

MUISEF
İslam Ekonomisi ve
Finansı Enstitüsü

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İSLAM EKONOMİSİ VE FİNANSİ ENSTİTÜSÜ
İSLAM EKONOMİSİ VE FİNANSİ ANABİLİM DALI

**CÂHİLİYE, ASR-I SAÂDET VE SAHÂBE DÖNEMLERİNDE HİCAZ BÖLGESİNDE
RİBÂ MESELESİ**

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMED EMRE YIKAR

İSTANBUL, 2025

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İSLAM EKONOMİSİ VE FİNANSİ ENSTİTÜSÜ
İSLAM EKONOMİSİ VE FİNANSİ ANABİLİM DALI

**CÂHİLİYE, ASR-I SAÂDET VE SAHÂBE DÖNEMLERİNDE HİCAZ BÖLGESİNDE
RİBÂ MESELESİ**

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMED EMRE YIKAR

ORCID: 0000-0003-3529-4961

Tez Danışmanı: PROF.DR. ABDULLAH DURMUŞ

ORCID: 0000-0001-9271-0963

İSTANBUL,2025

TEZ ONAY BELGESİ

İslam Ekonomisi ve Finansı Enstitüsü İslam Ekonomisi ve Finansı Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Muhammed Emre Yıkar'ın “Câhiliye, Asr-ı Saâdet ve Sahâbe Dönemlerinde Hicaz Bölgesinde Ribâ Meselesi” adlı tez çalışması, enstitümüz Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi: 17/07/2025

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1	Tez Danışmanı	Prof.Dr. Abdullah DURMUŞ	
2	Jüri Üyesi	Doç.Dr. Yusuf Erdem Gezgin	
3	Jüri Üyesi	Doç.Dr. Necmeddin Güney	
4			
5			

ÖZET

CÂHİLİYE, ASR-I SAÂDET VE SAHÂBE DÖNEMLERİNDE HİCAZ BÖLGESİNDE RİBÂ MESELESİ

Ribâ meselesi, tarih boyunca hemen her medeniyetin ve dinî sistemin gündeminde yer edinmiş, kuşaktan kuşağa tartışılan temel iktisadi ve ahlaki sorunlardan biri olmuştur. Günümüzde ise gerek modern bankacılık sisteminin ortaya çıkışı gerekse küresel iktisadi dönüşümler sebebiyle faiz tartışmaları farklı bir boyuta evrilmiştir. Özellikle İslâmî ilimler sahasında faiz yasağına dair yapılan ilmî çalışmalar, faizin mahiyetini, kapsamını, meşruiyetini ve yasaklanma gerekçesini birçok yönüyle ele alarak İslam ekonomisinin temel ilkeleri bağlamında değerlendirmeye tabi tutmuştur.

Câhiliye döneminde uygulanan ribânın borçlu üzerinde baskı kurmak, borcu ertelemek suretiyle fazlalık talep etmek gibi uygulamalara dayandığı görülmektedir. Söz konusu işlem Kur'ân-ı Kerîm'de ağır şekilde kınanan sömürü düzeninin temel unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak günümüzde, hem ribânın illetine dair farklı anlayışlar hem de naslardaki ifadelerin yorumuna dayalı olarak ribânın kapsamını daraltan veya ribâ oranına göre hüküm tayin eden yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bunun yanında, hangi ürünlerin ribevî sayılacağı, ribânın gerçekleşme şartları ve yasağın kıyasla başka alanlara teşmil edilip edilemeyeceği gibi konular da tartışma sahası olmaya devam etmektedir.

Bu bağlamda çalışmamız, ribâ meselesinin asli bağlamını teşkil eden ilk dönem uygulamalarına, özellikle de câhiliye dönemi Arap toplumunda yaygın olan ribâ anlayışına, yasaklanan uygulamaların mahiyetine ve yasağın tedricen nasıl tatbik edildiğine odaklanmaktadır. Akabinde ribâ yasağının nüzûl sürecinde Hz. Peygamber'in (a.s) uygulamaları ve özellikle sahâbe döneminde ortaya çıkan içtihat farklılıkları detaylı biçimde ele alınmaktadır. Sahâbe arasında cereyan eden ribâ tartışmaları hem yasağın kapsamı hem de uygulama sahası açısından büyük önem arz etmektedir.

Bu yönüyle çalışma, ribâ yasağının mahiyetini tarihî bir süreklilik içinde ele almakta; câhiliye ribâsı, nübüvvet dönemindeki düzenlemeler ve sahâbe uygulamaları arasındaki irtibatı ortaya koyarak, günümüz faiz tartışmalarına ışık tutmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Câhiliye, Ribâ, Alışveriş, Borç, Ribe'l Fadl, Ribe'n Nesîe, Altı Eşya Hadisi, Sahâbe, Asr-ı Saâdet

ABSTRACT

THE ISSUE OF RĪBĀ IN THE HIJAZ REGION DURING THE JĀHILIYYAH, THE PROPHETIC ERA, AND THE PERIOD OF THE COMPANIONS

The issue of ribā (usury) has historically occupied a central position in nearly every civilization and religious system, standing as one of the fundamental economic and ethical questions debated across generations. In contemporary times, discussions on interest have taken a new turn, particularly due to the emergence of modern banking systems and global economic transformations. Within the field of Islamic sciences, scholarly works concerning the prohibition of interest have examined the nature, scope, legitimacy, and rationale of this prohibition from various dimensions, assessing it within the framework of the foundational principles of Islamic economics. During the pre-Islamic era (Jāhiliyyah), practices of ribā were predominantly based on exploiting debtors by imposing additional charges in exchange for extending payment deadlines. Such transactions are sternly condemned in the Qurʾān as key elements of an exploitative system. However, in modern times, divergent perspectives have emerged regarding the effective cause (ʿillah) of ribā, alongside interpretations of the textual sources that tend to narrow its scope or determine its ruling based on the rate of interest. Additionally, debates continue over issues such as which commodities are to be deemed ribā-bearing (ribawī), the necessary conditions for ribā to materialize, and whether the prohibition may be analogically extended to other domains.

In this context, the present study focuses on the early practices that constitute the original context of the ribā prohibition—particularly the prevalent notions of interest in pre-Islamic Arab society, the nature of the proscribed practices, and the gradual implementation of the prohibition. Subsequently, the study examines the practices of the Prophet (peace be upon him) during the period of revelation, as well as the juristic divergences that emerged among the Companions in the aftermath. The ribā debates among the Companions are of particular significance in terms of delineating both the scope and the application of the prohibition. Thus, this study seeks to analyze the nature of the ribā prohibition within a framework of historical continuity. By elucidating the connection between pre-Islamic ribā, the regulatory interventions during the Prophetic period, and the practices of the Companions, it aims to offer insights into contemporary discussions surrounding interest.

Keywords: Jāhiliyyah, Ribā, Trade, Debt, Ribā al-Fadl, Ribā al-Nasīʾah, Hadith of the Six Commodities, Companions, Prophetic Era

ÖNSÖZ

Hamd, Alemlerin Rabbi olan Allâh Teâlâ'ya mahsustur. Salât ve selâm, âlemlere rahmet olarak gönderilen Efendimiz Muhammed Mustafa'ya ve onun tertemiz ashâbına olsun.

İnsanoğlunun tarih boyunca karşı karşıya kaldığı en temel iktisadi meselelerden biri olan ribâ meselesi, her daim gündemde kalmayı sürdürmüştür. Modern çağın getirdiği ekonomik yapıların ve finansal araçların karmaşıklığı içinde bu kadîm mesele daha da karmaşık hâle gelmiş ve yeniden ele alınma zarureti doğmuştur. Bu çalışmayla ribâ yasağının mahiyetinin, tarihî bir süreklilik içinde ele alınması amaçlanmakta; câhiliye ribâsı, asr-ı saâdet dönemindeki düzenlemeler ve sahâbe uygulamaları arasındaki irtibat ortaya koyularak günümüz ribâ tartışmalarına ışık tutulması hedeflenmektedir. Çalışmayı mümeyyiz kılacak en önemli unsurun ise ribâ yasağının muhataplarını ve ilk tatbik süreçlerini içeren dönemleri merkeze alarak özellikle câhiliye uygulamaları ve sahâbe dönemi içtihatları çerçevesinde meselenin derinlemesine tahlil edilmesi olduğu söylenebilir.

Çalışmanın ortaya çıkmasında süreç içerisinde desteğini her daim hissettiğim, kıymetli geri dönüşleriyle tezin şekillenmesinde büyük emeği olan danışmanım Prof. Dr. Abdullah Durmuş'a, jüride bulunan ve süreç içerisindeki ilgi ve alakaları ve ilmî yönlendirmeleriyle teze katkı veren Doç. Dr. Yusuf Erdem Gezgin ve Doç. Dr. Necmeddin Güney hocalarıma, ilim yolculuğumda bizi yalnız bırakmayan, birikimleriyle her daim yanımda olan enstitümüzün kıymetli hocalarına ve arkadaşlarıma ayrı ayrı şükranlarımı arz ederim.

Özellikle beni yetiştiren, dualarıyla yolumu aydınlatan, maddî ve manevî desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen aileme teşekkürü borç bilirim.

Başarı Allah'tan, hata ve noksanlıklar ise bize aittir.

Muhammed Emre Yıkar

İstanbul, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR.....	vii
TABLolar LİSTESİ	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1
A. Tezin Konusu, Önemi ve Sınırları.....	1
B. Tezin Amacı ve Yöntemi.....	3
C. Kaynakların Değerlendirilmesi.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

CAHİLİYE DÖNEMİNDE MAL, PARA VE RİBÂ ANLAYIŞI

1.1 Mal ve Para Anlayışı	9
1.1.1 Mal Anlayışı.....	9
1.1.2 Para Anlayışı	11
1.2 Ribâ Anlayışı	14
1.2.1 Ribâ Kelimesinin Kullanımı	14
1.2.2 Câhiliye Dönemi Ribâ Uygulamaları.....	15
1.2.2.1 Borç İlişkilerinde Ribâ	15
1.2.2.1.1 Akdin Başında Talep Edilen Ribâ	16
1.2.2.1.2 Borç Geciktirilince Talep Edilen Ribâ	17
1.2.2.2 Alışveriş İşlemlerinde Ribâ	18
1.2.2.2.1 Para Mübadelesi İşlemlerindeki Fazlalık	19
1.2.2.2.2 Mal Mübadelesi İşlemlerindeki Fazlalık.....	21
1.2.3 Câhiliye Döneminde Ribâ Konusundaki Genel Tutum	23
1.2.4 Ribânın Yaygın Olma Sebepleri.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM VE SÜNNET ÇERÇEVESİNDE ASR-I SAÂDETTE RİBA

2.1 Kur'ân-ı Kerim'de Ribâ	28
2.1.1 Kur'ân-ı Kerim'de Ribâ ve İlişkili Kavramlar	28
2.1.1.1 Ribâ	28
2.1.1.2 Bey'	30
2.1.1.3 Sadaka	33
2.1.1.4 Deyn (Borç).....	34
2.1.1.5 Ra'sül Mâl	36
2.1.2 Kur'ân-ı Kerim'de Ribânın Yasaklanma Süreci.....	37
2.1.2.1 Ribânın Yerilip Sadakanın Öğütlenmesi	39
2.1.2.2 “Kat Kat Arttırılmış” Ribânın Yasaklanması	42
2.1.2.3 Yahudilerin Ribâ Uygulamaları ve Gördükleri Karşılık.....	44
2.1.2.4 Ribâ Yasağının Teyidi ve Büyük Tehdit	46
2.1.3 Kuran'-ı Kerim'de Yasaklanan Ribânın Mahiyeti.....	53
2.2 Sünnette Ribâ.....	55
2.2.1 Ribâ Yasağından ve Müeyyidesinden Bahseden Hadisler	56
2.2.2 Ribânın Mahiyetiyle İlgili Hadisler	57
2.2.3 Ribâ Türleri ile İlgili Hadisler.....	59
2.2.3.1 Borç Ribâsı (Ribe'd Deyn).....	59
2.2.3.2 Alışveriş Ribâsı (Ribe'l Buyû').....	60
2.2.4 Sünnette Yasaklanan Ribânın Mahiyeti.....	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAHÂBE DÖNEMİNDE RİBÂ

3.1 Sahâbe Döneminde Ribâ Meselesine Genel Bakış.....	68
3.2 Sahâbe Döneminde Ribâ ile İlgili Tartışmalı Meseleler.....	69
3.2.1 Ribe'l Be'y.....	69
3.2.1.1 Ribe'l Fadl.....	70
3.2.1.1.1 Ribe'l Fadlın Kabulü ile İlgili Tartışmalar	70
3.2.1.1.2 Ribe'l Fadl'ın Kapsamı	82
3.2.1.2 Ribe'n Nesîe	84

3.2.2 Ribe'd Deyn	87
3.2.2.1 İskontoyla Peşin Erken Ödeme	87
3.2.2.2 Alacaklıya Menfaat Sağlayan Borç	90
3.2.3 Ribâ ile İlgili Diğer Meseleler	94
3.2.3.1 Darü'l Harp'te Ribâ	95
3.2.3.2 Köle ile Efendisi Arasında Ribâ	96
3.2.3.3 İne Alışverişi	97
3.2.3.4 Ribâ Şüphesi	99
SONUÇ	103
KAYNAKÇA	108

KISALTMALAR

(a.s)	Aleyhisselam
b.	İbn
bs.	Basım
C.	Cilt
No.	Numara
ö.	Ölüm
sy.	Sayfa
Thk.	Tahkîk
t.y.	Tarih Yok
v.b	Ve Benzeri.
v.d.	Ve Diğerleri

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2.1: Alışveriş Ribâsının Tahakkuk Şartları	66
---	----

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1 Câhiliye Döneminde Ribâ Uygulamaları.....	15
Şekil 2.1. Kur'ân-ı Kerim'de Ribânın Yasaklanma Süreci	39

GİRİŞ

A. Tezin Konusu, Önemi ve Sınırları

Çalışmamız, İslam'da ribânın yasaklanış süreciyle ilgili tarihsel ve fikhî arka planı ele almakta ve sahâbe dönemini de kapsayacak şekilde Hicaz bölgesinde ribâ meselesinin mahiyetini ortaya koymayı hedeflemektedir. Araştırma, özellikle câhiliye dönemi Arap toplumunda cari olan ribâ uygulamalarının mahiyetini, Hz. Peygamber'in (a.s) risâletiyle birlikte bu uygulamalara edilen müdahaleyi ve devamında sahâbe döneminde şekillenen ribâ anlayışını konu edinmektedir.

Ribâ meselesi, tarih boyunca birçok medeniyetin gündeminde yer almış ve farklı toplumlarda farklı şekillerde tezahür etmiştir. Bununla birlikte İslam'ın ribâyâ yönelik vazettiği hükümler hem nasların açıklığı hem de sahâbe dönemi uygulamaları açısından İslam iktisat düşüncesinin temel ilkelerinden biri olarak kabul edilmiştir. Ancak nasların yorumu, tarihsel bağlamı ve ribânın hangi tür işlemleri kapsadığı gibi meselelerde farklı anlayışların olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, hem bu farklı anlayışların temellerini araştırmayı hem de İslam'ın ilk muhataplarının ribâ konusuna yaklaşımını tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Tez coğrafi olarak ribâ yasağının doğrudan muhatabı olan Hicaz bölgesiyle sınırlıdır. Zaman bakımından ise ribânın câhiliye toplumundaki mahiyeti, Hz. Peygamber'in (a.s) risâlet sürecinde nasıl dönüşüme uğradığı ve sahâbe döneminde nasıl yorumlandığı şeklinde üç dönem olarak ele alınmıştır. Böylece ribânın tarihsel dönüşümü, kronolojik bir bütünlük içinde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız, metodolojik ve tarihî sınırlılıklar sebebiyle bazı kısıtlamalar içermektedir. Özellikle çalışmada İslam'ın ribâ yasağıyla ilk karşılaşan nesil olan sahâbe dönemine odaklandığından, müctehid imamların fikhî yorumları kapsam dışı bırakılmıştır. Dolayısıyla ribâ meselelerinin daha sonraki dönemlerde gelişen mezhebî içtihatlar bağlamındaki yorumlarına bu çalışmada yer verilmemeye çalışılmıştır.

Bu çalışmayı benzerlerinden ayıran en temel husus, ribâ konusunun yalnızca normatif fikhî hükümlerin tekrarı mahiyetinde ele alınmasından ziyade, câhiliye dönemi uygulamalarından başlayarak Hz. Peygamber'in (a.s) risâleti sürecindeki nüzûl ortamı ve sahâbenin uygulamaları çerçevesinde tarihsel bağlam ve rivayet temelli yaklaşımla değerlendirilmesidir. Mevcut literatürde ribâyâ dair yapılan birçok çalışma, bahsedilen hususları ya müstakil olarak ele almakta ya da özet bilgilerle değinip geçmektedir. Ayrıca sadece fıkıh mezheplerinin görüşlerini

esas alan ya da modern iktisatla ilişkilendirme kaygısıyla nasları güncel yorumlara tabi tutan çalışmalara sıkça rastlamak mümkündür. Bu çalışma ise ribâ yasağının indiği toplumdaki ribâ uygulamalarını ele almış, getirilen hükümlerle toplumun geçirdiği iktisadi dönüşümü bütüncül bir yaklaşımla ortaya koymuştur. Özellikle günümüz tartışmalarına dayanak teşkil eden nasların yorumları ve sahâbe arasındaki içtihat farklılıkları, çalışmada titizlikle değerlendirilmiştir. Söz konusu farklılıkların arka planındaki rivayetler analiz edilmiş, ribâ kavramının ilk nesil Müslümanlar nezdindeki anlam dünyasının ortaya konulması hedeflenmiştir.

Çalışmanın sınırlılığı hususunda araştırma; yalnızca Hicaz bölgesiyle sınırlandırılmıştır. Ribâ uygulamalarının farklı İslam coğrafyalarında –örneğin Irak, Şam veya Mısır gibi bölgelerde– nasıl algılandığı veya uygulandığı, bu tezin kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu tercihin sebebi, Hz. Peygamber’in (a.s) risâletini tebliğ ettiği ve ribâ yasağının fiilen uygulamaya konulduğu ilk bölgenin Hicaz oluşudur. Bu bağlamda, farklı coğrafyalardaki sahâbîlerin görüşlerine ancak Hicaz merkezli rivayetlerle doğrudan bağlantılı olması hâlinde yer verilmiştir.

Araştırmanın bir diğer sınırlılığı, tarihî kaynaklara ulaşımında karşılaşılan zorluklarla ilgilidir. Özellikle câhiliye dönemine dair bilgiler, daha ziyade rivayet ve edebiyat kaynakları üzerinden dolaylı olarak elde edilebildiğinden, söz konusu dönemdeki ribâ uygulamalarının mahiyetine ilişkin ele alınan rivayetler son derece sınırlı olmuştur. Söz konusu bilgilerin çoğu, İslam sonrası döneme ait metinler vasıtasıyla aktarılmış olup doğrudan birincil kaynaklara dayanmamaktadır. Bu durum, rivayetlerin tarihsel güvenilirliği açısından temkinli bir yaklaşımı gerekli kılmıştır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ele aldığımız dönemin zorluklarının başında çelişir gibi görünen rivayetlerin bulunmasıdır. Özellikle ribe’l-fadl ve ribe’n-nesîe meselelerinde bazı sahâbîlerin görüşlerinin zaman içinde değiştiği yahut rivayetler arasında zâhirî bir ihtilaf bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu da metin tenkidi açısından dikkatli bir analiz ve isnad yapısını da içeren karşılaştırmalı araştırmaları zorunlu kılmıştır. Nitekim bazı sahâbîlerin daha sonra görüşlerinden rücu ettiğine dair rivayetlerin sıhhati, hadis tenkidi yöntemleriyle tetkik edilmiş; ancak bu konuda fukahâ arasında kesin bir icmâ olmadığından değerlendirme kısmında belli ölçüde ihtiyatlı davranılmıştır.

Ayrıca klasik kaynaklarda geçen bazı kavramların çağdaş anlamlarla karıştırılmaması, ribâ tartışmasının günümüz ekonomi diliyle değil, dönemin değer sistemleri ve mübadele pratikleri üzerinden anlaşılması gerektiği bilinciyle hareket edilmiştir. Bu da kavramsal çözümlemelerde titizlikle çalışmayı, çağdaş iktisadi kavramlara doğrudan atıf yapmaktan kaçınmayı gerektirmiştir.

Son olarak, araştırma sürecinde klasik kaynakların farklı baskılarına erişim noktasında da teknik zorluklarla karşılaşmış; metin tenkidi gerektiren bazı hadislerin farklı nüshalardaki varyantlarına ulaşmak araştırmanın zaman ve emek maliyetini artırmıştır.

B. Tezin Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmanın temel amacı, câhiliye dönemindeki ribâ anlayışı ile İslam'ın bu anlayışa getirdiği düzeltmeleri tarihî ve fikhî arka planıyla tespit ederek günümüzdeki ribâ tartışmalarına sağlam bir zemin oluşturmaktır. Bu amaçla çalışmamızda; câhiliye döneminde ribânın uygulama biçimleri ve toplumsal etkilerinin ne olduğu, Hz. Peygamber (a.s) döneminde ribâ yasağının nasıl tebliğ edildiği, bu yasağın aşamalı mı yoksa mutlak bir biçimde mi geldiği, ribâ yasağını bildiren nasların ne zaman nâzil olduğu, ribe'l-fadl ve ribe'n-nesîe gibi ribâ türlerinin sahâbe döneminde nasıl anlaşıldığı ve uygulandığı, günümüz tartışmalarına yön veren rivayetlerin tarihsel bağlamda nasıl değerlendirileceği gibi sorulara cevap aranmaktadır.

Tezde kullanılacak yöntemler; literatür taraması, klasik fıkıh ve hadis kaynaklarının içerik analizi, tarihi rivayetlerin bağlama dayalı değerlendirmesi ve ilgili dönemler arasında karşılaştırmalı analizdir. Bu kapsamda tefsir, hadis, fıkıh, tarih ve Arap toplumu üzerine yazılmış klasik ve modern eserler birincil ve ikincil kaynak olarak kullanılacaktır.

C. Kaynakların Değerlendirilmesi

1) Câhiliye Dönemi

Bu çalışmada kullanılan kaynaklar hem birincil hem de ikincil nitelikteki klasik ve modern literatürden oluşmaktadır. Câhiliye dönemi iktisadi yapısını ve ribâ uygulamalarını tespit noktasında başta câhiliye dönemi üzerine yazılmış Cevad Ali'nin (ö.1987) *el-Mufasssal* adlı eseri, birincil nitelikte temel başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. *el-Mufasssal*, İslam öncesi Arap tarihine odaklanan ve ansiklopedik bir yaklaşımla yazılmış on ciltlik hacimli bir çalışmadır. Cevad Ali, eserinde ribâyâ özel bir bölüm ayırmış, câhiliye uygulamalarını zikrettikten sonra ribânın yasaklanma sürecine de kısaca değinmiştir. Câhiliye dönemi uygulamalarını tespit noktasında çokça yararlandığımız kaynak, söz konusu ribâ uygulamalarına dair bir tasnif yapmamış ve herhangi bir düzene bağlı kalmadan rivayetleri aktarmakla yetinmiştir. Buna rağmen câhiliye dönemine dair veriler bulabildiğimiz nadir kaynaklardan olması sebebiyle çalışmamız için önem arz etmektedir.

Câhiliye dönemi ribâ uygulamalarının tespiti noktasında yararlanılan birincil kaynaklar arasında Taberî'nin (ö. 310/923) *Tarihü't Taberi* ve *Câmiu'l-beyân* isimli eserleri, Vâkîdî'nin (ö. 207/823) *el-Megâzî'si* ve İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîret* isimli tarih kitabı gibi klasik kaynaklar, bahse konu dönemin uygulamalarına yönelik rivayetleri içermesi bakımından araştırmaya kaynaklık etmiştir.

Câhiliye dönemine dair yazılmış ikincil kaynaklar incelendiğinde; câhiliye ribâsını konu alan müstakil çalışmalara rastlamak çok güçtür. Türkçe olarak konuya dair yazılmış bir kitap dışında özel bir çalışma bulunmamaktadır. Bahse konu kaynak, Ali Rıza Gül'ün *Tarihî Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Faiz (Ribâ) Yasağı* başlıklı çalışmasıdır. Câhiliye dönemi ribâsına yönelik yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biri olarak nitelendirebileceğimiz çalışma; câhiliye dönemi ribâsını pek çok yönden tasnife tabi tutmuş sonrasında ribânın yasaklanma sürecini çok yönlü olarak ele almıştır. Yapılan çalışma çok kıymetli olup, literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmuştur. Ancak eserde ribânın farklı açılardan on bir farklı tasnife tâbi tutulması kanaatimizce zorlama bir tutumdur. Tasnifte aktarılan rivayetlerde tekrara düşülmesi hususu da göze çarpan eksiklikler arasında görülebilir. Söz konusu tasnif, meselenin net olarak anlaşılmasını zorlaştırmış, ribâ kavramının olduğundan daha karmaşık biçimde ifade edilmesine yol açmıştır. Ayrıca yazarın ihtisas alanı göz önünde bulundurulduğunda; meselenin farklı bir yaklaşım tarzıyla ve fıkıh metodolojisi çerçevesinde ele alınmasını zaruri kılmıştır. Nitekim yazarın ulaştığı sonuçlar, klasik fıkıh literatürünün genel kabulleriyle bağdaşmamaktadır. Bu çalışmanın anılan eserle en temel farkı, câhiliye dönemindeki ribâ uygulamalarına dair açık ve işlevsel bir tasnif ortaya koymakla birlikte, meseleyi fıkıh metodolojisini esas alarak ele almasıdır. Böylece hem kavramsal olarak açıklık sağlanacak hem de ribâ yasağının tarihsel arka planı, İslâm hukuk düşüncesiyle uyumlu biçimde temellendirilecektir. Ayrıca ribâ kavramıyla ilişkili olarak dönemin mal ve para anlayışının ortaya konulması, çalışmamızı bahse konu eserden ayıran önemli unsurlardan biri olarak zikredilebilir.

Câhiliye dönemindeki ribâ uygulamalarına temas eden ve bu dönemi iktisadi hayat bağlamında ele alan bazı çalışmalara literatürde rastlamak mümkündür. Bu bağlamda, Saîd Afgânî'nin (ö.1997) *Esvâku'l-arab fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm* başlıklı eseri dikkat çekmektedir. Müellif, söz konusu çalışmada Arap pazar yapısını ve ekonomik ilişkileri incelemiş; ribâ konusuna da müstakil bir başlık ayırarak câhiliye dönemindeki uygulamalara kısaca temas etmiştir. Eser, her ne kadar bu kısımda detaylı bir tahlile yer verilmemişse de özellikle Yahudilerin söz konusu dönemde ribâyâ dair tutumlarını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

Câhiliye döneminin iktisadi yapısını konu edinen ve yalnızca bir bölümünde ribâ uygulamalarına temas eden bazı Türkçe literatür de mevcuttur. Bu bağlamda, Adem Apak'ın *Câhiliye Döneminde Ekonomik Hayat*, Faruk Bal'ın *Arap Yarımadası'nda Ticaret: Hz. Peygamber (a.s) ve Dört Halife Dönemi*, Furkan Çelebi'nin *Câhiliye Döneminde Mekke: Ticarî Bir Merkeze Dönüşme Süreci, Unsurları ve Etkileri* ile Hüseyin Baysa'nın *Kureyş Kervanları: Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticarî Hayat* başlıklı çalışmaları, söz konusu dönemin görünümünü ortaya koyma noktasında önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu eserlerde câhiliye dönemine dair çeşitli ticarî uygulamalar detaylı biçimde incelenmiş olmakla birlikte, dönemin önde gelen iktisadi pratiklerinden biri olan ribâ meselesine sınırlı düzeyde yer verilmiş olması dikkat çekicidir. İlgili eserlerden özellikle Faruk Bal'ın çalışmasında ribâ uygulamalarına daha kapsamlı biçimde değinildiği gözlemlense de genel itibarıyla bu önemli meseleye gereken ağırlığın verilmediği kanaatindeyiz.

Ayrıca câhiliye dönemi ribâ uygulamalarına dair rivayetlere yer veren; Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) *et-Tefsîru'l-kebîr*, Cessâs'ın (ö. 370/981) *Ahkâmu'l Kur'ân* İbn'ul Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* adlı tefsir kitaplarından da yararlanılmıştır.

2) Asr-ı Saâdet

Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet çerçevesinde Asr-ı Saâdet'te ribâ meselesinin ele alındığı bölümde, ilgili nasların değerlendirilmesi konusunda bazı tefsir ve hadis kaynaklarından yararlanılmıştır. Taberî'nin, *Câmiu'l-beyân*, Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân* Mukâtil b. Süleymân'nın, (ö. 150/767) *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* isimli rivayet tefsirleri, Zemahşerî'nin, (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*, Fahreddin Râzî'nin *et-Tefsîru'l-kebîr*, İbn Atıyye el-Endelüsî'nin, (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz* isimli dirayet tefsirleri başta olmak üzere Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*, İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-mesîr* ve Hâzin'in (ö. 741/1341) *Lubâbu't-te'vîl* gibi birçok farklı tefsirden yararlanılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in (a.s) hadisleri ve sahâbe dönemine dair haberleri aktarması bakımından; Buhârî'nin (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmiu's-Sahîh* 'leri, İbn Mâce'nin (ö. 273/887) ve Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen* 'leri , Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*, Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27) ve İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef* 'leri Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Sünenü'l-kübrâ*, Dârakutnî'nin (ö. 385/995) *Sünen* Hâkim'in (ö. 405/1014) *el-Müstadrak alâ's-Sahîhayn* ve Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemu'l-kebîr* 'i gibi hadis kaynakları, çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

Ayrıca İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyhakî'nin *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-*

sağır , Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhu me'ânî'l-âsâr* ve *Şerhu Muşkilü'l-âsâr*, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) *et-Ta'likatu'l-kebîre fî masâ'ilî'l-hilâf*'ı gibi muhtelif hadis şerhlerinden de yararlanılmıştır.

Söz konusu bölümde doğrudan ribâ konusunu ele alan ikincil nitelikte müstakil eserlerden yararlanılmıştır. Çalışmamızda bu eserlerden istifade edilmiş olması hasebiyle, söz konusu kaynakların burada kısaca zikredilmesi yerinde olacaktır.

Bahsedeceğimiz ilk eser İsmail Özsoy'un *Faiz ve Problemleri* isimli eseridir. Eserin ilk bölümünde batıdaki faiz teorilerini ele almış tutarsız yönlerini ortaya koymuştur. Daha sonra Kur'an, Sünnet ve İslam Hukukunda ribâ kavramını tarihsel süreç içerisinde sistematik bir biçimde ele almıştır. Ayrıca ribâ ile benzer kavramları değerlendirmiş, farklarını ortaya koymuştur. Ribâyâ dair eski ve yeni tüm tartışmaları ortaya koyması bakımından da eser çok kıymetli görülmektedir. Çalışmamızda da istifade ettiğimiz eserde, câhiliye dönemi ribâ uygulamalarına yer verilmemiştir. Nitekim sahâbe dönemindeki tartışmalara da özel olarak değinilmemiş, tartışmalar mezheplerin illet görüşü çerçevesinde aktarılmıştır.

Zikredeceğimiz bir diğer eser, Süleyman Uludağ'a ait *Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış* adlı çalışmadır. Müellif eserinde ribâ konusunu kapsamlı bir şekilde ele almakta, önce Kur'an ve Sünnet çerçevesinde ribâyâ dair nasları aktarmakta, sonraki bölümde ise fikhî hükümlere yer vermektedir. Daha sonra ise ribâyâ dair problemleri belirli bir tarihsel bağlam içerisinde ele aldığı görülmektedir. Bununla birlikte kitap bölümleri arasındaki kopukluk dikkat çekmektedir. Müellif, bazı bölümlerde ribâ meselesine ilişkin güncel problemlere de temas etmiş; kullandığı üslup ve geleneğe karşı tavrı eleştirilere konu olmuştur. Nitekim müellifin ribâyı sadece "fâhiş ribâ"ya indirgemesi, İslâm hukuk düşüncesiyle bağdaşmamaktadır. Nitekim müellifin ihtisas alanı göz önünde bulundurulduğunda ulaştığı sonuçların fikhî derinlikten uzak olduğu fark edilmektedir. Buna rağmen söz konusu eser, ribâ meselesinin derinlikli şekilde tartışılmasına zemin hazırlamış olması bakımından literatürde dikkat çeken çalışmalar arasında görülmektedir.

Ribâyâ dair yazılan, ribâyı bütüncül olarak ele alan ve yararlandığımız diğer çalışmalar arasında Abdulaziz Bayındır'ın *Ticaret ve Faiz*, Anwar İkbâl Qureshi'nin *Faiz Nazariyesi ve İslam*, Mevdûdî'nin (ö.1979) *Faiz*, Ebu Zehra'nın *Buhus fî'r ribâ* eseri başlıklı eserleri gösterilebilir. Ayrıca Ahmed Hammud'un *Tatvîr el-Â'mâl el-Masrefiyye bimâ Yettefikü ve's-Şeriate'l İslamiyye*, ve Cengiz Kallek'in *Sosyal Servet* isimli eserleri de ribânın yasaklanış sürecine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Ek olarak Kur'an-ı Kerim'de ribâ ile ilişkili kavramları detaylı biçimde ele alması bakımından Servet Bayındır'ın *Ribanın Tarifi Konusunda Yeni Bir Yaklaşım*

Önerisi isimli makalesinden istifade edilmiştir. Bu kısımda zikredilen eserler, yararlandığımız ikincil kaynakları yansıtmaktadır. Ribâyâ dair yapılan tüm çalışmaların değerlendirilmesi ayrı hacimli bir müstakil çalışmanın konusu olabileceğinden burada sadece yararlandığımız birkaç eseri zikretmekle yetiniyoruz.

İncelenen eserlerde “Kur’ân ve Sünnet’te Ribâ” başlığı altında, ribânın yasaklanma süreci, ilgili naslar ve bu naslara yönelik yorumların ele alındığı görülmektedir. Çalışmamızda ise Câhiliye, Asr-ı Saâdet ve sahâbe dönemlerini birbirine irtibatlı ve bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirme amacı doğrultusunda, “Asr-ı Saâdet’te Ribâ” başlıklı bir bölüme yer verilmesi zarurî görülmüştür. Benzer başlığın diğer bazı çalışmalarda da bulunması, konunun tabiatı gereği tabîî karşılanmalıdır. Bununla birlikte her müellifin konuya yaklaşımı farklılık arz ettiğinden hem nasların yorumlanışında hem de kullanılan üsluplarda belirgin ayrışmalar söz konusudur. Bu çerçevede üç dönemi kuşatıcı bir bütünlük içerisinde ve farklı bir tasnif anlayışıyla ele alan çalışmamızın, mevcut literatüre naçizane bir katkı sunduğu ifade edilebilir.

3) Sahâbe Dönemi

Sahâbe döneminde ribâ meselesini ele alan çalışmalar incelendiğinde, Ali Rıza Gül’ün *Sahâbilerin Faiz (Ribâ) Anlayışları* başlıklı eseri öne çıkmaktadır. Literatürde konuya dair yapılmış en kapsamlı çalışma olarak değerlendirebileceğimiz bu eserde, müellif sahâbîleri faizin kapsamını daraltanlar ve genişletenler şeklinde iki ana gruba ayırarak, görüşlerini bu çerçevede ele almıştır. Büyük bir emeğin ürünü olduğunu düşündüğümüz bu çalışmadan, tarafımızca istifade edilmiştir. Bununla birlikte, çalışmamızı söz konusu eserden ayıran en temel fark; sahâbîlerin ayrı ayrı görüşlerine değil tartışılan meselelere odaklanılmasıdır. Zira ilgili çalışmada, her bir sahâbînin görüşleri bireysel başlıklar altında ele alınırken; tarafımızca sahâbîlerin görüşleri, mesele merkezli olarak tartışılan konular etrafında derli toplu şekilde sunulmuştur. Bu yönüyle ilgili çalışmadaki aktarım tarzının meselelere dair tartışmaların bütüncül biçimde anlaşılmasını güçleştirdiği görülmektedir. Ayrıca bazı yorumların, belirli ön kabuller doğrultusunda şekillendirilmiş olması isabetli bulunmamıştır. Nitekim yazarın ulaştığı bazı sonuçlar ne bu çalışmanın ne de klasik fıkıh literatürünün genel kabulleriyle örtüşmektedir. Tüm bu eleştirilere rağmen müellifin böylesine mühim bir konuyu müstakil bir çalışmayla ele alması ise takdire şayandır.

Sahâbe döneminde ribâ meselesine dair literatür genellikle ribe’l fadl çerçevesinde gelişmiştir. Konu özelinde yapılan bazı çalışmalar mevcuttur;

Zeynelabidin Hayat'ın Esnaf-i Sitte Hadisi Bağlamında Faiz Tartışmaları başlıklı doktora tezi, esnaf-ı sitte hadisi ile “ribânın sadece vadede gerçekleşeceği”nin buyurulduğu hadisi tüm boyutlarıyla tahlil etmiştir. Ribâ türlerine de değinen müellif, sahâbe dönemi ve sonrasında konuya dair görüş ve tartışmalara yer vermiştir.

Ebû Sâviş'in *es-Sahâbe Ellezîne Hukiye Anhumu 'l-Hilâf fî Ribâ'l-Fadl: Cem'an ve Dirâse* (الصحابۃ الذین حکى عنهم الخلاف في ربا الفضل: جمعاً ودراسة) başlıklı makalesi ise sahâbe neslinin ribe'l fadla yönelik görüşlerinin derli toplu biçimde ele alması ve değerlendirmesi bakımından kıymetli görülmüştür. Türkçe literatürde ise Oğuzhan Tan'ın Ekonomik Realite Temelinde Altı Sınıf (Esnâf-ı Sitte) Hadisi Üzerine Bir Değerlendirme başlıklı makalesi, ribe'l fadla dair tartışmalara değinmiştir. Hasan Kayapınar'ın Sahâbenin Faiz Hakkındaki Bazı Görüşlerinin Değerlendirilmesi başlıklı makalesi ise söz konusu tartışmaları yüzeysel ve sınırlı olarak aktaran bir çalışma olarak görülmüştür. Ayrıca Nevevî 'nin (ö. 676/1277) *el-Mecmû ' şerhu 'l-Mühezzebe* adlı eseri de sahâbenin ribe'l fadla dair tartışmalarını ve ilgili rivayetleri içermesi bakımından çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

Çalışmamız, sahâbe döneminde ribâ meselesini müstakil bir bölüm olarak ele alması bakımından mevcut eserlerden kapsam yönüyle ayrılmaktadır. Zira literatürde bu döneme dair tartışmalar genellikle yalnızca ribe'l-fadl'ın meşruiyeti ekseninde yürütülmüş; dönemin ribâyâ yönelik olarak iskontolu peşin ödeme uygulamaları, borçlu ile alacaklı arasında menfaat celbeden borç ilişkileri, köle-efendi arasındaki ribâ, darü'l-harpde ribâ, ribâ hilesi içeren alışveriş biçimleri ve ribâ şüphesi gibi başlıklar ihmal edilmiştir. Çalışmamız, eksik bırakılan yönleri sistematik biçimde inceleyerek sahâbe döneminin ribâ anlayışını bütüncül bir çerçevede ortaya koymayı ve literatüre özgün katkılar sağlamayı hedeflemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

CAHİLİYE DÖNEMİNDE MAL, PARA VE RİBÂ ANLAYIŞI

1.1 Mal ve Para Anlayışı

1.1.1 Mal Anlayışı

“Mal” kelimesi, dilde “mülk edinilen her türden şey” anlamına gelmektedir. “Mal”, aslında altın ve gümüş gibi mülk edinilebilen şeyleri ifade etmektedir. Daha sonra bu terim, sahip olunabilen ve mülk edinilebilen her türlü eşya için kullanılmıştır. Ancak Araplar arasında “mal” kelimesi en çok deve için kullanılmıştır. Çünkü develer, onların en önemli serveti olarak kabul edilmiştir. Netice itibarıyla Araplar arasında "mal" kelimesi, özel olarak çoğunlukla deve sürüleri ve altın-gümüş için, daha sonra “mülk edinilen her türden şey”i ifade etmek için kullanılmıştır. En çok deve için kullanılmasının nedeni ise bu tür malların mâlik olunanlar arasındaki önemi ve önceliği olmasıdır.¹

Mal kavramı, altın, gümüş ve bunlardan yapılan her türlü para ve ziynet eşyasını; ayrıca ticari malları, mücevherleri madenleri, ahşap ürünleri ve bu maddelerden üretilen her türlü eşyayı da kapsamaktadır. Ayrıca meskûn binalar ve ekili tarım arazileri gibi gayrimenkuller; bağlar, bahçeler, meralar, ormanlık alanlar, bataklıklar, su kaynakları ve nehir sularından elde edilen su kullanım hakları gibi unsurlar da mala dâhil edilmektedir. Hayvan türleri de göre mal sınıfına girmektedir. O dönem itibarıyla kölelik kurumunun mevcut olması nedeniyle köleler de bir mal çeşidi olarak değerlendirilmiştir. Çünkü köleler, bir değere ve bedeli olan bir varlığa sahip olduklarından, sahibinin mülkü ve zenginliğinin bir parçası olarak kabul edilmiştir. Netice itibarıyla mal kavramı, sahibinin mülkiyetinde olup semen olarak kullanılabilen her türlü şeyi ifade etmektedir.²

Ticari faaliyetlerin yoğun olarak gerçekleştiği Hicaz bölgesinde, bölge insanının ihtiyaç duyduğu ve sıkça kullandığı bazı mal çeşitleri öne çıkmıştır. Bu ürünler gerek Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinden gerekse komşu bölgelerden ticaret yoluyla sağlanmaktaydı. Ticaret kervanları ile Hicaz bölgesinin ihtiyaç fazlası malları muhtelif bölgelere taşınmış, aynı

¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. Baskı, c. 11 (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 635.; Hasan Hacak, “Mal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 461; Cevâd Ali, *Mufasssal Fi Târih-i Arab Kable'l-İslâm*, 4. Baskı (Beyrut: Dârü's-Sâkî, 2001), 14.c s. 103.

² Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:103.

şekilde farklı bölgelerde üretilen ve bölgenin ihtiyaç duyduğu mallar da ithal edilmiştir.³ Ticareti yapılan ve bölgede talep gören mallar arasında altın-gümüş, gıda maddeleri, tahıl, deri, ıtriyat, baharat, savaş aletleri de yer almaktadır.⁴

Altın ve gümüş, insanlık tarihinin erken dönemlerinden bu yana henüz para birimlerinin basılmadığı ve darphanelerin bulunmadığı zamanlarda dahi zenginlik ölçütü olarak kabul edilen mal türlerindendir. Zenginlik ölçütü olma özelliği, paraların tedavüle girmesinden sonra da devam etmiştir. Bunun nedeni, dinar ve dirhem gibi paraların nadir bulunması ve bazı kişilerin, maddi değerinden ziyade altın ve gümüşün bizzat kendisini daha değerli görmesiydi. Bu yüzden câhiliye döneminde altın ve gümüş, malların fiyatlarının belirlenmesinde, ihtiyaçların satın alınmasında ve mehirlerin tespitinde ağırlık ölçüsüyle kullanılmıştır.⁵

Altın ve gümüş bölgede para olarak kullanılmasının yanı sıra gerek yerel pazarlarda gerek de uzak mesafeler arası ticarete konu olmuş mal çeşitlerinden bir tanesidir. Altın, gümüş gibi kıymetli madenler, ticaret kervanlarında önemli yer edinmiştir. Kervanlar yoluyla batıdan doğuya doğru olmak üzere altın ve gümüş akışı söz konusu olmuş, Şam'dan dönen Mekke kervanlarının yüklerinin önemli bölümünü bu türden ürünler oluşturmuştur. Ticaretin yanı sıra yarımadanın muhtelif bölgelerinde altın ve gümüş madenlerinin bulunduğu kaynaklarda ifade edilmektedir.⁶ Bu türden ürünlerin mübadele aracı olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Konuya dair detaylı bilgiler “para anlayışı” kısmında ele alınacaktır. Altın ve gümüşün yanında değerli taşlar da ticarete konu olan mallar arasında yerini almıştır. Özellikle süs eşyalarında kullanılan yakut, inci, zümrüt, elmas, fildişi ve akik gibi kıymetli taşların bazılarının Arabistan menşeli olduğu ve bölgeler arası ticarete konu olduğu anlaşılmaktadır.⁷

Hicaz bölgesinde gıda maddeleri de çokça talep gören mal çeşitleri arasında görülmektedir. Hicaz bölgesinin coğrafi şartları göz önünde bulundurulduğunda Medine ve Taif şehri dışında arazilerin büyük ölçüde tarıma elverişli olmaması, bölgenin gıda maddelerinin temini noktasında dışa bağımlı olmasına sebebiyet vermiştir. Mekke'nin başta üzüm ve içki olmak üzere çeşitli meyve ve sebze ihtiyacını Taif'ten, hurma ve arpa başta olmak üzere kabak, patlıcan gibi ürünlerin de Medine'den karşıladığı kaynaklarda ifade edilmektedir.⁸ Gıda

³ Hüseyin Baysa, *Kureyş Kervanları: Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat*, 1. Baskı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 98.

⁴ Faruk Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015), 161.

⁵ Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:104.

⁶ Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, 168-69.

⁷ Furkan Çelebi, *Cahiliye Döneminde Mekke: Ticari Bir Merkeze Dönüşme Süreci, Unsurları ve Etkileri*, 1. bs, *İslam Tarihi Araştırmaları* (Ankara: İlahiyat Kitap, 2024), 229-230.

⁸ Çelebi, 236-237.

maddeleri içerisinde bölgede talep gören ve ihtiyaç duyulan ürünlerin başında buğday ve arpa gibi tahıllar gelmektedir. Bölge içinde ve dışında tahıl ticaretinin yaygın olduğu bilinmektedir. Hicazlılar buğday ve arpayı temel besin maddesi olarak görmüşlerdir. Pahalı olması sebebiyle buğday, daha ziyade varlıklı insanlar tarafından tüketilmiş, arpayı ise daha uygun olması sebebiyle yoksul insanların tükettiği aktarılmaktadır.⁹ Tahıl temini noktasında öne çıkan ticari merkezlerin başında Şam bölgesi gelmiş, özellikle Şam'ın önemli şehirlerinden Belka'dan Medine'ye buğday ithalatı gerçekleştirilmiştir.¹⁰

Câhiliye Araplarının önemli gıda maddelerinden birisi de az da olsa su bulunan her bölgede yetişen hurma olmuştur. Hicazlılar, hurmayı başta temel besin maddesi olmak üzere çeşitli vesilelerle kullanmış; hurmanın dalını bina yapımında, gövdesini yakıt, lifinden ip yapımı, yapraklarıyla sepet üretimi, kütüğünden kap yapımı ve çekirdeklerini de develer için yem olarak değerlendirmişlerdir.¹¹ Zikredilen mallar dışında Taif'te yaygın olarak üretilen deri, çoğunlukla Hindistan, Endonezya, Filipinler ve Çin gibi bölgelerden ithal edilen baharatlar, ipek gibi dokumacılık ürünleri, savaş aletleri ve deve, sığır ve at gibi hayvanlar, câhiliye Arapları tarafından talep gören ve ticareti yapılan mallar arasında zikredilmektedir.¹²

1.1.2 Para Anlayışı

Farsça “pâre” (gümüş parçası) kelimesinden türeyen¹³ “para” kelimesi Arap dilinde “nakd” (النقد) kelimesine karşılık gelmektedir.¹⁴ Arap dilcilerine göre “nakd” (النقد) kavramı, aslen “iyiyi kötüden ayırt etme” anlamına gelmektedir. Kelime anlamıyla irtibatlı olarak altın ve gümüş paraların kalite açısından ayırımına işaret etmektedir. Terim anlamıyla ise ödeme aracı olarak kullanılan altın ve gümüşü, ödeme biçimi olarak da peşin ödemeyi ifade etmektedir.¹⁵

Para, ekonomik ve sosyal bir araç olup, insanlık tarihi boyunca bireyler arasındaki ticari ilişkilerin varlığıyla ortaya çıkmış, toplumların ilerlemesi ve ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesiyle birlikte zaman içinde işlev, tür ve biçim olarak gelişim ve değişim göstermiştir. Bir şeyin para niteliğini taşıyabilmesi için; genel kabul görmesi, birimlerinin birbirine eşit, uygun miktarda bulunabilir, bölünebilir, hafif, taşınabilir ve saklanabilir olması gerekmektedir. Bu şartların tamamı veya büyük bir kısmı herhangi bir şeyde bulunduğu anda, toplum o unsuru

⁹ Adem Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*, 1.Baskı (Ankara: Feer, 2022), 38.

¹⁰ Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, 161.

¹¹ Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*, 44.

¹² Çelebi, *Cahiliye Döneminde Mekke: Ticari Bir Merkeze Dönüşme Süreci, Unsurları ve Etkileri*, 213-39.

¹³ Ali Akyıldız, “Para”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 34 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 163.

¹⁴ Bilal Aybakan, “Nakit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 324.

¹⁵ Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:177.

para olarak kabul etmektedir. Öyle ki para, öncelikli olarak bir değer ölçütü işlevi görmektedir. Para, söz konusu işleviyle malların değerini ölçmede bir vasıta olup farklı miktarlardaki malların kıymetini belirlemeye ve karşılaştırmaya imkân tanımaktadır. Ayrıca mal ve hizmetlerin mübadelesinde aracılık yapması bakımından değişim aracı, mübadelede satış ve alış işlemlerini birbirinden ayırması bakımından değer muhafaza aracı olarak işlev görmektedir. Bu nedenle para, genellikle yerine getirdiği ekonomik işlevler çerçevesinde tanımlanmış ve söz konusu şartları ve işlevleri yerine getiren her unsur para olarak kabul edilmiştir.¹⁶

Câhiliye döneminde ticari faaliyetlerin çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda para yaygın olarak kullanılmıştır. O dönemde ticaret üç farklı şekilde gerçekleştirilmekteydi. Bunlar; Malın mal ile değişiminin esas olduğu trampa yani takas usulü (mukayada), altın ve gümüşün tartılarak kullanılması ve nakit para kullanımı şeklindedir.¹⁷

Câhiliye Arapları, aynı mübadele yöntemiyle aynı ve farklı cins malları değiş tokuş etmişlerdir. Her iki bedelin mal olduğu bu yöntemde, hurma ile hurma, arpa ile arpa, buğday ise yine buğday ile değiştirilebilirken buğday ile arpa, hurma ile yün veya deri gibi başka bir mal takas edilebilmekteydi. Bu tür işlemlerde özellikle de aynı tür mallar değiş tokuş edildiğinde kalite farkları göz önünde bulundurulmuştur. Örneğin aynı türden iki farklı kaliteye sahip buğdayı değiştirirken ürünün kalitesi, içerisinde taş, toprak veya yabancı tahıl taneleri bulunması gibi hususlar nedeniyle miktarları eşit tutulmamıştır. Aynı mübadele yöntemine dayalı olarak yapılan bu işlemler, dönemin ekonomik şartları ve para kıtlığı nedeniyle yaygın olarak uygulanmıştır.¹⁸

Câhiliye Arapları, altın ve gümüşü de maden değerini esas alarak tartmak suretiyle doğrudan mübadele işlemlerinde kullanmışlardır.¹⁹ Örneğin, köle alımında altın veya gümüşten oluşan "ukiyye"²⁰ denilen ölçü birimini esas alarak fiyat belirlemişlerdir. Aynı şekilde ticarete de altın ve gümüşün ağırlık birimleriyle alışveriş yapmışlardır. Ödeme ve değer tespitinde bu birimler esas alınıp malın kıymetine ve değer biçilmesine göre az ya da çok miktarda ödeme gerçekleştirmişlerdir.

¹⁶ Abdürrahim Abdülhamid Saatî, "el-İlletü'l İktisadiyye li-tahrimi ribe'n resi'e ve'l-fadl", *Mecellet Camiat el-Melik Abdülaziz: el-İktisad el-İslami* 25, sy. 2 (2012): 27-28.

¹⁷ Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:176.

¹⁸ Alî, 14:177.

¹⁹ Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, 180.

²⁰ "Metrik karşılığı 28,3 gr. ve 40 dirheme denk gelen eski bir ağırlık ölçüsü birimi" Detaylı bilgi için bakınız; Cengiz Kallek, "Ukiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 42 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 67-68.

Câhiliye Arapları, para haline gelmemiş bu madenleri ve para haline gelse de ağırlıklarından emin olmadıkları paralarının ölçümünde hassas teraziler kullanmışlardır.²¹ O dönemde darphane tekniklerinin yeterince gelişmemiş olması sebebiyle paranın saflığı, ağırlığı ve içeriği konusunda standartlar sık sık değişebilmiştir. Para basımlarında yaşanan düzensizlikler nedeniyle sahte veya eksik gramajlı sikkeler dolaşıma girebilmekte, fiyat dalgalanmalarına ve ekonomik güvenin sarsılmasına yol açabilmekteydi.²² Manipülasyona açık olan tüm bu hususlar câhiliye Araplarının paradan ziyade basılmamış altın ve gümüşe daha fazla kıymet vermesine²³ ve mübadele işlemlerinde ham altın ve gümüşü tartarak kullanma uygulamasının yaygınlık kazanmasına sebebiyet vermiştir.

Câhiliye Arapları, mübadele işlemlerinde nakit parayı da kullanmışlardır. Özellikle Hicaz bölgesinde, Bizans kökenli dinarlar ve Sasani kökenli dirhemlerle ticaret yapmıştır. Mekkeliler, Yemen, Irak, Şam ve Habeşistan ile yoğun ticari faaliyetler yürüttüklerinden dolayı bu devletlerin bastığı sikkeleri kullanma ihtiyacı duymuştur. Bu durum, Hicaz bölgesinde uluslararası ticaretin ve para dolaşımının oldukça aktif olduğunun göstergesidir.²⁴

Özellikle Bizans İmparatoru Herakleios'un bastırdığı "hiraklı" adlı dinarlar, Mekke pazarlarında yaygın olarak dolaşımda bulunmaktaydı. Yuvarlak olduğu ve üzerinde dönemin imparatorunun resminin bulunduğu bu paranın, bugünün ölçüsüyle 4,25 gram²⁵ geldiği kaynaklarda ifade edilmektedir. Sasani dirhemleri ise "beğaliyye" adında özel bir isimle bilinmektedir.²⁶ Bu dirhem, gümüşten yapılmış yuvarlak bir sikke olup, ön yüzünde Sasani hükümdarının tasviri, arka yüzünde ise iki muhafızın silahlı tasviri bulunmaktadır. Sasani dirhemlerinin, altmış iki arpa tanesi ağırlığında olduğu tahmin edilmektedir.²⁷

Mekke'de bu yabancı sikkeler maden değerleri üzerinden muamele edilmiş, tüccarlar ve halk bu paraları basıldıkları devletin nominal değeriyle yani adedi olarak değil içerdikleri altın veya gümüş miktarına göre tartarak kullanmıştır.²⁸ Ayrıca bu yabancı para birimleri dışında bölgede yerel bir sikke basıldığına dair bilgiye rastlanılmamaktadır.²⁹

²¹ Baysa, *Kureyş Kervanları: Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat*, 105.

²² Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:180.

²³ Baysa, *Kureyş Kervanları: Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat*, 105.

²⁴ Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:183.

²⁵ Abdülaziz İbrahim el-Ömerî, *el-Hiraf ve's-Sinâât fî'l-Hicaz fî Asr-ı Resul sallâllâhu aleyhi ve sellem* (Dârü'n-Neşr, 1985), 181.

²⁶ Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:184.

²⁷ el-Ömerî, *el-Hiraf ve's-Sinâât fî'l-Hicaz fî Asr-ı Resul sallâllâhu aleyhi ve sellem*, 182.

²⁸ Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:184.

²⁹ Ahmed İbrahim Şerif, *Mekke ve Medine fî'l-câhiliyye ve ahdi'r-Resûl sallallahu aleyhi ve sellem* (Kahire: Dâru'l-Fikru'l-Arabî, 2010), 183; Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:183.

1.2 Ribâ Anlayışı

1.2.1 Ribâ Kelimesinin Kullanımı

Ribâ kelimesi, sözlükte "rabâ (رَبَا) fiilinin mastarı olmak üzere, “bir şeyin artması ve büyümesi” anlamına gelmektedir. Arap dilinde “erbeytuhu” (أَرْبَيْتُهُ) ifadesi “onu artırdım, geliştirdim” anlamını taşır. Bir kişinin başka biriyle tartışmasında “arbâ ale” (أَرْبَى عَلَى) denildiğinde “sözlü olarak üstün geldi, fazlasını söyledi” anlamına gelmektedir. Bir kişinin yüksek bir yere çıkmasını ifade etmek için de “erbâ” (أَرْبَى) fiili kullanılır.³⁰ Bu sözlük anlamlarıyla ribâ “hem bir şeyin kendi içinde bulunan hem de iki şey arasında mukayeseden doğan fazlalığı” ifade etmektedir. Câhiliye dönemi Arapları ribâ kelimesini sözlük manalarından daha ziyade “bedelli akitlerde vade karşılığında borcun arttırılması”³¹ şeklindeki terim anlamını kullanıyorlardı.³²

Câhiliye döneminde, ribâ kelimesinin terim anlamında ifade edildiği üzere; Bir borcun vadesi geldiğinde, borcun süresi uzatılarak borç miktarında artışa gidilirdi. Bu artış, kişinin alacağını bir süreliğine erteleyip karşılığında anaparaya ek fazlalık talep etmesi şeklinde gerçekleşmekteydi. O dönemdeki bu uygulamanın aynı zamanda “liyât” (لِيَاث) kelimesiyle de ifade edildiği kaynaklarda belirtilmiştir.³³ Liyât, sözlükte "yapıştırmak, iliştiirmek" anlamlarına gelmektedir. İbnü'l-Arabî'ye göre bu kelimenin çoğulu "leyâlît"tir ve kökü "lût"tur. Bir şey başka bir şeye eklenip iliştiirildiğinde, o şeye "ulita" yani “iliştirildi” denir. Ribâyâ "liyât" denmesinin sebebi ise helal olmayan bir şeyin başka bir şeye eklenmesidir. Ribâ da ana paraya iliştiirilen ve üzerine talep edilen bir fazlalık olduğu için bu isimle de ifade edilmiştir.³⁴

“Liyât” kelimesi İslamiyet sonrasında Hz. Peygamber’in (a.s) Sakîf kabilesine yazdığı bir mektupta ribâ anlamında kullanılmıştır. Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838), Hz. Peygamber’in (a.s) mektubunu şu şekilde nakleder;

“Eğer onların (Sakîf'in) belirli bir vâdeye kadar alacakları var ise ve bu vade gelmişse, o alacak, liyât (ribâ) hükmünde olup Allah katında affedilmiştir. Fakat eğer onların, Ukâz dışında bir yerde rehin karşılığında (teminatlı) alacakları varsa, o alacak, vadesi geldiğinde ödenecektir; bedeli Ukâz'da tahsil olunacak ve geciktirilmeden yerine getirilecektir.”³⁵

³⁰ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. Baskı, c. 14 (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), c. 14 s.304-306.

³¹ Baysa, *Kureyş Kervanları: Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat*, 111.

³² İsmail Özsoy, “Faiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 110.

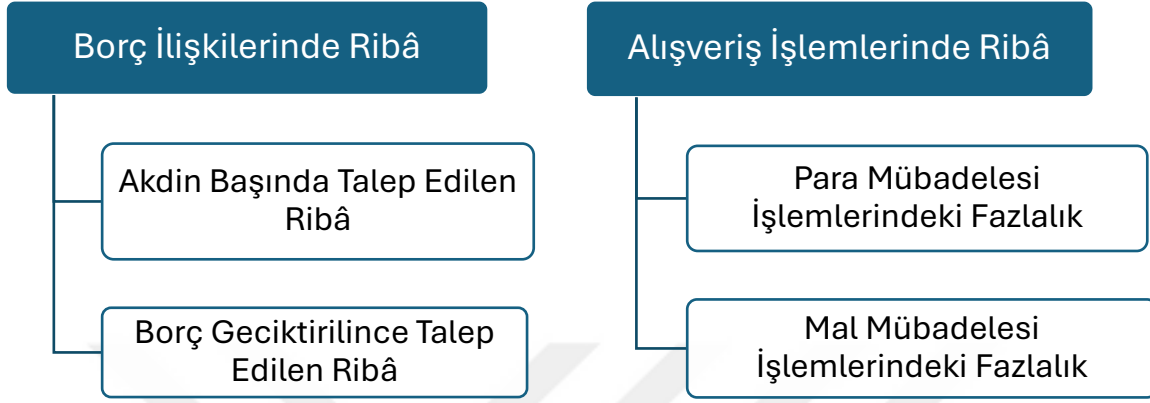
³³ Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:110.

³⁴ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. Baskı, c. 7 (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 397.

³⁵ İbn Manzûr, 7:397; Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, *en-Nihâyetu fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, 1. bs, c. 4 (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399), 285; Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam,

1.2.2 Câhiliye Dönemi Ribâ Uygulamaları

Câhiliye dönemi ribâ uygulamalarını aşağıda **Şekil.1.1**'de görüldüğü şekliyle iki kısımda inceleyeceğiz.

Şekil 1.1 Câhiliye Döneminde Ribâ Uygulamaları

1.2.2.1 Borç İlişkilerinde Ribâ

Borç kavramı, Câhiliye döneminde sosyal yaşamda özellikle de ekonomik anlamda önemli bir yere sahipti. Borçlanmada en büyük etken ise ihtiyaç olarak görülmektedir. İhtiyacın yanında sermaye sahipleri de kendi aralarında borç alıp vermektedir. Bu onların mali işlerini düzenlemelerine ve sermayelerini genişleterek daha büyük kazançlar elde etmelerini sağlamaktaydı. Borçlanarak elde edilen meblağ, ticari faaliyetlerde kullanılarak borca ödenecek miktardan çok daha fazla kazanç elde ediliyordu. Câhiliye toplumunda borç uygulamasının yaygın olmasının yanı sıra bu borcun tahsil edilmesinin güç olduğu ifade edilmektedir. Cevad Ali'nin ifadelerine göre borçlu kimse, içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar nedeniyle aldığı borcu kısa sürede tüketti. Ancak alacaklı borcunu talep ettiğinde borçlu çeşitli bahanelerle ödemeyi geciktirir veya ertelemeye çalışırdı.³⁶ Bunun yanında sermaye sahipleri ise borçludan faydalanma noktasında aşırıya kaçmışlardır. Onlardan fahiş fazlalıklar talep etmiş ve borcu artırmakta ısrarcı olmuş ve hem sermayeyi hem de onun üzerine ekledikleri fazlalığı katı bir şekilde istemişlerdir. Borçlarını ödemekte zorluk çekenlere mühlet tanımamış, ödeme kolaylığı

Garibü'l-hadîs, thk. Üstad Abdüsselam Harun Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref, 1. bs, (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li-Şuûni'l Matâbi'l-Emîriyye, 1404), 2/673.

³⁶ Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:92-93.

sağlamamışlardır. Ancak, bu tür durumlarda bile yalnızca ilave bir fazlalık eklendiği takdirde erteleme yapmışlardır.³⁷ Bu durumun sonucunda borç işlemlerinin başında veya ertelemeye bağlı olarak sonunda anaparaya ek olarak fazlalık talep edilmesi, yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmıştır. Bu kapsamda talep edilen ribâ uygulamasını iki şekilde ele alacağız.

1.2.2.1.1 Akdin Başında Talep Edilen Ribâ

Câhiliye döneminde yaygın olan ribâ uygulamalarından biri akdin başında talep edilen ribâdır. Bu tür bir borç ilişkisinde borca konu olan şey para olabildiği gibi farklı mal türleri de borca konu olabilmektedir. Borcun konusunun para olduğu akitlerde yaygın olan uygulama; belirli bir süreliğine ödünç verilen dirhem veya dinarların, vade sonunda anlaşılan miktarın üzerine bir fazlalıkla geri alınması şeklindedir.³⁸

Şart koşulan bu fazlalık, vade sonunda peşin ödenebildiği gibi taksitler halinde de ödenebilmekteydi. Bir kimseye belirli vadede bir miktar borç verilip vade süresince her ay ödenmek üzere başta belirlenmiş bir oranda ribâ almak üzere de anlaşma yapılmaktaydı. Burada anapara sabit kalırken vade süresince aylık ribâ alınmakta, borcun vadesi geldiğinde ise alacaklılar borçludan anaparayı ödemesi talep edilmekteydi. Şayet borçlu borcunu ödeyemezse, vade uzatılarak borç miktarına ekleme yapılırdı.³⁹ Bu usulle yapılan işlem, borçlu ile borç veren arasında akdin başında fazlalığın şart koşulması ve aylık olarak belirli oranda bir meblağ talep edilmesi yönüyle dikkat çekmektedir. Borcun vadesinde ödenmemesi durumunda ise yeni bir vade için borcun yükseltilmesi ise ribâ işleminin ikinci aşamasını ifade etmektedir.

Borcun konusunun aynî mal olduğu akitlerde de fazlalık talep edilmekteydi. Genellikle gıda maddelerinde söz konusu olan bu durum, genelde dinar ve dirhem gibi para birimlerinin yaygın olarak kullanılmadığı çiftçiler ve göçebe topluluklar arasında uygulanmaktaydı. Kimin gıdaya ihtiyacı olursa, elinde bulunduran ya da biriktiren kişiden belirli bir vadeyle alır ve üzerine kararlaştırılan bir miktar fazlalık ekleyerek geri öderdi. Örneğin bir ölçek hurmayı bir buçuk veya iki ölçek hurma olarak ya da üzerinde anlaşılan bir fazlalıkla geri vermek üzere borç alırdı. Borcun vadesinde ödenmemesi durumunda ise alacaklı borçlunun ödeme süresini uzatmasını

³⁷ Alî, 14:110.

³⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. 6 (Mekke: Dâru't-Terbiyeti ve't-Turâsî, t.y), 7; Ahmed b Ali Ebu Bekr er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1405), 184.

³⁹ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 3. bs, c. 7 (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1420), 72; Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Heytemi es-Sa'di el-Ensari, *ez-Zevâcir an iktiraf'il-kebâir*, 1. bs, c. 1 (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1987), 369.

isterse bunun karşılığında borç miktarına ilave yapılırdı. Borç her ertelendiğinde üzerine daha fazla eklenir, böylece borç katlanarak artardı.⁴⁰

Modern literatürde bazı araştırmacıların, ribâyı yalnızca “borcun ertelenmesi karşılığında ortaya çıkan fazlalık”la sınırlayıp “akdin başında şart koşulan fazlalık”ı göz ardı ettiklerine rastlanmıştır. Bu yaklaşımın bazı sahâbîlere de isnat edildiği de görülmektedir.⁴¹ Nitekim klasik kaynaklarda örnekleri aktardığımız söz konusu uygulamalar, açık biçimde ribâ kapsamında değerlendirilmiştir. Ribânın yasaklanma süreci de dikkate alındığında bu görüş ilmi temelden yoksun görünmektedir. Nitekim bu çalışmanın üçüncü bölümünde ilgili döneme dair tartışmalar etraflıca incelenmiş ve hiçbir sahâbînin böyle bir görüşe sahip olmadığı anlaşılmıştır.

1.2.2.1.2 Borç Geciktirilince Talep Edilen Ribâ

Câhiliye döneminde yaygın olan ribâ uygulamalarından biri ve en yaygın olanı, herhangi bir sebepten doğmuş borcun ödenememesi durumunda vadenin arttırılarak borcun türüne göre ilave yapılması şeklindedir.

Taberî (ö. 310/923) yaygın olan bu uygulamayı şu şekilde aktarır; “Bir kimsenin başka bir kimse üzerinde alacağı olurdu. Alacaklı borçluya, “Borcunu belirli bir fazlalıkla ödersen, sana mühlet tanırım,” derdi. Bunun üzerine borç ertelenirdi.”⁴² Eğer borçlu ödeme yapamazsa, borç bir sonraki yıl iki katına çıkarılırdı. Eğer yine ödeyemezse, tekrar ikiye katlanırdı. Örneğin, borç başlangıçta yüz ise ertesi yıl iki yüz, daha sonra dört yüz olurdu. Bu şekilde her yıl katlanarak artmaya devam eder yahut borçlu ödeme yapmak zorunda kalırdı.”⁴³

Aynı uygulama havyan türündeki borçlarda da geçerliydi. Buradaki fazlalık talebi ise hayvanların yaş gruplarında olurdu. Taberî’nin aktardığına göre; bir kimsenin başkasında hayvan türünde bir borcu söz konusu olduğunda, vade dolar dolmaz alacaklı borçluya gelerek “Borcunu ödeyecek misin, yoksa artırmamı ister misin?” diye sorardı. Eğer borçlu, borcunu ödeyecek durumda ise öderdi. Ödeyemediği taktirde borç belli bir hayvanın yaş grubuna göre artırılırdı. Eğer borç bir ibnetü’l-mekâd (bir yaşındaki deve) ise, ikinci yıl ibnetü’l-lebûn (iki yaşındaki deve) olurdu. Ardından hıkka (üç yaşındaki deve), sonra cezâ’a (dört yaşındaki deve)

⁴⁰ Ali, *el-Mufasssal fî târihi’l-Arab kable’l-İslâm*, 14:113.

⁴¹ Bakınız. Mohammad Omar Farooq, “The Riba Interest Equivalence: Is there an Ijma (consensus)?”, *Transnational Dispute Management* 4, sy. 5 (Eylül 2007).

⁴² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, t.y, 6:8; Ali, *el-Mufasssal fî târihi’l-Arab kable’l-İslâm*, 14:115.

⁴³ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu’l-beyân*, c. 7 (Mekke: Dâru’t-Terbiyeti ve’t-Turâsî, t.y), 205.

ve daha sonra ribâ'î (beş yaşındaki deve) şeklinde yükselirdi. Bu süreç, borçlu ödeme yapamadıkça yukarı doğru devam ederdi.⁴⁴

Borç geciktirilince talep edilen ribâ, selem türü alışverişlerde de uygulanmaktaydı. Peşin bedelle veresiye mal değişimini konu edinen satım türü olarak tanımlanan⁴⁵ selem akdinde, müşteri satın almak istediği fakat henüz hazırda bulunmayan ürün için vasıfları, miktarı ve teslim vakti belirlenerek üreticiyle anlaşır ve bedelini peşin olarak öder. Vadesi geldiğinde de satıcıdan malı belirlendiği şekliyle teslim alır. Câhiliye döneminde selem türü alışverişlerde ribâ, vade dolduğunda alıcının üreticiden malın bir kısmını teslim alıp, diğer yarısı için teslim süresinin uzatılmasına karşılık üretici/borçlu aleyhine fazlalık talep edilmesi şeklinde gerçekleşmiştir.⁴⁶ İbnü'l Cevzî'nin (ö. 597/1201) aktardığına göre Hz. Osman (ö. 35/656) ve Abbas b. Abdulmuttalib (ö. 32/653) önceden hurma satın alarak selem akdi yapmışlardı. Hasat zamanı geldiğinde hurmanın sahibi: "Eğer hakkınız olan hurmanın tamamını alırsanız, bana ve aileme yetecek kadar hurma kalmaz. Bunun yerine hakkınızın yarısını alın, kalanını ise ileride size iki kat olarak ödeyeyim." dedi. Onlar da bu teklifi kabul ettiler. Vakit gelip ödeme zamanı geldiğinde vaat edilen fazlalık talep edilmişti.⁴⁷ Söz konusu işlemde üretici aleyhine ribâ işlemi gerçekleşmiş olmaktadır.

1.2.2.2 Alışveriş İşlemlerinde Ribâ

Peşin, veresiye yahut takas şeklinde gerçekleştirilen tüm alım satım işlemleri alışveriş kavramı ile ifade edilmektedir. Bu kapsamda ele alacağımız ribâ, aslında İslamiyet öncesinde ribâ olarak bilinen ve nitelendirilen işlemler değildir. İslamiyet sonrası dönemde Hz. Peygamber'in (a.s) sünnetiyle ribâ kapsamına alınmıştır. Altı eşya hadisi olarak bilinen ve diğer bölümlerde detaylı olarak ele alacağımız bu rivayetle birlikte alışveriş işlemlerindeki ribânın çerçevesi çizilmiştir. Ebû Saîd el-Hudrî'den (ö. 74/693-94) gelen rivayette Hz. Peygamber (a.s); *"Altınla altın, gümüşle gümüş, buğdayla buğday, arpa ile arpa, hurma ile hurma, tuzla tuz misli misline peşin olarak satılır. Her kim fazlalık verir veya alırsa muhakkak ribâ yemiş olur. Alanla veren bu*

⁴⁴ Taberî, 7:205.

⁴⁵ Bilal Aybakan, "Selem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 36 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 402.

⁴⁶ Ali Rıza Gül, *Tarihî Bağlamı Çerçevesinde Kur'an'da Faiz (Ribâ) Yasağı*, 1. bs (Ankara: Avrasya Yayıncılık, 2006), 150.

⁴⁷ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 1420, 7:83; Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî İlmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî, 1. bs, c. 1 (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422), 248; Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim b. Ömer eş-Şeyhi Ebü'l-Hasan Hâzin, *Lubâbu't-te'vil fî ma'âni't-tenzîl*, thk. Muhammed Ali Şahin, 1. bs, c. 1 (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 212.

*hususta eşittir.*⁴⁸”ve farklı bir rivayette ilave olarak “....*Ancak cinsler değişirse peşin olmak şartı ile istediğiniz gibi satın*”⁴⁹ buyurarak bu altı eşyanın birbiriyle mübadelesinde dikkat edilmesi gereken hususları açıklamıştır. Altı mal hadisinde söz konusu edilen bu ribâ türü, hem aynı cins malların birbirleriyle peşin alışverişlerinde kalite vb. farklardan dolayı ortaya çıkan fazlalığı, hem de aralarında eşitlik sağlansa bile bu mallardan birinin veresiye olması durumunda vadeden kaynaklanan fazlalığı kapsayacak şekilde kullanılmaktadır.⁵⁰

İslamiyet sonrası dönemde böyle bir nitelendirmeye haiz olsa da câhiliye dönemindeki bu uygulamaların mahiyetini kavramak önem arz edeceğinden bu tür uygulamalara değineceğiz.

1.2.2.2.1 Para Mübadelesi İşlemlerindeki Fazlalık

Alışverişin tüm türleri ya para ya da mal karşılığında olmakla birlikte bu da peşin yahut vadeli şekilde gerçekleştirilmektedir. Aynı cinsten iki paranın değişimi “murâtala”, farklı cinsten paraların değişimi ise “sarf” olarak bilinmektedir.⁵¹ Sözlükte “savmak, çevirmek, harcamak, değiştirmek, nakletmek, altın parayla gümüş parayı değiştirmek, bir para diğerine üstün olmak” gibi anlamlara gelen “Sarf” kelimesi bir kavram olarak alimler tarafından aynı cinsten iki paranın değişimini de içine alacak şekilde genişletmiştir. Ayrıca bu akitte bir paranın diğerine göre kalite ve değer yönünden bir üstünlüğe sahip olması, değişimin sebebi olarak açıklanmaktadır.⁵²

Sarf akdinde yukarıda altı mal hadisinde zikredilen altın ve gümüşün kendi cinsi ya da birbiriyle değişimi konu olmaktadır. Sarf akdinde hem aynı cins paraların birbirleriyle peşin alışverişlerinde kalite vb. farklardan dolayı ortaya çıkan aynî fazlalık, hem de aralarında eşitlik sağlansa ve cinsler farklılaşsa bile bu paralardan birinin veresiye olması durumunda ortaya vadeden kaynaklanan fazlalık ribâyâ sebebiyet vermektedir.

Câhiliye döneminde aynı cins paraların fazlalık mukabilinde takas edilmesi işleminin yaygın olduğu görülmektedir. Bu tür işlemler genellikle paranın kalite çeşitliliği, basım şekli, ağırlığı ve benzeri unsurlar sebebiyle ortaya çıkmıştır.⁵³ Bu işlem genelde bir dirhemi iki dirheme satma

⁴⁸ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdu'l-Bâkî, 1. bs, (Kahire: Matb'atu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâhu, 1374), "Musâkât", 82; Cengiz Kallek, *Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 2. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 42.

⁴⁹ Müslim, "Musâkât", 81.

⁵⁰ Gül, *Tarihî Bağlamı Çerçevesinde Kur'an'da Faiz (Ribâ) Yasağı*, 148.

⁵¹ Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, c. 4 (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 382.

⁵² Bilal Aybakan, “Sarf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 36 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 137.

⁵³ Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakki'in*, thk. Muhammed Abdüsselâm İbrahim, 1. bs, c. 2 (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411), 104.

veya bir dinarı iki dinar karşılığında satmak suretinde gerçekleşmiştir.⁵⁴ Söz konusu işlemler Hz. Peygamber (a.s) tarafından yasaklanmış, altının altına gümüşün gümüşle yalnızca eşit ağırlıkta ve bire bir değiştirilmesini, bir kısmının diğerine üstün tutulmamasını ve hazır olanın olmayan karşılığında satılmamasını emretmiştir.⁵⁵ Yine bu husustaki diğer rivayete göre Hz. Peygamber (a.s); Yahudiler ile bir ukıyye altını iki-üç dinara satın alan Fedâle b. Ubeyd'e (ö. 53/673) "*Tartısı tartısına olmadıkça altını altınla satmayın*" buyurmuştur.⁵⁶ Hz. Peygamber'in (a.s) bu hadisleri göz önünde bulundurulduğunda bu işlemlerin câhiliye döneminde yaygın olduğu, câhiliye döneminde bu tür işlemlerin ribâ olarak değerlendirilmeyip İslamiyet sonrasında ribâ kapsamına alındığı anlaşılmaktadır.

Câhiliye döneminde para mübadelesi işlemlerinde vadeden kaynaklanan fazlalık dikkate alınmamış, aynı veya farklı cins paralar birbiriyle vadeli olarak değiştirilmiştir. Bu tür işlemler, aynı cins paralar arasında eşitlik sağlansa ve cinsler farklılaşsa bile bu paralardan birinin veresiye olması durumunda bir fazlalığın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Örneğin, Buhârî, hicretin ilk dönemlerine dair olarak Ebû'l-Minhâl'in şöyle dediğini zikretmiştir; "Ortaklarımdan biri pazarda dirhemleri altın karşılığında vadeli olarak sattı. Bunun üzerine ona, 'Sübhanallah! Bu işlem caiz midir?' diye sordum. O da bana, 'Ben bunu pazarda sattım ve kimse beni bu konuda ayıplamadı.'" dedi.⁵⁷ Bu rivayet sarf işlemlerinde vadeli satışın yapıldığı ve o dönemde ve öncesinde mahzurlu görülmediğinin göstergelerindendir.

Câhiliye döneminde bu tür işlemlerin yapılmasıyla özel olarak ilgilenen sarraflık sınıfı ortaya çıkmıştır. Yahudiler dönemin önde gelen sarrafları arasında yer almakta, altın ve gümüş satışı, para değişimi ve özellikle faizli işlemler yapmaktaydılar. Ayrıca çölde yaşayan bedevîlerin ellerindeki altın, gümüş ve nakit parayı bu Yahudi sarraflara emanet ettikleri kaynaklarda ifade edilmektedir. Ayrıca bu konuda ticaret hayatındaki etkinlikleri sebebiyle Mekkelilerden bir grubun da mahir olduğu bilinmektedir. Zira Mekkeliler hem ticaretle meşgul hem de pazar ortamında ribâ ve sarraflık gibi para değişim işlemlerini sıklıkla icra etmekteydiler.⁵⁸ Sarraflar, farklı cins paraların birbiriyle değişimini yaparak dinarları dirhemlerle, dirhemleri de dinarlarla değiştirme işlemlerini gerçekleştirmişlerdir. Örneğin bir adam, sarrafla yüz dinarın dirhem karşılığında değişimi konusunda pazarlık yapar ve ödenecek dirhem miktarında anlaşmaya varırlardı. Bu durum, paraların türleri, ağırlıkları ve içerdikleri gümüş oranlarının farklılık arz

⁵⁴ Müslim, "Musâkât", 78.

⁵⁵ Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, thk. Heyet, Sultanîyye, c. 3 (Bulak: Matba'atu'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311), "Buyu", 78 (No.2177).

⁵⁶ Müslim, "Musâkât", 91; Kallek, *Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 43.

⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 4:383.

⁵⁸ Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:107.

etmesinden kaynaklanmaktaydı Aynı şekilde aynı cins paraların; ister darbedilmiş ister ham halde olsun altının altınla veya gümüşün gümüşle değişimi de söz konusu olurdu. Sarraflar bu işlemlerde zamanla hileye başvurmuş, para değiştirme işinde dalavere çevirmiş ve piyasada döviz kurlarını kendi çıkarlarına göre speküle etmiş, çarşı ve pazarda sarraflık mesleğini ellerinde tutmak suretiyle bir tür tekel oluşturmuşlardır. Özellikle yabancı paraların tedavüldeki mahallî para birimiyle değişiminden önemli ölçüde kazanç elde etmişlerdir.⁵⁹

Sarraflık mesleğinde görülen sakıncalar ve para bölümünde ele alınacağı üzere Hicaz bölgesinde farklı türde paraların tedavülde olması gibi etkenler göz önünde bulundurulduğunda, Hz. Peygamber'in (a.s) para değişimlerinde maden değerini esas almayı emretmiş olmasının, sarf işlemlerinde ortaya çıkabilecek mağduriyetlerin önüne geçmeye yönelik bir tedbir olduğu kanaatindeyiz. Zira para değişiminin belirli kişi ya da grupların kontrolünde olması, spekülasyonlara ve haksız kazançlara zemin hazırladığı görülmektedir. Basılmış paralar arasında bir üstünlük tesis edilmesi ise yalnızca içerdiği maden oranına değil, aynı zamanda itibarî bir değerlendirmeyi beraberinde getirmektedir. Bu durum hem miktar hem de vadeden kaynaklanan fazlalıkların ortaya çıkmasına ve bu yolla adaletsizliklerin doğmasına neden olabilmektedir.

Döneminde tek tip sikke basımı imkânı bulunmadığından Hz. Peygamber 'in (a.s), bu türden karışıklıkları önlemek amacıyla paraların ticarete tartılarak ve yalnızca maden değerleri esas alınarak kullanılması gerektiğini vurguladığı; kalite, işçilik ve şekil gibi unsurları dikkate almaksızın mübadelede bir standart getirdiği kanaatindeyiz.⁶⁰

1.2.2.2.2 Mal Mübadelesi İşlemlerindeki Fazlalık

Alışverişin mal ile gerçekleştiği bir tür olan bu işlemde ferden muayyen iki malın değişimi söz konusu olmaktadır. Bu işleme genel adıyla trampa adı verilirken fıkıhta ise “Mukayada” olarak adlandırılmıştır.⁶¹ Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen ve altı eşya hadisi olarak meşhur olan yukarıdaki rivayette belirtildiği üzere Hz. Peygamber (a.s) altın ve gümüşün yanı sıra buğday, arpa, hurma ve tuzun eşit ve peşin olarak satılması gerektiğini ifade etmiş, cinsler değişirse peşin olmak şartı ile eşitlik aranmadan mübadele edilebileceğini belirtmiştir. Bu ribâ türünün, hem aynı cins malların birbirleriyle peşin alışverişlerinde kalite vb. farklardan dolayı ortaya çıkan fazlalığı, hem de aralarında eşitlik sağlansa bile bu mallardan birinin veresiye olması

⁵⁹ Alî, 14:106.

⁶⁰ Benzer bir görüş için bakınız; Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*.

⁶¹ Bilal Aybakan, “Trampa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 41 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 305.

durumunda vadeden kaynaklanan fazlalığı kapsadığını vurgulamıştık. İşte bu malların mübadelesine yönelik olarak câhiliye döneminde ribâ olarak görülmeyen ilgili fazlalık Hz. Peygamber'in (a.s) hadisleriyle ribâ kapsamına alınmıştır. Câhiliye döneminde daha çok bedeviler arasında sıkça kullanılan⁶² bu mübadeleye yönelik uygulamalara değineceğiz.

Câhiliye döneminde bazen bir ölçek gıda maddesinin iki ölçek veya daha fazlasıyla değiştirildiği, yani bir malın aynı cinsten başka bir malla ancak daha fazla bir ağırlıkta takas edildiği görülmektedir. Örneğin, Hz. Peygamber (a.s) Hayber'e vali olarak gönderdiği kişi beraberinde iyi cins hurma ile dönmüştü. Bunun üzerine Resûlullah (a.s) ona "Hayber'in bütün hurmaları böyle midir?" diye sorunca O da, "Hayır vallahi ya Resulallah! Biz bunun bir ölçeğini düşük vasıflı hurmanın iki ölçeği karşılığında satın alıyoruz," diye cevap vermiştir Hz. Peygamber (a.s) ise "Öyle yapmayın! Ve lâkin misli misline alın yahut bunu satıp karşılığında ötekini alın. Tartıyla işlem görenler de böyledir," demiştir.⁶³

Konuyla ilgili benzer bir olayda Hz. Peygamber (a.s), kendisine Bern hurması getiren Bilâl'e nereden aldığını sormuş. Bilâl, "Evde vasıfsız hurma vardı. Nebî'ye azık olması için onun iki ölçeğini bir ölçek karşılığında sattım," diye cevaplayınca Hz. Peygamber (a.s) "Eyvah! ribânın ta kendisi ... Sakın bir daha böyle yapma! Ancak hurma satın almak istediğinde elindekini sat, sonra onun kıymeti ile diğerini al," demiştir.⁶⁴

Aynı şekilde Ebû Saîd el-Hudrî'nin ifadesiyle; Resûlullah (a.s) döneminde, bize "temrü'l-cem" denilen hurmadan rızık olarak verilirdi. Bu, farklı türlerden karışık olan hurmadır. Biz de bunu iki sâ'a bir sâ' karşılığında satardık. Bu durum Hz. Peygamber'e (a.s) ulaşınca: "Bir sâ' hurmaya karşılık iki sâ' hurma (vermek) caiz değildir; bir sâ' buğdaya karşılık iki sâ' buğday da olmaz; bir dirhem karşılığında iki dirhem de verilmez." şeklinde buyurmuştur.⁶⁵

Tüm bu rivayetler göz önünde bulundurulduğunda câhiliye döneminde gıda maddelerinin kalite farkları gözetilerek fazlalık mukabilinde mübadele edildiği görülmektedir. Hz. Peygamber (a.s), başta "altı eşya hadisi" olmak üzere birçok rivayette, altı malın mübadelesine dair birtakım kurallar koymuştur. Bu çerçevede aynı cins malların birbirleriyle mübadelesi durumunda değişimin eşit miktarda ve peşin olarak gerçekleştirilmesini şart koşmuş; farklı cinsler arasında ise yine peşin olmak kaydıyla miktar farkına izin vermiştir. Câhiliye döneminde ribâ olarak görülmeyen bazı uygulamalar, Hz. Peygamber (a.s) tarafından hükme bağlanmış ve özellikle

⁶² Alî, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:112.

⁶³ Müslim, "Musâkât", 94; Kallek, *Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 43.

⁶⁴ Müslim, "Musâkât", 96; Kallek, *Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 43.

⁶⁵ Müslim, "Musâkât", 98

para ile gıda maddeleri gibi semen olarak da kullanılabilen temel iktisadi unsurların mübadelesinde kalite farkları göz ardı edilerek belirli bir standart oluşturulmuştur. Bu kapsamda, düşük kaliteli bir malın doğrudan daha kaliteli bir muadiliyle fazlalıkla değiştirilmesi yasaklanmış; bunun yerine düşük kaliteli ürünün önce satılması, ardından elde edilen bedelle daha kaliteli ürünün satın alınması gerektiği ifade edilmiştir.

1.2.3 Câhiliye Döneminde Ribâ Konusundaki Genel Tutum

Câhiliye döneminde ribâ uygulamalarının, Arap Yarımadası genelinde ve özellikle Hicaz bölgesinde yaygın biçimde gerçekleştirildiği müşahade edilmektedir. Said Afgânî'nin (ö. 1997) tespitine göre, Arabistan'da faizin kurumsallaşmasında önemli rol oynayan unsurlardan biri, sonradan bölgeye yerleşen, çeşitli köy ve şehirlerde tarım kolonileri kuran Yahudi toplulukları olmuştur. Ancak ribâ uygulamaları yalnızca Yahudilerle sınırlı kalmamış; Mekke, Tâif, Hayber, Vâdi'l-Kurâ ve Yesrib gibi önemli yerleşim bölgelerinde de giderek yaygınlaşmıştır. Öyle ki, faizli işlemler toplum tarafından içselleştirilmiş; bireyler gerek borç verirken gerekse borç alırken bu uygulamayı olağan bir ekonomik pratik olarak benimsemişlerdir.⁶⁶

Nitekim bu dönemde, servet sahibi sarraflar ve tüccarlar, ticari faaliyetleri için ihtiyaç duydukları sermayenin ötesinde ellerinde bulundurdıkları birikimleri, mali açıdan zor durumda bulunan kimselere borç verme yoluyla değerlendirmekteydiler.⁶⁷ Ancak zamanla bu borç verme ilişkisi sömürüye dönüşmüş ve sermaye sahipleri, borçlulara karşı aşırı ölçüde istismarcı ve baskıcı bir tutum sergilemişlerdir. Özellikle yüksek oranlı ribâ talep etmiş, bu faizi artırmakta ısrarcı olmuş ve hem ana parayı hem de faizini katı bir şekilde tahsil etmeye çalışmışlardır. Ayrıca borçlarını ödemekte güçlük çeken kimselere herhangi bir mühlet tanımamış, ödeme kolaylığı sağlamamışlardır.⁶⁸ Hatta bu baskı öyle bir boyuta ulaşmıştır ki; borcunu ödeyemeyen borçlular köleleştirilmiş⁶⁹, bazı alacaklılar ribâlı borç karşılığında borçlularını kendi yerlerine savaşa göndermişlerdir.⁷⁰ Arap Yarımadası'nda bu tür faiz oranlarının zaman zaman yüzde yüzü

⁶⁶ Saîd bin Muhammed bin Ahmed Afgânî, *Esvâku'l-arab fi'l-câhiliye ve'l-İslâm* (-: -, 1431), 60.

⁶⁷ Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, 191.

⁶⁸ Alî, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:110.

⁶⁹ Mehmet Âkif Aydın ve Muhammed Hamîdullah, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 26 (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 237.

⁷⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarihü't Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2. bs, c. 2 (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1387), 430; Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdü'l-Melik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n Nebeviyye li-İbn Hişâm*, thk. Tâhâ Abdu'r-Raûf S'ad, c. 2 (Kahire: Şeriketü't-Tabâ'ati'l-Fenniyyeti'l Müttehîde, t.y.), 184.

aştığı rivayet edilmektedir. Bu da söz konusu uygulamanın ne denli yaygın ve baskın bir finansal pratik hâline geldiğinin göstergesidir.⁷¹

Ribânın câhiliye toplumunda yaygın ve baskın bir finansal pratik hâline gelmesinin yanı sıra bu işlemleri hoş görmeyenler de mevcuttur. Bu durumun örneklerinden biri de Kâbe'nin yeniden inşası sürecidir. Bu süreçte Mekkeliler, Kabe'nin yeniden inşa için ihtiyaç duyulan harcamaları karşılamak üzere bağış toplamış, kaynağı ribâ, fuhuş, akrabalık bağlarını koparma ya da zulüm yoluyla elde edilen malların dışarda bırakılması gerektiğine karar vermişlerdir.⁷² Bir görüşe göre bahse konu gelirleri dışlayan bu daraltılmış bütçe, kâbe inşaatının tamamlanmasını mümkün kılmamış, Kâbe, bugünkü hicr-i İsmail hizasında kalan kısmı dışarıda bırakılarak yarım şekilde inşa edilmiştir.⁷³ Bu rivayet, Kâbe'nin yeniden inşası sürecinde gösterilen ribâ konusundaki hassasiyetin yanı sıra, câhiliye toplumunda ribânın ne denli yaygın ve kökleşmiş bir uygulama olduğunu da ortaya koymaktadır.

Nitekim, faizin yasaklanmasından sonra İslam'a girişlerini müzakere etmek üzere Medine'ye gelen Sakîf kabilesinden bir heyet birkaç gün boyunca Hz. Peygamber'in (a.s) yanına gelip gitmiştir. Bu müzakereler kapsamındaki şu diyalog faizin ne denli kökleştiği ve yaygın hale geldiğinin göstergesidir;

“...Hz.Peygamber onları İslam'a davet ediyordu. Bunun üzerine Abdüyâlîl şöyle dedi: “Bizimle bir anlaşma yapmaya razı olur musun? Tâ ki kavmimize ve ailelerimize dönelim.” Rasûlullah şöyle buyurdu: “Eğer İslâm'ı kabul ederseniz sizinle bir anlaşma yaparım; fakat aksi hâlde sizinle benim aramda ne bir anlaşma vardır ne de bir barış!” Abdüyâlîl tekrar sordu: “Peki, zina hakkında ne dersin? Biz, ıssız bir diyarda yaşayan bekâr kimseleriz. Zinasız yapamayız; içimizden kimse bekârlığa tahammül edemez.” Rasûlullah şöyle buyurdu: “Bu, Allah'ın Müslümanlara haram kıldığı şeylerdendir. Zira Allah Teâlâ şöyle buyurur: ‘Zinaya yaklaşmayın! Çünkü o, çirkin bir hayasızlık ve kötü bir yoldur.’” Abdüyâlîl tekrar sordu: “Peki ya ribâ? Çünkü bizim mallarımızın tamamı ribâ üzerinedir.” Rasûlullah şöyle buyurdu: “Sizin anaparanız size aittir. Zira Allah Teâlâ şöyle buyurur: “‘Ey iman edenler! Eğer gerçekten mü'min iseniz Allah'tan korkun ve ribâdan geriye kalanı bırakın!’” Yine sordu: “Peki ya içki? Çünkü o, bizim üzüm şıramızdır. Onsuz yapamayız.” Rasûlullah buyurdu: “Allah onu haram kılmıştır.” Sonra şu ayeti okudu: “*Hamr, kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak şeytan işi birer pisliktir...*” Bu sözler üzerine kavim oradan ayrıldı. Kendi aralarında baş başa verip şöyle konuştular: Abdüyâlîl dedi ki: “Yazıklar olsun size! Bu üç

⁷¹ Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, 191.

⁷² Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyyet*, thk. Mustafa Sekkâ-İbrâhim Ebyârî-Abdülhâfiz Şelebî (Beyrut: Daru İhyâi't-türâsü'l-Arabiyye, 1971), 184.

⁷³ İsa Eyyûb Bârûnî, *er-Rekâbetü'l-mâliyye fî ahdi'r-resûl ve hulefâi'r-râşidîn*, 1. bs (Trablus: Cem'iyetü'l-Da'veti'l-İslâmiyye el-Âlemiyye, 1986), 53-54.

özelliğın haram kılındığını kavmimize haber verelim mi? Vallahi! Sakıf kavmi asla hamrdan ve zinadan vazgeçemez!”⁷⁴

Sakıf heyetinin İslâm’a girip anlaşma sağlandıktan sonraki tavrı da dikkat çekicidir. Heyet Medine’den dönüp Sakıf topraklarına yaklaştığında Heyetin lideri Abdüyâlîl şöyle demiştir:

“Ben, Sakıf kavmini en iyi bilen kişiyim. O hâlde bu meseleyi gizli tutun! Onları savaşıla ve çarpışmayla korkutun! Onlara deyin ki: Muhammed bizden öyle büyük şeyler talep etti ki, biz bunları büyük gördük ve kabul etmedik. Bize; zinanın, içkinin (hamr), ribânın yasaklanmasını ve putumuz ‘rabbah’ın yıkılmasını istiyor!”⁷⁵

Abdüyâlîl’in bu ifadeleri halka bu yasağı açıklarken zorlanıp gizlemek zorunda kalmaları ribâyı ne denli kabullendiklerinin göstergesidir. Bu husus için Hz. Peygamber (a.s)’den ruhsat alıp daha sonra barışı kabul ettiklerini açıklamışlar, halk da daha sonra barışı kabul etmiştir.⁷⁶

Câhiliye Arapları gelen ribâ yasağını kabul etmekte zorlanmış, bu yasağa karşı belirli argümanlarla karşı çıkmışlardır. Ribâ ile meşgul olanlar, "Bizim için fark etmez; satışı yaparken fiyatı artırmamız ile borç vadesi geldiğinde artırmamız aynı şeydir!" şeklinde düşünmekteydiler. Yani, baştan fazla fiyat belirleyerek satmak ile vade sonunda ribâ eklemek arasında fark olmadığı şeklinde temelsiz bir iddiada bulunmuşlardır.⁷⁷ Ribâ ile meşgul olanların ileri sürdüğü gerekçelerden biri de şu şekildeydi: “Bir kimse değeri bir dirhem olan bir malı iki dirhem karşılığında satın alırsa bu helaldir. O hâlde neden bir dirhemi iki dirhem karşılığında satması haram olsun?” Onlara göre, tüccar ile tefeci arasında bir fark bulunmamaktadır. Zira her ikisi de alıcı veya borçlu ile kazanç elde etmeye yönelik bir ilişki kuruyor ve mümkün olan en yüksek kazancı sağlama amacını güdüyordu. Öne sürdükleri bu gerekçelerle İslam’ın ribâyı haram, ticareti ise helal kılmasını anlayamıyor ve şaşkınlıklarını dile getiriyorlardı. Onlara göre ribâ da ticaret de karşılıklı rıza esasına dayanmakta ve her ikisi de bir kazanç sağlamaktaydı. Bu durumda, ticaret helal kılınırken ribânın haram kılınmasını mantıksız buluyorlardı.⁷⁸ Allah Teâlâ, onların bu sözlerini reddederek şöyle buyurdu:

" Faiz yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar. Bunun sebebi onların, “Alım satım da ancak faiz gibidir” demeleridir. Hâlbuki Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır. Artık

⁷⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd Vâkıdî, *el-Megâzî*, thk. Marsden Jones, 3. bs, c. 3 (Beyrut: Dâru’l-A’lemî, 1409), 966-67.

⁷⁵ Vâkıdî, 3:969.

⁷⁶ Vâkıdî, 3:970.

⁷⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, t.y, 6:13.

⁷⁸ Alî, *el-Mufasssal fî târihi’l-Arab kable’l-İslâm*, 14:114.

kime Allah'tan bir öğüt erişir de faizciliği bırakırsa geçmişteki kendisidir, durumunun takdiri Allah'a aittir. Kim de yine faizciliğe dönerse işte bunlar orada devamlı kalmak üzere cehennemliklerdir."⁷⁹

Câhiliye dönemine ait ribâlî kazançları bulunan kimseler, İslam'a girdiklerinde, bu ribâlardan tamamen vazgeçmek ve yalnızca borç olarak verdikleri anapara miktarını almak zorunda bırakılmışlardır. Bu durumda anaparalarının dışında herhangi bir kâr elde etmeleri yasaklanmıştır. Ayrıca İslam bu alacaklılara, borçlularıyla ilişkilerinde kolaylık göstermelerini emretmiştir. Şayet borçlu ödeme zorluğu içinde bulunuyorsa, borcun vadesini uzatmaları, hatta borçlunun durumu düzelene kadar beklemelerini buyurmuştur.⁸⁰

Yukarıda görüldüğü üzere ribânın yasaklanması, özellikle geçimlerini bu yolla sağlayan zengin sınıf için son derece ağır bir imtihan teşkil etmiştir. Nitekim yukarıda aktarılan rivayetlerde de görüldüğü üzere, Sakîf kabilesi başta olmak üzere câhiliye döneminde ribâ temelli ticaretle meşgul olan bazı kabileler, ribâyı terk etmeye ve yalnızca sermayelerini almakla yetinmeye mecbur bırakılmışlardır.⁸¹ Sonuç olarak câhiliye döneminde toplumsal ve ekonomik yapının temel unsurlarından biri hâline gelen ribâ yasaklanmış, ribâdan geçinenler için bu yasak, ciddi bir ekonomik ve kültürel dönüşümü hâkim kılmıştır.

1.2.4 Ribânın Yaygın Olma Sebepleri

Câhiliye döneminde ribânın bu denli yaygınlık kazanmasının temel sebeplere dayandırılması mümkündür. Ribânın toplumsal yapıda yayılmasında en temel etken, hiç şüphesiz ahlaki değerlerin yokluğudur. Bununla birlikte, ribâ uygulamasının geniş kitlelerce benimsenmesine zemin hazırlayan çeşitli iktisadi, coğrafî ve sosyolojik faktörlerin de etkili olduğu görülmektedir. Nitekim insanın içinde bulunduğu çevre ve yaşadığı coğrafya, onun ekonomik düşünce yapısı ve yaklaşımı üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. İktisadi faaliyetlerini büyük ölçüde çevresel şartlara göre düzenleyen bir toplumun, ekonomik davranış biçimi de bu koşullar doğrultusunda şekillenmektedir. Câhiliye dönemi Arap toplumunun iktisadi faaliyetleri de çevresel şartlardan bağımsız düşünülemez.

Nitekim Hicaz bölgesinin önemli şehirlerinden olan Tâif ve Medine, tarıma elverişli toprakları dolayısıyla ağırlıklı olarak zirai faaliyetlerle meşgul olmuştur. Buna mukabil, Kur'ân-ı Kerim'de "ekin bitmeyen vadi" şeklinde tasvir edilen Mekke'de yeterli su kaynaklarından , sürekli sulanabilir verimli arazilerden ve sanayi kollarından mahrum oluşu sebebiyle tarımsal

⁷⁹ Bakara, 2/275

⁸⁰ Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 14:119.

⁸¹ Alî, 14:118.

ve sanayi üretiminden ziyade ticarete yönelim yaygın bir tavır haline gelmiştir. Bu tabii şartlar, Mekke halkını esas itibarıyla ticaret hayatına sevk etmiş; böylece şehirde ticaret, başlıca ekonomik faaliyet hâline gelmiştir. Mekkeliler ticarete büyük sermayeler yatırarak kervanlar yoluyla uzak yerlere gidip ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Sonuç olarak Mekke'deki sermaye sahiplerinin paralarını tarımsal faaliyetlerde değerlendirmelerini zorlaşmış, yatırım aracı olarak ticareti kullanmış, ticaretin o dönemde ayrılmaz bir parçası olarak görülen ve önemli kâr araçlarından biri olan ribâ muamelelerinden de geri durmamışlardır.⁸² Kervanların finanse edilmesi ortaklıklarla olduğu gibi faizli borç muameleleriyle de gerçekleşmiştir.⁸³

Ulusal veya uluslararası bu ticaretlerin de belli riskleri göz önünde bulundurulduğunda, ticari kervanların özellikle yağmalara karşı korunması önem arz etmekteydi. Kara ticaretinin gerçekleştirildiği bu kervanlarda taşınan mallarının kıymeti artıkça kervan güvenliği için yol üzerinde yer alan kabilelerle anlaşma yapma yoluna gidilmekteydi. Mekkeliler yolları üzerinde yer alan kabilelerle muhtelif yollarla anlaşma yapmaktaydılar. Bunun dışında saldırmazlık anlaşmaları gibi yollarla da güvenlik sağlanıyordu.⁸⁴ Ticaretin bu zahmetine katlanmak istemeyen sermaye sahipleri ise kolay ve zahmetsiz bir kazanç yolu olarak ribâyı meslek edinmişlerdir. Bu kişiler, ribânın sağladığı kazanç sayesinde ticaretten uzak durmuşlardır. Nitekim bu yolla kâr elde etmek, ticaretin gerektirdiği seyahatlere, tehlikelere ve fiziksel çabalara kıyasla çok daha kolay ve zahmetsiz olmuştur.⁸⁵

Zikredilen tüm iktisadi, coğrafi ve sosyolojik unsurlar, ribâ uygulamasını meşrulaştırmanın bir gerekçesi kabul edilemez. İnsanın yaşadığı coğrafyanın ve içinde bulunduğu ekonomik şartlar, ahlâkî sınırları aşmasına ve başkalarına zulmetmesine, sömürmesine gerekçe olarak gösterilemez. Zira her toplum kendi şartlarına uygun çözüm yolları geliştirirken, hakkaniyeti ve toplumsal dengeyi gözetmekle mükelleftir. Bu yüzden İslâm'ın ribâyı kesin biçimde yasaklaması, hakkaniyeti ve toplumsal adaleti tesis etmeye yönelik önemli bir tedbirdir.

⁸² Neşet Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, VII. Dizi, Sa. 111 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 154-55.

⁸³ Gül, *Tarihî Bağlamı Çerçevesinde Kur'an'da Faiz (Ribâ) Yasağı*, 160.

⁸⁴ Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, 136.

⁸⁵ Afgânî, *Esvâku'l-arab fi'l-câhiliye ve'l-İslâm*, 65.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM VE SÜNNET ÇERÇEVESİNDE ASR-I SAÂDETTE RİBA

2.1 Kur'ân-ı Kerim'de Ribâ

Bu bölümde, Kur'ân-ı Kerim'de ribâ ve ilişkili kavramlara değinilecek sonrasında ribânın yasaklanma sürecinden bahsedilecektir. Ribâ yasağının anlaşılmasına yönelik hem ribâ kavramı hem de Kur'ân'da yer alan ilgili kavramların ele alınması önem arz etmektedir. Bu çerçevede “ribâ” ile birlikte “bey’”, “sadaka”, “deyn” ve “ra’sü'l-mâl” kavramları ele alınacaktır. Zira ribâ yasağı, bu kavramlarla doğrudan ilişkilidir. Yasaklanma sürecinin anlaşılabilmesi için ayetlerin nüzûl sırası, bağlamı ve muhataplar nezdindeki anlamı dikkate alınarak değerlendirme yapılacaktır. Son olarak Kur'ân'ın yasakladığı ribânın mahiyetine ilişkin fakihler ve müfessirler arasındaki görüşler ele alınacaktır.

2.1.1 Kur'ân-ı Kerim'de Ribâ ve İlişkili Kavramlar

2.1.1.1 Ribâ

Ribâ kelimesinin, sözlükte "rabâ (رَبَا) fiilinin mastarı olmak üzere, “bir şeyin artması ve büyümesi” anlamına geldiğini ifade etmiştik.⁸⁶ Ayrıca bu sözlük anlamlarıyla ribânın “hem bir şeyin kendi içinde bulunan hem de iki şey arasında mukayese edildiğinde görülen fazlalığı” ifade etmektedir.⁸⁷ Bu anlamların yanında “yüksek yer”, “tepe” ve “su üzerinde kalan şeyler” gibi anlamlarıyla ribâ ve ondan türeyen bazı kelimeler, ayet-i kerimelerde muhtelif yerlerde geçmektedir.⁸⁸

Hac Suresi'nde geçen bir ayet-i kerimede ribâ kelimesi, fiil olarak “kabarmak” manasıyla karşımıza çıkmaktadır;

" ...İçinizden kimi erken vefat ettirilirken kimi de önceden bildiklerini bilmez hale gelinceye kadar ömrün en düşkün çağına eriştirilir. Öte yandan yeryüzünü kupkuru ve cansız görürsün; üzerine yağmur indirdiğimizde ise (bir de bakarsın) canlanıp **kabarır** ve her cinsten güzel bitkiler çıkarır.⁸⁹

⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1414, 14:304-6.

⁸⁷ Özsoy, “Faiz”, 1995.

⁸⁸ Süleyman Uludağ, *İslâm'da Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış*, 5. bs, Çağdaş İslâm Düşüncesi (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 31.

⁸⁹ Hac, 22/5

Ayet-i kerimenin Arapça aslında geçen “رَبَّتْ” kelimesi “büyümek” ve “kabarmak” manasında kullanılmış, toprağın yağmur yağdığında yükselmesine işaret etmiştir. Bir diğer kullanımda “رَبَّى” fiiliyle iki ümmet arasında bir mukayeseden doğan fazlalık ifade edilmiştir⁹⁰; “*Sakın, bir grubun diğer gruptan **daha güçlü/fazla** olması sebebiyle yeminlerinizi aranızda (güçsüzler aleyhine) bir kandırma aracı yaparak, ipliğini iyice büktükten sonra geri çözen kadın gibi olmayın. Allah bu şekilde sizi imtihan etmektedir. Ve O, hakkında görüş ayrılığına düştüğünüz şeyleri kıyamet gününde size mutlaka açıklayacaktır.*”⁹¹

Ribâ kelimesinin Kur’ân-ı Kerim’de “yüksek yer”, “tepe” manasında kullanıldığı ayet-i kerimeler de mevcuttur. Bakara Suresi 265. Ayette geçen “رَبْوَةٍ” kelimesi bu manada kullanılmıştır; “*Allah’ın rızasını kazanmak ve kalplerini sağlamlaştırmak için mallarını sarf edenlerin durumu, **yüksekçe bir tepede bulunan**, bol yağmur aldığıda yemişlerini iki kat veren, bol yağmur yağmasa bile çisentisi düşen bir bahçenin durumu gibidir. ..*”⁹² Ribâ kelimesi söz konusu manada Müminûn Suresi 50. Ayet-i kerimesinde de “رَبْوَةٍ” şeklinde geçmektedir; “*Meryem oğlu ile annesini de bir mucize yaptık; ikisini de kalmaya elverişli, kaynak suyu bulunan **yüksekçe bir yere** yerleştirdik.*”⁹³

Ribâ kelimesi, Kur’ân-ı Kerim’de “رَبِيٍّ” kalıbında “suyun üzerindeki şey” manasında da kullanılmıştır;

“O, gökten su indirdi; su, vadiler dolusunca sel olup aktı. Bu sel, **üste çıkan** köpüğü taşıyıp götürdü. Yaktıkları ateşin üzerine koyup eriterek süs eşyası veya alet yapmak istedikleri madenlerden de üste böyle köpük çıkar. İşte Allah hak ile bâtıla böyle misal verir. Köpük atılıp gider; insanlara fayda veren şeye gelince, o dünya durdukça durur. İşte Allah böyle misaller getirir.”⁹⁴

Ayetin mealinde görüldüğü üzere burada “رَبِيٍّ” sözcüğü, suyun üzerinde fazlalaşan köpüğü vasıflamaktadır. Burada köpüğün sönüp gitmesi teşbihi de ribânın terim anlamı göz önünde bulundurulduğunda ayrıca dikkat çekici görülmektedir. Nitekim ribâ yoluyla elde edilen artış da tıpkı köpük gibi dışarıdan bakıldığında hacimli görünmesine rağmen, aslında içi boş, geçici ve kalıcı bir değerden yoksundur.

Ribâ kelimesi kullanıldığı kelime manasının yanı sıra örfi ve terimsel anlamlar da kazanmış; kelime anlamıyla uyumlu olarak “Borçlunun alacaklıdan borcuna karşılık aldığı ilave” ve

⁹⁰ İsmail Özsoy, *Faiz ve Problemleri* (İzmir: Nil Yayınları, 1993), 59-60.

⁹¹ Nahl, 16/92

⁹² Bakara, 2/265

⁹³ Müminûn, 23/50

⁹⁴ Ra’d, 13/17

“vadenin uzatılmasına karşılık alınan fazlalık”⁹⁵ gibi özel bir artış şekli olarak bilinip uygulanmıştır.⁹⁶ Ribâ kelimesi Kur’ân-ı Kerim’de bu anlamıyla da kullanılmış olup söz konusu anlamın vahyin muhatapları tarafından bilindiğine dair bir ihtilaf yoktur. Câhiliye döneminde de bu kavram bu şekilde tanınmış, ribâyı yasaklayan ayet-i kerimelerde Allah Teâlâ, bu kavram için herhangi bir açıklamaya gerek duymadan haram kılındığı hükmünü ifade etmiştir.⁹⁷

Sonuç olarak ribâ kelimesi, Kur’ân-ı Kerim’de hem sözlük hem de terim anlamlarıyla çeşitli bağlamlarda kullanılmıştır. Kelimenin “artış”, “yükseklik” ve “fazlalık” gibi temel anlamları, toplumda zamanla örfî ve fikhî bir muhteva kazanarak “özel bir artış şekli”ni ifade eden teknik bir terim haline gelmiştir. Bu durum ribânın İslam öncesi toplumda bilinen ve uygulanan bir usûl olduğunu, Kur’ân’ın ise bu yerleşik anlamı esas alarak ribâyı yasakladığını göstermektedir.

2.1.1.2 Bey‘

Sözlükte “mübadele” anlamına gelen “bey” kelimesi, genelde alışveriş ve ticareti, İslâm hukuku terimi olarak da satım akdini ifade etmektedir. Ayrıca “bey” kavramı, “şira” kelimesinin eş anlamlısı olarak “satın almak” hem de zıddı olarak “satmak” manasına gelmektedir. Bu kullanımlarla birlikte satımı ifade etmek için “bey‘, satın alma için ise şirâ” kelimesinin kullanımı yaygınlık kazanmıştır.⁹⁸

Kur’ân-ı Kerim’de bey‘ kelimesi, bütün ticarî işlemleri kapsayabilen genel bir anlamda ve geçtiği bağlam olarak çeşitli vesilelerle kullanıldığını görmekteyiz.⁹⁹ Örneğin “bey” kelimesinin geçtiği bir ayet-i kerimde Allah Teâlâ, ahiret âleminde herhangi bir alışverişin vuku bulmayacağını beyan etmektedir; *“Ey iman edenler! Alım satım, dostluk ve aracılığın olmadığı bir gün gelip çatmadan Allah’ın size verdiklerinden O’nun için harcama yapın. Kâfirler zalimlerin ta kendileridir.”*¹⁰⁰ Yine benzer bağlamda olmak üzere; *“İman eden kullarıma söyle alım satımın bulunmadığı, dostluğun fayda vermediği o gün gelmeden önce namazlarını dosdoğru kılsınlar, onlara verdiğimiz rızıklardan Allah rızası için gizli ve açık harcasınlar.”*¹⁰¹ şeklinde kullanılmıştır.

⁹⁵ Anwar Iqbal Qureshi, *Faiz Nazariyesi ve İslâm*, çev. Salih Tuğ, İkinci Baskı (İstanbul: İrfan Yayınevi, t.y.), 75-76.

⁹⁶ Kallek, *Sosyal Servet: İslâm’da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 38.

⁹⁷ Ebu’l A’lâ Mevdûdî, *Faiz*, ed. Faik Akcaoglu, çev. Ali Genceli (İstanbul: Hilal Yayınları, 2015), 111.

⁹⁸ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü l-Arab*, 3. Baskı, c. 8 (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 27.

⁹⁹ Ali Bardakoğlu, “Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 13.

¹⁰⁰ Bakara, 2/254

¹⁰¹ İbrahim, 14/31

Kur’ân-ı Kerim’de “bey” kelimesi, alışverişin insanları Allah’ı anmaktan ve ibadetten alıkoymaması gerektiğine vurgu yapılan bir ayet-i kerimede de geçmektedir. Nitekim Allah Teâlâ: *“Allah’ın, yüceltilmesine ve içlerinde adının anılmasına izin verdiği evlerde hiçbir ticaretin ve hiçbir alışverişin kendilerini, Allah’ı anmaktan, namazı kılmaktan, zekâtı vermekten alıkoymadığı birtakım adamlar, buralarda sabah akşam O’nu tesbih ederler. Onlar, kalplerin ve gözlerin dikilip kalacağı bir günden korkarlar.”*¹⁰² buyurmuştur. Ayrıca Cuma ezanı okunduğunda alışverişin terk edilerek namaza yönelinmesini emretmiştir: *“Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah’ı anmaya koşun ve alışverişini bırakın. Bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır.”*¹⁰³

Öte yandan Kur’ân-ı Kerîm’de şu şekilde de mecazen alım-satım anlamında kullanıldığı görülmektedir.

“Şüphesiz Allah, müminlerden, canlarını ve mallarını, karşılığında kendilerine cenneti vermek üzere satın almıştır. Onlar Allah yolunda savaşır; öldürürler ve öldürülürler. Bu, Tevrat’ta, İncil’de ve Kur’ân’da Allah’ın verdiği hak bir vaaddir. Allah’tan daha çok sözünü yerine getiren kim olabilir? O hâlde, yapmış olduğunuz bu alışverişten dolayı sevinin! İşte asıl büyük kurtuluş budur.”¹⁰⁴

Bu ayette, müminin Allah yolunda canı ve malı ile yaptığı fedakârlığın, karşılığında cennetle ödüllendirileceği belirtilmektedir. Allah Teâlâ, kullarını itaate ve ibadete teşvik etmek amacıyla bu tür bir beyanda bulunmuştur. Böylelikle Allah ile kul arasında sembolik bir “alışveriş”ten söz edilmekte; bu beyan, Yüce Allah’ın kullarına olan lütfunun ve rahmetinin bir tezahürü olarak yorumlanmaktadır.¹⁰⁵

İlerleyen bölümde geniş bir şekilde yer vereceğimiz ve faizi yasaklayan ayetler içerisinde yer alan ifadelerde, bir grup kimsenin faizi alışverişe benzeterek meşrulaştırmaya çalıştığını, ancak Allah Teâlâ’nın bu kıyası reddettiği görülmektedir.

“Faiz yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar. Bunun sebebi onların, “Alım satım da ancak faiz gibidir” demeleridir. Hâlbuki Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır. Artık kime Allah’tan bir öğüt erişir de faizciliği bırakırsa geçmişteki kendisininindir, durumunun takdiri Allah’a aittir. Kim de yine faizciliğe dönerse işte bunlar orada devamlı kalmak üzere cehennemliklerdir.”¹⁰⁶

¹⁰² Nur, 24/37

¹⁰³ Cuma, 62/9

¹⁰⁴ Tevbe 9/111

¹⁰⁵ Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 3. bs, c. 16 (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, 1420), 150.

¹⁰⁶ Bakara, 2/275

Ayette de açıkça beyan edildiği üzere İslam'da alışveriş meşru bir kazanç yolu olarak teşvik edilmiş, ribâ ise kesin bir dille yasaklanmıştır. Zira bazı kimseler ribâyı alışverişe benzetmiş, her iki uygulamadan elde edilen kazanç arasında bir fark görmemişlerdir. Ancak Allah Teâlâ bu iddiayı reddetmiş ve ribâ ile meşgul olanların ağır bir cezayla karşı karşıya kalacaklarını bildirmiştir. Ayrıca ribâ savunucularının söz konusu görüşleri, her yönüyle tutarsız ve temelsiz bir iddia olarak görülmektedir. Onların görüşüne göre ribâlî işlem her yönden alım satımla aynıdır. İddialarına göre bir kimsenin bir elbiseyi on dirheme satın alıp sonra onu on bir dirheme satması helal olduğuna göre on dirhemi on bir dirhem karşılığında satması da câiz olmalıdır.¹⁰⁷ Ayrıca bu görüşü takip edip İslam'ın kâr ve kazanca müsaade ettiği ve kazanç emek karşılığı olmasa bile bunu meşru gördüğü iddiasından hareketle; sermayenin ödünç verilmesinden doğan ribânın yasaklanmasının haklı bir sebeple olmadığını ileri sürenler de olmuştur.¹⁰⁸ Söz konusu iddiaların aksine alışverişten doğan “kâr” ile ribâlî muameleden elde edilen “fazlalık” arasında, mahiyet itibarıyla birçok farklılık bulunmaktadır.

Alışveriş, bir malın satıcı tarafından alıcıya belirli bir bedel karşılığında sunulmasıdır. Bu işlemde ya satıcı söz konusu malı bizzat üretmiş veya başka birinden temin etmiştir. Her iki durumda da satıcı malın temininde harcadığı sermaye ile birlikte emeğini de göz önünde bulundurarak satış fiyatına bir kâr eklemekte ve bu kazanç meşru sayılmaktadır. Zira burada elde edilen gelir ticaret yoluyla ve karşılıklı rızaya dayalı bir akit çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bunun aksine ribâ işleminde esas olan, borç verilen paranın belirli bir vade sonunda üzerine ek bir fazlalık eklenerek geri alınması veya herhangi bir sebepten doğan borcun ifasının gecikmesi durumunda vadenin uzatılarak borca ek bir fazlalık alınmasıdır. Bu durumda elde edilen fazlalık, herhangi bir mal veya hizmet karşılığında değil yalnızca zamanın bedeli olarak talep edilmektedir.¹⁰⁹ Ribâ işleminde her ne kadar tarafların rızası bulunduğu ileri sürülse de bu rıza çoğu zaman borçlunun içinde bulunduğu zor durumdan kurtulma arzusunun kaynaklanan zahiri bir rızadan ibarettir. Oysa alışverişte tarafların rızası, her iki tarafın da karşılıklı olarak menfaat elde etmesine dayanmaktadır.

Alışveriş ve ribâlî muameleler arasında benzerlik kurulan hususlardan biri de vade farkı konusudur. Bu iki işlem arasında kısmen bir benzerlik olsa bile temelde her iki işlem birbirinden oldukça farklıdır. Bu sebeple birine borç diğerine satış denmiştir. Borç veren kişi bunun dengini geri alır, ribâ ise bu miktarın fazlasını almaktır. Buna mukabil peşin fiyatı 100 lira olan bir mal

¹⁰⁷ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 1420, 7:76.

¹⁰⁸ Qureshi, *Faiz Nazariyesi ve İslâm*, 207.

¹⁰⁹ Mevdûdî, *Faiz*, 112-13.

vadeli olarak 110 liraya satılırsa 110 liranın tamamı malın bedeli olmaktadır. Mal ile 100 veya 110 lira arasında bir denklik olmadığı için ribâdan söz edilemez. Ayrıca bu iki farklı işlemin temel farklarından biri de; alışverişin daha çok peşin, ribânın ise daima vadeli olmasıdır. Nitekim hiç kimse hemen ödemek üzere borç almamaktadır. Borç işleminde az da olsa vade söz konusu olmaktadır.¹¹⁰

Öte yandan alışverişi ribâlî muamelelerden ayıran önemli hususlardan biri de risk etkenidir. Riski üstlenme, alışveriş ve ticaretin temelini oluşturur. Alışveriş veya ticari faaliyetin sonucu olan kârda garantili bir getiri yoktur. Kâr elde edilebileceği gibi zarar etmek de söz konusudur. Ribâlî muamelelerde ise ribânın oranı genellikle kesin ve daima anapara ve kazancı garanti altındadır. Ayrıca alışveriş veya ticaretin getirisi olarak kâr, atılım ve girişim sonucunda meydana gelir. Zira ticari faaliyetler sonucunda istihdam olanakları artmakta ve ekonomik kalkınmaya katkı sağlanılmaktadır. Buna mukabil ribâlî işlemlerde ise bu hususlar söz konusu değildir.¹¹¹

Akdin sona ermesi bakımından da alışveriş ile ribâlî işlemler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Alışverişte satıma konu malın tüm bedelinin ödenip teslim alınmasıyla birlikte akit tamamlanır ve hukuken sona erer. Buna karşılık ribâlî işlemlerde borcun anaparası ödenmediği sürece ribâ tahakkuku devam eder, ribâlî alacak katlanarak artar ve işlem süreci uzar.¹¹²

2.1.1.3 Sadaka

“Sadaka” kelimesi Arapça “sıdk” kökünden türemiş, “Allah’ın hoşnutluğunu kazanmak için ihtiyaç sahiplerine yapılan gönüllü veya dinen zorunlu maddî yardımları, bu çerçevede verilen para ve eşya”yı ifade eden bir kelimedir. Kur’ân-ı Kerîm’de sadaka kelimesi değişik anlamlarda olmak üzere beş yerde tekil, sekiz yerde çoğul şekliyle geçmektedir.¹¹³

Bu kavramın ribâ ile ilişkilendirilmesinin sebebi ise Allah Teâlâ’nın ribâyı yok edip, sadakaları ise arttıracığına dair nazil olan ayet-i kerimelerdir.¹¹⁴ Allah Teâlâ’nın, ribâyı yok edip, ya onu

¹¹⁰ Abdulaziz Bayındır, *Ticaret ve Faiz* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2008), 48.

¹¹¹ Mahmut Özdemir, “Faiz (Riba) Kavramına İslami Bir Yaklaşım”, *Eskiye*, sy. 18 (2010): 68-69; M. A. Mannan, *İslam Ekonomisi (Teori ve Pratik)*, çev. Bahri Zengin (İstanbul: Fikir Yayınları, 1973), 285.

¹¹² Mevdûdî, *Faiz*, 114; Mannan, *İslam Ekonomisi (Teori ve Pratik)*, 289.

¹¹³ Ali Duman, “Sadaka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 35 (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 383.

¹¹⁴ Bakara, 2/276

tamamen imha etmesi veya onun karıştığı malın bereketini gidermesi şeklinde yorumlanmaktadır.¹¹⁵

Allah Teâlâ öncesinde ribânın haramlık hükmünü ifade etmiş, akabinde bu ayet-i kerime nazil olmuştur. Allah Teâlâ'nın ribâyı yok edip, sadakaları ise arttıracığına dair vurgusunu ribânın yasaklanmasıyla birlikte değerlendirmek gerekir. Zira ribâlî muameleler yönünde kişiyi motive eden temel sebep, malda görünen bir artış elde etmektir. Kişiyi sadaka vermekten kaçındıran unsur ise malda bir eksilme meydana gelmesinden duyulan endişedir. İşte bu sebeple Yüce Allah, faizin her ne kadar zahirde bir artış gibi görünse de hakikatte bir eksilme olduğunu; sadakanın ise her ne kadar görünürde malda bir azalmaya yol açsa da hakikatte bir artış ve bereket vesilesi olduğunu beyan etmiştir.¹¹⁶

Mekke'de inen ve Müslümanları ribâ yasağına ve zekât farızasına hazırlayan ayet-i kerimede de benzer noktaya temas edilmiştir. Allah Teâlâ “*İnsanların mallarında artış olsun diye faizli ödünç verdikleriniz Allah katında artmaz. Allah'ın hoşnutluğunu isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte (manevi kârlarını) kat kat arttıranlar onu verenlerdir.*¹¹⁷” buyurarak yine bir sadaka çeşidi olan zekâtı öğütleyip ribâlî muameleleri yermiştir.

2.1.1.4 Deyn (Borç)

“Deyn” kelimesi, geniş anlamıyla “zimmette sabit olan şey”, daha dar anlamıyla ise “zimmette sabit olan ve alacaklıya ait bulunan malı” ifade etmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de deyn kelimesi beş yerde¹¹⁸, hadislerde ise birçok defa bu anlamda kullanılmıştır. Bu manaların yanında en dar kapsamıyla deyn kelimesi, ödünç yani karz anlamına gelmektedir.¹¹⁹ Karz kelimesi, “geri ödenmek üzere verilen mal veya birine ödünç vermek” anlamına gelmektedir.¹²⁰

Deyn (borç) ve karz (ödünç) kelimelerinin birbiriyle irtibatı da önem arz etmektedir. Zira her karz bir deyn iken her deyn karz değildir, yani her ödünç borç kapsamında ama her borç ödünç kapsamında değildir. Örneğin daha sonra ödenmek üzere alınan iki kilogram buğday hem borç hem de ödünçtür. Eğer bu iki kilogram buğday veresiye iki altın karşılığında alınsa bu iki altın borç kapsamında değerlendirilirken ödünç kapsamına girmemektedir. Ayrıca kişi aldığı ödünç

¹¹⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, t.y, 6:15.

¹¹⁶ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 1420, 7:80.

¹¹⁷ Rûm, 30/39

¹¹⁸ Bakara, 2/282, Nisâ, 4/11-12

¹¹⁹ Mehmet Âkif Aydın, “Deyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 266-67.

¹²⁰ H. Yunus Apaydın, “Karz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 520.

tükettikten sonra bunun mislini, eksikliği veya fazlası olmadan ödemektedir. Ribâsız bu ödünç işlemi “karz-ı hasen” kapsamında değerlendirilmiştir.¹²¹

Karz-ı hasen uygulaması, Kur’ân-ı Kerim’de geniş anlamıyla birçok ayette teşvik edilmiş, Allah Teâlâ güzel bir ödünç verenlere bunun fazlasıyla ödeneceği taahhüt etmiştir;

“Allah’a güzel bir borç verirsiniz O da bunu size fazlasıyla öder ve sizi bağışlar. Allah şükürün karşılığını bol bol verir, cezada ise acele etmez.”¹²²

“Karşılıksız yardım eden erkeklere, karşılıksız yardım eden kadınlara ve Allah’a (O’nun muhtaç kullarına) güzel bir ödünç verenlere bu fazlasıyla ödenecektir. Ayrıca onlara pek değerli bir ödül de vardır.”¹²³

“...Namazı kılın, zekâtı ödeyin, Allah’a güzel bir borç verin. Kendiniz için önceden ne iyilik hazırlarsanız Allah katında onu bulursunuz; işte bu daha iyidir ve mükâfatı daha büyüktür. Allah’tan bağışlanmayı dileyin, şüphesiz Allah çok bağışlayıcı çok esirgeyicidir.”¹²⁴

Ayrıca Kur’ân-ı Kerim’de borçlu-alacak ilişkisinin mahiyetine dair hususlara da değinilmiştir. Örneğin, Allah Teâlâ darlık içinde olan kimseye borcunu ödemesi için mühlet tanımak gerektiğini alacağı bağışlamanın ise borç veren için daha hayırlı olacağını bildirmiştir;

“Eğer eli darda olan birisi borçlu ise eli genişleyene kadar beklemek gerekir. Şu da var ki, bağışlamanız, eğer bilerseniz sizin için daha hayırlıdır. Bir günden sakının ki, onda Allah’a döndürüleceksiniz, sonra herkese hak ettiği tam olarak verilecek ve onlara haksızlık edilmeyecektir.”¹²⁵

Ribâ ile deyn, daha dar anlamda ise karz arasında da mahiyet itibarıyla yakın bir ilişki bulunmaktadır. Deyn kavramı, yalnızca karzdan değil; satış, kira, selem, mehir ve hizmet sözleşmeleri gibi akitlerden veya haksız fiillerden doğan her türlü mal veya ifa yükümlülüğünü kapsamaktadır. İşte bu borçlardan herhangi biri vadesi geldiğinde ödenmeyip ertelenir ve karşılığında bir miktar artırmaya gidilirse, bu işlem ribâ hükmünü almaktadır. Karz işleminde de aynı durum söz konusudur. Ribâ ile karzın ayrıştığı nokta; borç veren kişinin menfaat elde edip etmemesi olarak ifade edilmektedir. Karz, menfaat gözetmeksizin bir malın geçici olarak başkasına verilmesini ifade ederken; bu işlem, karşılığında fazlalık veya menfaat talep edilmesi halinde ribâyâ dönüşmektedir. Zira her iki işlemde de mislî ve tüketilebilir mal karşı tarafa devredilmekte ancak ribâda iade, fazlalıkla birlikte şart koşulmaktadır. Bu yönüyle karzın temelinde bulunan yardımlaşma amacı zedelenmekte ve işlem şer’î açıdan ribâ hükmünü

¹²¹ Apaydın, 24:521.

¹²² Tegâbün, 64/17

¹²³ Hadîd, 57/18

¹²⁴ Müzemmil, 73/20

¹²⁵ Bakara, 2/280-281

almaktadır. Söz konusu işlemde karzdan menfaat temini, akdin niteliğini değiştirerek haram kılınan ribâyâ dönüştürmektedir.¹²⁶

2.1.1.5 Ra'sül Mâl

“Ra'sül Mal” (رأس المال) kelimesi ra's (رأس) ile mâl (المال) kelimelerinin terkihiyle oluşmuştur. Sözlükte ra's kelimesi, “bir şeyin başı”¹²⁷, mâl kelimesi de “sahip olunabilen her türlü şey”¹²⁸ anlamına gelmektedir. Ra'sül mal kelimesi ise “kârsız ve herhangi bir artış olmaksızın asıl mal”ı ifade etmektedir.¹²⁹

Ra'sü'l-mâl kelimesinin terim anlamı ise kullanıldığı bağlama göre farklılık arz etmektedir. Örneğin şirket akdinde taraflarca ortaya konulan sermayeyi; miras hukukunda vârislere taksim edilecek toplam terekeyi; selem akdinde alıcının peşin olarak ödediği semeni; karz akdinde ise herhangi bir fazlalık yahut ribâ içermeksizin borç verilen malı ifade etmektedir.¹³⁰

Kur'ân-ı Kerim'de ra's ve mâl kelimesi çeşitli surelerde farklı bağlamlarda zikredilmiş, “ra'sü'l-mâl” terkihi ise yalnızca Bakara Suresi 279. ayette yer almaktadır. İlgili ayette Allah Teâla; “Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve gerçekten iman etmiş iseniz ribâdan kalanı bırakın. Bunu yapmazsanız Allah ve resulü tarafından size bir savaş açıldığını bilin. Eğer tövbe ederseniz **anamallarınız** sizindir. Böylece ne zulmetmiş ne de zulme uğramış olursunuz.”¹³¹ buyurmuştur.

İlgili ayetteki “zulmetmek” ifadesi ra'sü'l-mâl üzerine herhangi bir şekilde ilave almak şeklindeki zulüm; “zulme uğramayın” ifadesi ise ana maldan herhangi bir şeyin eksiltilmesi şeklindeki zulüm olarak yorumlanmıştır. Bu yoruma göre ayetin manası “(Ey alacaklılar) borçlulara fazlalık talep ederek zulmetmeyin; (ey borçlular) asıldan (ra'sü'l-mâlden) eksiltmek suretiyle de zulmetmeyin” şeklindedir.¹³² Ra'sü'l-mâl'in farklı terim anlamları göz önünde bulundurulduğunda kelime, ayette “herhangi bir fazlalık içermeksizin borç verilen mal” anlamında kullanılmıştır. Zira ayette ra'sü'l-mâl, ribâdan arındırılmış ana malı ifade etmektedir. Ayrıca ayette ana mal üzerine eklenen fazlalığın ribâ kapsamına alındığı açıkça beyan

¹²⁶ Servet Bayındır, “Ribânın Târifi Konusunda Yeni Bir Yaklaşım Önerisi”, *İlahiyat Akademi*, sy. 13 (2021): 10-11.

¹²⁷ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. Baskı, c. 6 (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 91.

¹²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1414, 11:635.

¹²⁹ Heyet, “el-Mevsûatü'l fıkhiyyetü'l-kuveytiyye”, c. 22 (Kuveyt Evkaf ve İslâmî İşler Bakanlığı, 1984), 6.

¹³⁰ Şevket Topal, “Re'sül-mâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2008), 35:7.

¹³¹ Bakara, 2/278-279

¹³² Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3. bs, c. 1 (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 322; Ahmed b Ali Ebu Bekr er-Râzîb Ali Ebu Bekr er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, c. 2 (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1405), 196.

edilmiştir. Zira yasaklama hükmünün, ra'sü'l-mâl üzerine fazlalık (ziyade) almayı ve vermeyi kapsadığı görülmektedir.

Karz akdi bağlamında ra'sü'l-mâl, borç olarak verilen asıl meblağı ifade eder. Karz akdinde, ra'sü'l-mâl ek olarak farklı bir miktarın talep edilmesiyle bu işlem artık karz olmaktan çıkmakta ve ribâ niteliği kazanmaktadır.¹³³ Akitte konu edilen şeyin para veya başka türden bir mal olması, alınan fazlalığın hükmü açısından herhangi bir farklılık teşkil etmemektedir. Buna ilâveten sarf akdi çerçevesinde bedellerden birinin peşin ödenmemesi hâlinde, söz konusu akit fiilen karz akdine dönüşebilir. Bu durumda, akit anında teslim edilen kısım “bedel” değil, ra'sü'l-mâl hükmünde olduğundan, vade farkı sebebiyle ribâ'n-nesîfe meydana gelmiş olmaktadır.¹³⁴

2.1.2 Kur'ân-ı Kerim'de Ribânın Yasaklanma Süreci

Ribâ, Kur'ân-ı Kerim'de içki yasağı ve zekâtın farz kılınması gibi hükümlerle benzer şekilde tedricî bir yöntemle yasaklanmıştır.¹³⁵ İlk etapta insanların mallarını artırma amacıyla verdikleri ribânın Allah katında bir değer taşımadığı belirtilmiş, hemen ardından zekâtın, Allah'ın rızasına uygun bir davranış biçimi olduğu ifade edilmiştir.¹³⁶ Bu ayet, doğrudan haramlık hükmü bildirmemekle birlikte ribâyâ yönelik ilk uyarı niteliğindedir. İlk uyarının mekkî bir surede ve bi'setin dördüncü yılında nazil olması, İslam toplumunun ribâ yasağına ve zekât yükümlülüğüne erken dönemde hazırlanmaya başladığını göstergesidir.¹³⁷

Ribâ yasağının ikinci aşamasını teşkil eden ayetlerin nüzûl sırasına ilişkin olarak farklı görüşler vardır. Bu görüşlerden birine göre, ikinci aşamada inen ribâ yasağı ayetinin Uhud Savaşı'ndan önce Âl-i İmrân suresinde nazil olduğu kabul edilmektedir. Nisâ suresinde ise Yahudilerin ribâ alıp vermeleri ve buna karşılık olarak uğradıkları ilâhî cezalar konu edinilmiş, bu ayetin nüzûlü esnasında Müslümanların ribânın haram olduğundan haberdar oldukları ifade edilmiştir.¹³⁸

Görüşlerden bir diğerine göre; Yahudilerin ribâ işlemlerini konu alan Nisâ suresindeki ayet, ribâ yasağını içeren Âl-i İmrân suresindeki ayetten sonra nazil olmuştur. Bu yoruma göre ribâ yasağının Müslümanlara yönelik olarak henüz inmemiş olduğu bir dönemde, Yahudilerin bu fiilleri ilgili ayette eleştiri konusu yapılmıştır. Nitekim bu görüşü savunanlara göre; Yahudilerin

¹³³ Bayındır, “Ribânın Tarifi Konusunda Yeni Bir Yaklaşım Önerisi”, 10.

¹³⁴ Topal, “Re'sülmâl”, 35:8.

¹³⁵ Kallek, *Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 38.

¹³⁶ Rum, 30/39

¹³⁷ Uludağ, *İslâm'da Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış*, 32.

¹³⁸ Uludağ, 35-36.

ribâ ve tefecilikle ilgili kötü uygulamalarından haberdar olunması, mutlaka daha önce Müslümanlara yönelik bir ribâ yasağının nazil olmasını gerektirmemektedir.¹³⁹ Bahse konu iki görüş değerlendirildiğinde ilk görüş daha isabetli görülmektedir. Ribânın yasaklanış sürecinde biz de ilk görüşteki sıralamayı esas alacağız.

Ribâ yasağının ikinci aşamasında Mekke dönemindeki ilk uyarının ardından Medine’de “katlanmış ribâyı yemeyin” uyarısıyla Âl-i İmran suresinde hüküm bildiren ilk ayet¹⁴⁰ nazil olmuş ve ribâ yasaklanmıştır. Bir görüşe göre ayet, Medine döneminin başında nazil olmuştur. Buna delil olarak ise Hz. Ebûbekir (ö. 13/634) ile Yahudi Finhas’ın tartışması sunulmuştur.¹⁴¹ Hz. Ebûbekir, Beytü’l-Midrâs’a Yahudilerin yanına girerek Finhâs adında Yahudi liderini muhatap alarak onları Müslümanlığa davet etmiştir. Finhâs ise Hz. Ebûbekir’e;

“Vallahi ey Ebûbekir, bizim Allah’a ihtiyacımız yok, tam tersine onun bize ihtiyacı var. Bizden mallarımızı ona borç olarak vermemizi istiyor. Elbette sen de bilirsin ki fakir, zenginden borç ister. Biz, onun bize yalvardığı gibi ona yalvarmıyoruz. Biz ondan müstağniyiz. Bizden müstağni olsa, zengin olsa arkadaşının zannettiği gibi bizden borç istemezdi. Ayrıca baksana size faizi yasaklıyor, bize veriyor. Eğer zengin olsa bize faiz verir miydi?”¹⁴²

Şeklindeki ifadeler değerlendirildiğinde hicri ikinci senede faizin haram kılındığını anlaşılmaktadır. Ayrıca rivayete göre ribâyı haram kılan ilk ayet (Âl-i İmran/130), Uhud savaşından (3/625) önce nazil olmuştur. İddianın delili ise; ribâlı alacaklarını toplamadan Müslüman olmak istemeyen Amr b. Ukayş’ın Uhud günü amcaoğullarını sorduğu ve Uhud’da olduklarını öğrendiği rivayettir.¹⁴³ Kaffâl (ö. 365/976) başta olmak üzere pek çok alim ise ribâyı haram kılan ayetin Uhud savaşından sonra nâzil olduğu görüşündedir.¹⁴⁴

Ribâyı haram kılan ilk ayetin inişinden sonra yasağın üçüncü aşamasını teşkil eden, hicri beşinci yılda nazil olan bir diğer ayette Yahudilerin kendilerine açıkça yasaklanmış olmasına rağmen ribâ yemeleri ve buna karşılık ilâhî bir cezaya duçar kılınmalarından bahsedilmiştir.¹⁴⁵ Her ne kadar söz konusu nasın lafzında Müslümanlara yönelik doğrudan bir yasak hükmü bulunmasa da önceki şer’î hükümler çerçevesinde ribânın haramlığı sabit olduğundan bu ayetle birlikte

¹³⁹ Mustafa Öztürk ve Hakan Şahin, *Ribâ ve Faiz: Nedir, Ne Değildir?* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 39.

¹⁴⁰ Âl-i İmran, 3/130

¹⁴¹ Kallek, *Sosyal Servet: İslâm’da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 40.

¹⁴² Cemâlüddîn İbn Hişâm Abdu’l-Melik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Ma’âfirî, *es-Sîretü’n-Nebeviyye li-İbn Hişâm*, thk. Mustafa es-Sakkâ vd., 2. bs, c. 1 (Kahire: Şeriketu Mektebeti ve Matba’ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1475), 558-59.

¹⁴³ Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş’as b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, (Sayda: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1431), "Cihâd", 39 (No.2537).

¹⁴⁴ Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *et-Tefsîru’l-kebir*, 3. bs, c. 9 (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1420), 363.

¹⁴⁵ Nisâ, 4/160

geçmiş ümmetler üzerinden ibretlik bir temsil sunulmakta ve mevcut yasak bir kez daha teyit edilmektedir. Nitekim bu ayetin nüzûl vaktinde ribânın artık kesin olarak haram kılındığı Müslümanlar tarafından bilinmektedir.¹⁴⁶

Ribâyâ dair hükümleri ihtiva eden en son ayetlerin nüzûlüyle birlikte ribâ yasağı kesin ve açık bir ifadeyle ortaya konulmuştur.¹⁴⁷ Bu ayetlerde, ribâ yiyip onu alışverişle aynı görenler, şeytan çarpmasına uğramış kişilere benzetilerek çarpıcı bir teşbih yapılmıştır. Aynı şekilde alışverişin helâl, faizin ise haram kılındığı hükmü ve iki kavramın farklı şeyler olduğu bir kez daha vurgulanmış, sadaka vermenin fazileti ön plana çıkarılmıştır.

Aktardığımız bilgiler ve tercih ettiğimiz görüş itibariyle ayetlerin nüzûl sırası ve yasaklanma aşamaları **Şekil 2.1**'de görüldüğü gibidir.

Şekil 2.1. Kur'ân-ı Kerim'de Ribânın Yasaklanma Süreci

2.1.2.1 Ribânın Yerilip Sadakanın Öğütlenmesi

Kur'ân-ı Kerim'de ribâyı ele alan ilk ayet-i kerime Rum Suresinde geçmektedir. Ayet, Mekke döneminde nazil olması bakımından dikkat çekicidir. Mekke döneminde nazil olan sure ve ayetlerde ağırlıklı olarak tevhid inancı, nübüvvet ve ahiret gibi temel akidevî meseleler ele alınmıştır. Bunun yanında müşriklerin inanç ve tutumlarındaki çelişkiler ortaya konulmuş, önceki peygamberlerin tebliğlerine karşı çıkan kavimlerin başlarına gelen ibretlik hadiseler

¹⁴⁶ Kallek, *Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 40.

¹⁴⁷ Bakara, 2/275-280

zikredilmiş, bireysel ve toplumsal ahlâk ile insanî faziletler üzerinde ısrarla durulmuştur.¹⁴⁸ Mekke döneminde söz konusu meseleler arasında iktisadi hususlara da değinilmiş olması önemlidir. Nitekim o dönemde Mekke'deki haksız kazanç, iktisadi sömürü, aldatma gibi kötü hasletlerin varlığı, Mekke döneminde nazil olan ayet-i kerimelere de yansımıştır.¹⁴⁹

Örneğin Mekke döneminde nazil olan Mutaaffîn Suresi'nde ölçü ve tartıda hile yapanlar kınanmıştır. *"İnsanlardan, kendileri bir şeyi ölçerek aldıkları zaman tam alan; ama onlara bir şeyi ölçüp tartarak verdiklerinde eksik tutan kimselerin, vay haline!"*¹⁵⁰

Kur'ân-ı Kerim, Mekke dönemindeki iktisadi problemlerden en önemlilerinden olan ribâ meselesine de değinerek, insanların mallarını artırma amacıyla verdikleri ribânın Allah katında artmadığını belirtmiştir. Hemen ardından zekâtın, Allah'ın rızasına uygun bir davranış biçimi olduğunu ifade etmiştir; *"İnsanların mallarında artış olsun diye faizli ödünç verdikleriniz Allah katında artmaz. Allah'ın hoşnutluğunu isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte (mânevî kârlarını) kat kat arttıranlar onu verenlerdir."*¹⁵¹ İlgili ayetin nazil olması ribâ yasağına hazırlık olarak yorumlanmış, ribâ yerilerek sadaka teşvik edilmiştir. Aynı şekilde İslâm'ın ribâyâ karşı sessiz kalmadığı aksine daha Mekke döneminde ve İslâm davetinin ilk evrelerinde ribâyâ karşı tavır aldığı açıkça anlaşılmaktadır.¹⁵²

Ayette geçen "ribâ" kelimesi tefsirlerde farklı şekilde izah edilmiştir. İzahlardan biri yukarıda da ifade edildiği üzere "ribâ" kelimesinden kastın o dönemde Mekke'de cari olan ve Medine döneminde yasaklanan ribâ olduğudur. Söz konusu anlamıyla ayette insanların mallarını artırma amacıyla verdikleri ribânın Allah katında bir değer taşımadığı belirtilmiştir. Hasan el-Basrî, Suddî gibi alimlerin görüşü de bu yöndedir.¹⁵³ Hatta Suddî'ye (ö. 127/745) göre ayet ribâlî muamelelerde bulunan Sakîf kabilesi hakkında nâzil olmuştur.¹⁵⁴ Ayrıca ayetin *"Allah ribâyı mahveder, sadakaları ise artırır"*¹⁵⁵ ayetiyle aynı mahiyette olduğu belirtilmiştir. Buradaki

¹⁴⁸ Abdulhamit Birışık, "Sûre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 37 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 538.

¹⁴⁹ Uludağ, *İslâm'da Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış*, 32.

¹⁵⁰ Mutaaffîn, 83/1-3

¹⁵¹ Rûm, 30/39

¹⁵² Muhammed Ebû Zehrâ, *el-Buhûs fî'r-ribâ* (Kahire, Mısır: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1986), 15.

¹⁵³ Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî İlmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî, 1. bs, c. 3 (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422), 424; Ebû İshak Ahmed b. İbrâhîm Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, 1. bs, c. 21 (Cidde: Dârü't-Tefsîr, 2015), 164.

¹⁵⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, 21:164.

¹⁵⁵ Bakara, 2/276

kastın, insanların malları içinde artsın ve çoğalsın diye verilen ribâlî borçların Allah katında artıp bereketlenmeyeceği olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁶

Cumhurun görüşüne göre ise ayette geçen ribâ kelimesinin terim anlamında değil de “hediye” veya “hibe” anlamında kullanılmıştır. Bu görüşe göre ribâ ayette; “kişinin bir başkasına bir hediye vermesi veya ona bir bağışta bulunması karşılığında daha fazlasını umması” anlamında kullanılmıştır. İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), Dahhâk b. Müzâhim (ö.105/723), Mücâhid (ö. 103/721), Katâde b. Diâme (ö.117/735) gibi sahâbe ve tabiinden birçok isim bu görüşü benimsemişlerdir.¹⁵⁷ İzaha göre ayet-i kerimenin manası mealen; “İnsanların malları içinde artsın diye verdiğiniz bağış ve hediyeler -yani onlardan bir karşılık ya da fazlalık elde etme niyetiyle verdiğiniz hediyeler- Allah katında artmaz.” şeklindedir.

Ayetteki ribâ kelimesini “bağış/hediye” olarak izah edenlere göre söz konusu fazlalık haram değildir. Nitekim bu görüşte olanlar ribâyı ikiye ayırmış; “verdiğinden daha fazlası alınan veya bir menfaat sağlayan her türlü borç veriş haram ribâ, kişinin yaptığı bağış veya verdiği hediye ile bunlardan daha fazlasını beklemesini ise helal fazlalık olarak ifade etmişlerdir.¹⁵⁸

Üçüncü bir izahta ise, ayetteki ribâ kelimesinin, bir kimsenin başka bir kimseye yakınlık gösterip onunla seyahate çıkması, ona hizmet etmesi ve karşılığında onun malından bir kazanç talep etmesi gibi davranışları ifade ettiği belirtilmiştir. İzaha göre kişi yaptığı yardımı sırf Allah rızası için değil, dünyevî bir karşılık umarak gerçekleştirmiştir. Ayette Allah katında makbul olan amelin, yalnızca O’nun rızası gözetilerek yapılan amel olduğu ifade edilmiştir.”¹⁵⁹

Bu izahlar arasında tercihe şayan olan görüş, ayette geçen "ribâ" kelimesinden maksadın, Câhiliye döneminde özellikle Mekke’de yaygın olan ve Medine döneminde açıkça yasaklanan ribâ uygulaması olduğudur. Zira bu görüş hem ayetin iniş bağlamıyla hem de ilgili diğer ayetlerle tutarlılık arz etmektedir. Ayrıca ribâ kelimesinin bu anlamda kullanıldığına dair herhangi bir delil bulunmamaktadır. Nitekim ikinci izahta geçen ve “helâl fazlalık” ifadesiyle tanımlanan, verilen hediyeye karşılık ondan daha fazlasının beklendiği durumun, ribânın son derece yaygınlaştığı ve toplum nezdinde çirkin görüldüğü dönemin şartlarında söz konusu edilmesi güç görünmektedir. Ayrıca ribâ kelimesine mecazî olarak “hediye” anlamı

¹⁵⁶ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3. bs, c. 3 (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1407), 481.

¹⁵⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. 20 (Mekke: Dâru't-Terbiyyeti ve't-Turâsî, t.y), 104; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi İlmi't-tefsîr*, 1422, 3:424; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1407, 3:481; Ahmed b Ali Ebu Bekr er-Râzîb Ali Ebu Bekr er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, c. 3 (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1405), 456.

¹⁵⁸ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1407, 3:481.

¹⁵⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, 21:162.

yüklendiğinde, ayetin devamında teşvik edilen zekât kelimesine hangi anlamın verileceği meselesi ayrı bir problem teşkil etmektedir. Çünkü ilgili ayette zekât, ribânın karşılığı olarak zikredilmiş ve Allah rızasına yönelik bir davranış olarak sunulmuştur. Bu durumda, eğer ribâ kelimesi mecaz anlamda değerlendirilirse aynı bağlamda yer alan zekât kelimesinin de benzer şekilde mecazî bir anlama çekilmesi gerekir. Söz konusu izah işaret ettiğimiz gerekçelerle isabetli görülmemektedir.¹⁶⁰

Ribâ kelimesi konusundaki ihtilaflara değindikten sonra ayetteki “*Allah'ın rızasını dileyerek verdiğiniz herhangi bir zekât*” ifadesine gelince; İbn Abbâs, “Bu da Allah’ın rızası için verilen sadakadır.” açıklamasını getirmiştir.¹⁶¹ Ayette Mekke döneminde zekât ve sadaka teşvik edilmiştir. Söz konusu zekât ifadesi, içtimai yardım manasında kullanılmış, şekli ve miktarı takdir edilmemiştir. Bunun mukabili olarak ribâ uygulaması kınanmıştır. Ribâ ile sadaka/zekât arasında birinin öbürünün zıddı olma ilişkisine de ayette dikkat çekilmiştir. Ayrıca ayetin doğrudan haramlık hükmü bildirmediği ve ribâyâ yönelik ilk uyarı niteliğinde olduğunu belirtmiştik. İlk uyarının Mekî bir surede ve bi’setin dördüncü yılında nazil olması, İslam toplumunun ribâ yasağına ve zekât yükümlülüğüne erken dönemde hazırlanmaya başladığını göstermektedir.¹⁶²

2.1.2.2 “Kat Kat Arttırılmış” Ribânın Yasaklanması

Ribânın (faizin) yasaklanmasına dair süreç içerisinde ikinci merhaleyi, Âl-i İmrân suresinde yer alan şu ayet-i kerime teşkil etmektedir: “*Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış şekilde faiz yemeyin. Allah’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz. Kâfirler için hazırlanmış olan ateşten sakının. Allah’a ve Peygamber’e itaat edin ki size merhamet edilsin.*”¹⁶³ Ayette Müslümanların daha önce câhiliye döneminde uyguladıkları ribâ işlemlerini İslâm dairesine girdikten sonra da sürdürmelerinin kesin biçimde yasaklandığı ifade edilmektedir.¹⁶⁴

Ayetin başında yer alan “*Ey iman edenler*” hitabı, doğrudan Müslümanlara yönelik bir hitap olup, söz konusu yasağın muhatabının müminler olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ayetteki ifadeden hareketle ribâ yasağının bu aşamada Müslümanları bağladığı görüşü ortaya çıkmıştır. İbn Abbâs bu hususa dikkat çekerek ayette geçen “*Kâfirler için hazırlanmış olan ateşten*

¹⁶⁰ Gül, *Tarihî Bağlamı Çerçevesinde Kur'an'da Faiz (Ribâ) Yasağı*, 270-71; Uludağ, *İslâm'da Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış*, 34.

¹⁶¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, t.y, 20:106.

¹⁶² Uludağ, *İslâm'da Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış*, 32-35.

¹⁶³ Âl-i İmrân, 3/130-132

¹⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, t.y, 7:204.

sakının.” hitabının, müminlere yönelik bir tehdit niteliği taşıdığını belirtmiş, inanan kimselerin ribâyı helâl sayma gibi bir yanılsa düşmemeleri gerektiği ifade edilmiştir.¹⁶⁵

Ribânın Müslümanlar için yasaklandığı bu ayetin nazil olduğu vakitle ilgili tartışmalar söz konusudur. İlk görüşe göre ayet, Uhud savaşıdan önce nazil olmuştur. Söz konusu iddialara Amr b. Ukayş’ın Müslüman olmasıyla ilgili bir rivayet¹⁶⁶ ve Hz. Ebûbekir ve Yahudi Finhas arasındaki tartışmanın tarihleri delil getirilmiştir.¹⁶⁷ Genel kabul gören görüşe göre ise söz konusu ayet, hicretin üçüncü yılına tekabül eden Uhud savaşı sonrasında nazil olmuştur. Söz konusu görüşün sahiplerinden müfessir Kaffâl, ayetin öncesinde geçen Uhud kıssası ile bağlantılı olabileceği görüşündedir. Ona göre müşrikler, ordularına yaptıkları harcamaları ribâ yoluyla biriktirdikleri mallar sayesinde gerçekleştirmişlerdi. O durumun Müslümanların da ribâyâ yönelerek servet edinip ordular kurma ve müşriklerden intikam alma arzusuna sevk edebileceğinden Allah Teâlâ, onları böyle bir düşünce ve niyetten menetmiş ve ribâyı kesin şekilde yasaklamıştır, görüşündedir.¹⁶⁸

Ayette geçen “أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً” ifadesi, katlanmış/kat kat olmuş şey anlamına gelmektedir. Buradaki akla gelen mana “bir kimsenin, diğerine yüz dinar borç vermesi ve vade sonunda iki yüz dinar olarak geri ödenmesini şart koşmasıdır. Borçlu ödeyemezse vadenin uzatılarak borcun tekrar katlanması ve bu durumun artarak sürmesi”dir.¹⁶⁹ Zira ribânın “kat kat artırılmış” olma özelliği, ribâ yasağının sınırı veya şartının belirtilmesi değil o dönemde cari olan ribâ uygulamasının açıklanması amacıyla zikredilmiş ihtirâzi değil “ittifaki” bir kayıttır. Nitekim bu ayetle ribânın kat kat olmasının yanında, cari olan bütün şekilleri yasaklanmıştır.¹⁷⁰ Bu da ayetin lafzından değilse bile mefhumu’l hitap¹⁷¹ yoluyla elde edilen bir hükümdür. Zira zikredilmeyen ribâ türleri, zikredilenle aynı hükme tâbidir.¹⁷² Bu ayete göre; ilk bölümde detaylıca yer verdiğimiz vade uzatılmasıyla ve akdin başında fazlalık talep etme, hayvan

¹⁶⁵ İbnü’l-Cevzî, *Zâdû’l-mesîr fî İlmi’t-tefsîr*, 1422, 1:325.

¹⁶⁶ Amr b. Ukayş, cahiliye döneminden kalma bazı ribâ alacaklarını tahsil etmeden Müslüman olmayı istememekteydi. Ancak Uhud Gazvesi günü, akrabalarının cephede olduğunu öğrenince zırhını giyip atına binerek savaş alanına gitmiştir. Müslümanlar kendisine yaklaşmamasını söylediğinde, iman ettiğini beyan edip savaşta çarpışarak ağır yaralanmış ve vefat etmiştir.

¹⁶⁷ Kallek, *Sosyal Servet: İslâm’da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 40; Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, 3:20.

¹⁶⁸ Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 3. bs, c. 9 (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1420), 363.

¹⁶⁹ Uludağ, *İslâm’da Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış*, 44.

¹⁷⁰ Özsoy, *Faiz ve Problemleri*, 69.

¹⁷¹ “Lafzın sözde zikri geçmeyen mânaya delâlet etmesini ifade eden usûl-i fıkıh terimi.” (Bakınız. Ferhat Koca, “Mefhum”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28 (Ankara: TDV Yayınları, 2003).)

¹⁷² Ebû Muhammed Abdurrahman b. Gâlib İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed, 1. bs, c. 1 (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1422), 507.

yaşında katlama gibi ribâ kelimesiyle bilip anladıkları tüm şekillerinin yasaklandığı ifade edilmiştir.¹⁷³

Genel görüşün aksine; bu ifadenin yalnızca bu nitelikteki yani katlanmış ribâyı haram kıldığına dair açıklamalar da mevcuttur. Görüş sahiplerine göre işlemin başındaki ribâ fahiş değildir. Bu nedenle de ribâ olarak değerlendirilmemesi gerektir. Onlara göre bu işlemi ribâ yapan, anaparayı kat kat katlayarak sermayeyi birkaç katına çıkaran artıştır.¹⁷⁴ Bu görüş savunucularından Fazlurrahman, bu görüşü esas alarak ribâyı “borcu ödemeyi belli bir süre tehir etmeye mukabil ödünç verilen anaparanın kat kat artmasına vasıta olan fahiş miktardaki fazlalıktır.” şeklinde tanımlamıştır.¹⁷⁵ Kat kat olma özelliği dışındaki işlemleri ribâ dışında bırakan bu görüş isabetli görülmemektedir. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere ribânın “kat kat artırılmış” olma özelliği, ribâ yasağının sınırı veya şartının belirtilmesi amacıyla değil, o dönemde cari olan ribâ uygulamasının açıklanması olarak zikredilmiştir. Nitekim bu ayetle ribânın kat kat olmasının yanında, cari olan bütün şekilleri yasaklanmıştır. Ayrıca o dönemde Araplar arasında fahiş – fahiş olmayan ribâ gibi bir ayrım söz konusu değildir. Bu ayrım modern dönemde ortaya çıkmış temelsiz bir iddiadan ibarettir.¹⁷⁶

2.1.2.3 Yahudilerin Ribâ Uygulamaları ve Gördükleri Karşılık

Ribânın yasaklanma sürecindeki üçüncü aşama, Yahudilerin ribâ almaları ve çeşitli zulümleri sebebiyle karşılaştıkları cezayı ifade eden ayet-i kerimedir;

“Yahudilerin zulmü, bir de pek çok kimseyi Allah yolundan engellemeleri, kendilerine yasaklandığı halde ribâyı almaları ve haksızlıkla insanların mallarını yemeleri yüzünden önceden helâl kılınan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık ve içlerinden inkâra sapanlara acı bir azap hazırladık.”¹⁷⁷

Allah Teâlâ ayette Yahudilerin rezil davranışlarını ve çirkin fiillerini beyan ettikten sonra onların hem dünya hem de ahirette maruz kalacakları ilahî sıkıntı ve cezaları da dile getirmiştir. Dünya hayatında karşılaştıkları bu şiddetli cezalandırma, Allah Teâlâ’nın önceden kendilerine helâl kıldığı bazı temiz ve hoş nimetleri onlara haram kılmasıdır. Yahudilerin çirkin fiilleri arasında zikredilen uygulamalarından biri de onların ribâlı muamelelerde bulunmalarıdır.¹⁷⁸

¹⁷³ Özsoy, *Faiz ve Problemleri*, 71.

¹⁷⁴ Fazlur Rahman, “Faiz ve Riba”, çev. Hakan Şahin, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 20, sy. 1 (2020): 311, <https://orcid.org/0000-0002-5420-4370>.

¹⁷⁵ Uludağ, *İslâm’da Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış*, 43.

¹⁷⁶ Sami Hasan Ahmed Hammud, *Tatvîru’l-’a’-mâli’l-masrifîyye bimâ yettefikû ve’ş-şeriatü’l-İslâmiyye*, 2. bs (Amman: Matbaatü’ş Şark, 1982), 137.

¹⁷⁷

¹⁷⁸ Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 3. bs, c. 11 (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1420), 264.

Ayette “yasaklandığı halde ribâyı almaları” ifadesinde ribâ kelimesi; onların vadesi gelmiş borçlar için “vadeyi uzattıktan sonra anaparalarının üstüne ilave kazanç talep etmeleri ve almaları”¹⁷⁹ ve “bir dirhemi iki dirhem olarak vade karşılığında almak”¹⁸⁰ şeklinde tefeciliği de kapsayarak terim anlamıyla kullanılmıştır. İlk bölümde Arabistan’da faizin kurumsallaşmasında etkili olan unsurlardan birinin sonradan bölgeye yerleşerek çeşitli köy ve şehirlerde tarımsal koloniler kuran Yahudi topluluklar olduğunu belirtmiştik. Bölgenin iktisadi yapısında önemli bir yere sahip olan Yahudi toplulukların ribâ konusundaki tutumlarını sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için Yahudilikte ribâ yasağının tarihsel gelişimine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Tarih boyunca Yahudilerin tefecilik faaliyetleri ve ribâlî borç işlemlerini çokça uyguladıklarını görülmektedir. Tevrat’ta da Yahudilere yönelik faiz yasağının Kur’ân-ı Kerim’de olduğu gibi tedrici bir şekilde yasaklandığı ifade edilmektedir. İlgili pasajlar şöyledir;

"Halkıma, aranızda yaşayan bir yoksula ödünç para vererseniz ona tefeci gibi davranmayacaksınız. Üzerine faiz eklemeyeceksiniz. Komşunuzun abasını rehin alırsanız, gün batmadan geri vereceksiniz.”¹⁸¹

"Bir kardeşin yoksullaşır, muhtaç duruma düşerse ona yardım etmelisin. Aranızda kalan bir yabancı ya da konuk gibi yaşayacak. Ondan faiz ve kar alma. Allah'ından kork ki kardeşin yanında yaşamını sürdürebilsin. Ona faizle para vermeyeceksin. Ödünç verdiğin yiyecekten kar almayacaksın. Ben Kenan ülkesini size vermek ve ilahınız olmak için sizi Mısır'dan çıkaran Tanrı'nız Rabb'im.”¹⁸²

"Kardeşinize para, yiyecek ya da faiz getiren başka bir şey ödünç verdiğinizde ondan faiz almayacaksınız. Yabancıdan faiz alabilirsiniz fakat kardeşinizden almayacaksınız. Böyle yapın ki mülk edinmek için gideceğiniz ülkede el attığınız her işte Tanrı'nız Rab sizi mübarek kılsın.”¹⁸³

Bu ifadelerde, faiz ve tefecilik uygulamalarının Yahudi toplumuna yönelik olarak kesin biçimde yasaklandığını açıkça ortaya konulmaktadır. Tevrat şeriatına göre hiçbir Yahudi başka bir Yahudi’ye faizle para veya herhangi bir şeyi faiz karşılığı veremezken, Yahudi olmayan bir şahsa faizle borç verebilmektedir. Tarihsel süreç içerisinde Yahudilerin bu yasağa riayet etmediği görülmektedir. Nitekim Yahudi toplumu içinde de zamanla bu yasağın ihlal edildiği, faizli işlemlerin ölçsüz biçimde soydaşlar arasında da uygulanmaya başlandığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu’l-beyân*, c. 9 (Mekke: Dâru’t-Terbiyyeti ve’t-Turâsî, t.y), 391.

¹⁸⁰ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Gâlib İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, thk.

Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed, 1. bs, c. 2 (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1422), 135.

¹⁸¹ Çıkış 22/25-26.

¹⁸² Levililer 25/35-38.

¹⁸³ Tesniye 23/ 19-20.

¹⁸⁴ Halim Işık, “Eski ve Yeni Ahid’de Para ve Faiz”, *Marife* 6, sy. 1 (2006): 60-61.

İlk bölümde ele aldığımız üzere hem câhiliye döneminde hem de vahyin nüzûl ortamında Yahudilerin ribâ ve tefecilikle ile meşgul olduklarına değinmiştik. Ayrıca hicret öncesinde Medine’de ticari faaliyetlerin büyük ölçüde Yahudilerin kontrolünde olduğu bilinmektedir. Hz. Peygamber (a.s), Medine’ye hicretiyle birlikte şehirdeki Yahudi tefeciliğine ve ticari tekeline karşı ciddi bir meydan okuma gerçekleştirmiştir. Ribânın Medine döneminde yasaklanmasıyla birlikte Yahudilerin ticari anlamdaki nüfuzunun kırılması da hedeflenmiştir.¹⁸⁵

İlgili ayet-i kerime tarihi bağlam çerçevesinde değerlendirildiğinde Medine döneminde Müslümanlara ribânın yasaklanmasından kısa bir süre sonra Medine toplumunun önemli yekûnunu oluşturan ve ribâyla meşgul olup kazancını bu yolla sağlayan Yahudilerin etkinliklerini azaltmak ve Müslümanların iktisadi açıdan gelişmesini sağlamak amacıyla Yahudiler ribâ konusunda sert bir şekilde uyarılmıştır. Ayrıca Müslümanlara yönelik ribâ yasağı bu ayetle teyit edilmiştir.¹⁸⁶

2.1.2.4 Ribâ Yasağının Teyidi ve Büyük Tehdit

Ribâ yasağı ile ilgili nihai aşamayı oluşturan bu ayet grubu bakara suresinde nazil olmuştur.

“Ribâ yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar. Bunun sebebi onların, “Alım satım da ancak ribâ gibidir” demeleridir. Hâlbuki Allah alım satımı helâl, ribâyı ise haram kılmıştır. Artık kime Allah’tan bir öğüt erişir de ribâcılığı bırakırsa geçmişteki kendisidir, durumunun takdiri Allah’a aittir. Kim de yine ribâcılığa dönerse işte bunlar orada devamlı kalmak üzere cehennemliklerdir. Allah ribâyı tüketir, sadakaları ise artırır ve Allah hiçbir inkârcı günahkârı sevmez. Şüphe yok ki iman edip dünya ve âhiret için yararlı şeyler yapanlar, namaz kılanlar ve zekât verenlerin rableri katında ecirleri vardır; onlara ne korku vardır ne de üzüleceklerdir. Ey iman edenler! Allah’tan korkun ve gerçekten iman etmiş iseniz ribâdan kalanı bırakın. Bunu yapmazsanız Allah ve Resulü tarafından size bir savaş açıldığını bilin. Eğer tövbe ederseniz, haksızlık etmemek ve haksızlığa uğramamak üzere anaparanız sizindir. Eğer eli darda olan birisi borçlu ise eli genişleyene kadar beklemek gerekir. Şu da var ki, bağışlamanız, eğer bilerseniz sizin için daha hayırlıdır. Bir günden sakının ki, onda Allah’a döndürüleceksiniz, sonra herkese hak ettiği tam olarak verilecek ve onlara haksızlık edilmeyecektir.”¹⁸⁷

Bakara Suresi’nin bu ayetlerinde öncelikle ribânın dinî ve ahlâkî açıdan ağır bir yasak olduğu açık biçimde ortaya konulmaktadır. Ribâ yiyenlerin durumu şeytan çarpmasına uğramış kimselere benzetilmiş, ribâyı alım satım işlemiyle eşit görenlerin iddiaları ise açıkça reddedilmiştir. Zira Allah, ticareti helâl, ribâyı ise haram kılmıştır. Bu ayetle birlikte uyarıya rağmen ribâyı devam edenlerin ise ebedî azapla cezalandırılacağı bildirilmektedir. Ayetlerde

¹⁸⁵ Öztürk ve Şahin, *Ribâ ve Faiz: Nedir, Ne Değildir?*, 39-40.

¹⁸⁶ Gül, *Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur’an’da Faiz (Ribâ) Yasağı*, 300-318.

¹⁸⁷ Bakara, 2/275-281

ribânın görünüşte malı artırıyor gibi görünse de hakikatte bereketsizliğe yol açtığı, buna karşılık sadakanın Allah katında artırıldığı belirtilmiştir. Ayrıca gerçek müminlerin ribâdan uzak durmaları, namazı ikame etmeleri ve zekât vermeleri gerektiği vurgulanmıştır. Müminlere yönelik olarak, ribâdan kalan her türlü kazancın terk edilmesi gerektiği aksi takdirde Allah ve Resulü'nün savaşıyla karşı karşıya kalınacağı şeklinde son derece sert bir uyarıda bulunulmuştur. Bununla birlikte borçlunun ödeme gücü yoksa alacaklının süre tanınması ve hatta borcu bağışlaması teşvik edilmiştir.

Ayet grubu ile ilgili bu genel değerlendirmeden sonra özel olarak bazı ifadelerle değinmek isabetli olacaktır. Ayette “ribâ yiyenler” ifadesinden kastedilenler ribâ muamelesi yapan kimselerdir. Buradaki muamelenin neticesi olarak “yemek” fiilinin kullanılması, bu fiilin işin en önemli ve kapsamlı yönünü ifade etmesidir. Nitekim Allah Teâlâ başka bir ayeti kerimede “Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar. Zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir.”¹⁸⁸ buyurarak yalnızca yemek değil, yetim malını her türlü alma ve telef etme eylemi yasaklanmıştır. Yemek fiilinin zikredilmesiyle her türlü haksız alım buna dâhil edilmiş ve dikkat çekilmiştir.¹⁸⁹

Örneğin ayette geçen “şeytan çarpmış” ifadesiyle ribâ yiyenlerin kabirlerinden nasıl kalkacakları dikkat çekici bir teşbih ile aktarılmıştır. Ayette geçen “et-tehabbut” (التخبُّط) kelimesi, düz olmayan, dengesiz ve rastgele şekilde vurmak anlamına gelmektedir. Zira “tehabbatahu”ş-şeytân (تَحَبَّطَهُ الشَّيْطَانُ) terkihi de bir kimseye şeytanın dokunup onu şuur bozukluğu veya delilik hâline sürüklemesi durumunu ifade etmektedir. “el-Mess” (الْمَسَّ) kelimesi ile ise cin çarpması sonucu meydana gelen delilik kastedilmiştir. Bu ifade “kalkamazlar (لَا يَقُومُونَ)” ifadesine taalluk ettirildiğinde anlam, maruz kaldıkları çarpılma neticesinde kalkamazlar, ancak şöyle çarpılmış kimse gibi kalkarlar şeklindedir. Ancak ifadenin “kalktığı gibi ifadesindeki kalkmaya (لَا كَمَا يَقُومُ)” taalluk etmesi, mananın “tıpkı çarpılmış kişinin cinlenme halinden kalkması gibi” şeklinde olmasını da mümkün kılmaktadır.¹⁹⁰ Ayrıca ayetteki “kıyam”ın “kıyamet günü kabirlerinden kalmak” olduğu hususunda Mücâhid, İbn Cübeyr, Katâde, Rebî‘, Dahhâk, Süddî ve İbn Zeyd gibi isimlerin ittifakı vardır.¹⁹¹

Ayette ribâ yiyenlerin kabirlerinden ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkmalarına sebebiyet veren ifadeleri “Alım satım da ancak ribâ gibidir” demeleri olarak

¹⁸⁸ Nisâ, 4/10

¹⁸⁹ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 1420, 7:72; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî İlmi't-tefsîr*, 1422, 1:247.

¹⁹⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, t.y, 6:8; Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 1420, 7:74-75; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1407, 1:320.

¹⁹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, t.y, 6:9; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, 1422, 1:372.

aktarılmıştır. Nitekim câhiliye Araplarının “ribâ da ancak alım-satım gibidir” (إِنَّمَا الرِّبَا مِثْلُ الْبَيْعِ) ifadesi yerine “Alım satım da ancak ribâ gibidir (إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا) demeleri dikkat çekicidir. Bu sözlerle ribâyı esas alıp ribâyâ benzetmişlerdir.¹⁹² Ayrıca bu sözleriyle iki işlem arasında hiçbir fark olmadığını ve her ikisinin de eşit muameleye tabi olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre ribâ ile alışverişin aynı hükme sahip olması gerekmektedir.¹⁹³ Allah Teâlâ mezkûr iddialarını açıkça reddetmiş, alışverişin helâl, faizi ise haram kılındığı hükmünü bildirmiştir. Bu ayetle birlikte ribâ yasağı hakkında ilâhî bir uyarı ulaşan ve bu fiili terk eden kimselerin geçmişteki işlemlerinin affedileceği, uyarıya rağmen ribâyâ devam edenlerin ise ebedî azapla cezalandırılacağı vurgulanmıştır.

Ayette alışveriş ve ribânın mahiyet farkı, hükmün farklılaşmasıyla ortaya konulmuştur. Nitekim “bey” bölümünde alışveriş ürünü kâr ile ribâ kavramı arasındaki farkı detaylıca açıklamıştık.¹⁹⁴ Müfessirler de bu iki kavram arasındaki farkı şu şekilde ortaya koymuşlardır;

“Bir kimse, değeri on dirhem olan bir elbiseyi yirmi dirheme satarsa, bu durumda elbisenin kendisi yirmi dirheme karşılık alınmış olur. Tarafların bu bedele rıza göstermeleri hâlinde, elbiseyle para birbirine karşılık gelen mali birer değer olur. Böylece, biri diğerinden karşılıksız bir şey almış olmaz. Fakat bir kimse, on dirhemi yirmi dirheme karşılık satarsa (yani borç verir ve geri ödemede fazlalık talep ederse), burada on dirhem fazla olarak alınmış olur ki bu fazlalığın karşılığı yoktur. Bu durumda, “Bu fazlalığın karşılığı, borçlunun vade süresince aldığı mühlettir” denilemez. Zira vade süresi mal değildir; somut bir varlık ya da malî bir değer de değildir ki, on dirhemlik artışın bedeli olarak kabul edilebilsin. Böylelikle iki işlem arasındaki fark açıkça ortaya çıkmış olur.”¹⁹⁵

Allah Teâlâ ayette ribâdan vazgeçenlerin, yasaklanmadan önce aldıkları ribânın kendilerine ait ve kendilerinden geri alınmayacağını beyan etmiştir, Akabinde ribâyâ geri dönen kimselerin ebedî azaba duçar olacağını açıkça ortaya koymuş ve günahkârların ebedî azapla cezalandırılacağını bildirmiştir.¹⁹⁶

Ayetteki “Allah ribâyı tüketir, sadakaları ise arttırır” ifadesinin Mekke döneminde nazil olan ribâ ayetiyle aynı mahiyette olduğunu ifade etmiştik. Burada da Allah Teâlâ’nın ribâyı tüketmesini müfessirler, onu tamamen imha etmesi veya onun karıştığı malın bereketini gidermesi şeklinde yorumlamışlardır. Sadakaları artırmasından muradın ise sevabını kat kat artırması ve verilen sadakadan daha fazlasını onlara vermesi olarak ifade edilmiştir.¹⁹⁷

¹⁹² Özsoy, *Faiz ve Problemleri*, 77.

¹⁹³ Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 1420, 7:77.

¹⁹⁴ Bakınız. **2.1.1.2 Bey**

¹⁹⁵ Hâzin, *Lubâbu’t-tevil fi ma’âni’t-tenzîl*, 1:209; Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 1420, 7:77.

¹⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1407, 1:321.

¹⁹⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, t.y, 6:15; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1407, 1:321.

Ayetin devamında iman edenlere hitapla; “...*ribâdan kalanı bırakın*” emriyle borç para verdikleri kimseler üzerinde henüz almadıkları ribâ var ise, bunu almalarının haram olduğunu ve ana paralarından başka bir şey alamayacaklarını bildirilmiştir.¹⁹⁸

Ribâyla ilgili ayet grubunun özellikle de söz konusu 287.ayetin nüzûl sebebiyle ilgili çeşitli rivayetler zikredilmiştir.

1- Bir görüşe göre bu ayetler Sakîf kabilesinden dört kardeş hakkında nazil olmuştur. Rivayete göre Mes‘ûd, Abdiyâlîl, Habîb ve Rabîa isimli kardeşler Benî Muğîre kabilesine borç para vermektelerdi. Daha sonra Resûlullah (a.s), Tâif üzerine galip gelip burayı fethedince, bu dört kardeş Müslüman olmuşlardır. Ancak daha sonra Benî Muğîre’den geçmişte verdikleri borçlara karşılık ribâ alacaklarını talep etmeleri üzerine Allah Teâlâ bu ayeti indirmiştir.¹⁹⁹

2- Diğer bir görüşe göre bu ayet ribâlî işlemler yapan Mekkeliler için inmiştir. Mekke’nin fethedilip Müslüman olduklarında Allah Teâlâ, onlara ribâyı değil de yalnızca anaparalarını geri almalarını emretmiştir.²⁰⁰

3- Diğer bir rivayete göre bu ayet, Hz.Osman ve Abbâs b. Abdulmuttalib hakkında nazil olmuştur. Şöyle ki: İkiisi, bir adamla selem akdi yapmışlardı. Hasat zamanı yaklaştığında borçlu kişi alacaklılara, malı o anda teslim etmeleri hâlinde kendisi ve ailesi için yeterli miktarda hurmanın kalmayacağını belirterek alacaklarının yarısını o anda teslim etmeyi ve geri kalanını ise vadeyi uzatarak kalan borcundan daha fazla miktarı teslim etmeyi teklif etmiştir. Teklifi kabul eden alacaklılar vade süresi dolduğunda bu defa artırılmış miktarı talep etmişlerdir. Bu durum Hz. Peygamber (a.s)’e ulaşınca Efendimiz (a.s) onları bu uygulamadan menetmiş, ardından bu ayet-i kerime nazil olmuştur.²⁰¹

4- Bazı rivayetlerde ise bu ayetin Abbas b. Abdulmuttalib ve Halid b. Velîd (ö. 21/642) hakkında indiği ifade edilmiştir. Mezkûr rivayete göre onlar câhiliye döneminde ortaklık yapıyorlardı ve ribâ yoluyla borç vermekteydiler. İslâm geldikten sonra ellerinde büyük miktarda ribâ gelirine dayalı mal birikmişti. İşte bu ayet bu bağlamda nazil olmuştur.²⁰²

¹⁹⁸ Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 1420, 7:82.

¹⁹⁹ Ebu’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehâte, 1. bs, c. 1 (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâs, 1423), 227; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, t.y, 6:23; Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 1420, 7:83; Hâzin, *Lubâbu’t-te’vil fî ma’âni’t-tenzîl*, 1:212.

²⁰⁰ Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 1420, 7:83.

²⁰¹ Râzî, 7:83; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî İlmi’t-tefsîr*, 1422, 1:248; Hâzin, *Lubâbu’t-te’vil fî ma’âni’t-tenzîl*, 1:212.

²⁰² Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 1420, 7:83; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî İlmi’t-tefsîr*, 1422, 1:248; Hâzin, *Lubâbu’t-te’vil fî ma’âni’t-tenzîl*, 1:212.

Allah Teâlâ burada ribâyı terk etmeyenlerin cezasını da bildirmiş, bu kişilere Allah ve resulü tarafından bir savaş açılacağını bildirmiştir. Hatta kıyamet günü ribâ yiyene “Savaş silahını kuşan!” denileceği rivayet edilmiştir.²⁰³

Bu savaşın mahiyeti ile ilgili müfessirler farklı görüşler serdetmişlerdir. Bir görüşe göre burada asıl kastedilen, bizzat savaş değil ağır bir tehdidi ve uyarıyı ifade eden bir mübalağadır. Doğrudan bir fiilî savaş söz konusu değildir. Diğer bir görüşe göre ise burada bizzat savaşın kendisi kastedilmiştir. Çünkü ribâ yemekte ısrar eden bir kimseye, durum tespit edildiğinde ona karşı devlet başkanı tarafından şer’î hüküm icra edilir. Bu gerektiğinde ta ‘zir ve hapis ile olur ve kişi tövbe edene kadar devam eder. Şayet ribâ yiyen kişi güçlü, ordusu olan bir kimse ise, bu durumda devlet başkanı ona karşı, bağı ehli ile savaştığı gibi savaşır. İbn Abbâs da bu bağlamda şöyle demiştir; *"Ribâ yeme konusunda ısrar eden, bundan vazgeçmeyen kimseye Müslümanların imamı önce onu tövbeye çağırmalı, eğer tövbe ederse ne âlâ, etmezse boynunu vurmalıdır."*²⁰⁴

Allah Teâlâ ayetin devamında *"Eğer tövbe ederseniz, haksızlık etmemek ve haksızlığa uğramamak üzere anaparanız sizindir."* buyurmuştur. Bu ayet nazil olduğunda Sakîflî dört kardeş ve diğer ribâ ile uğraşan kimseler "Biz Allah’a tövbe ediyoruz. Zira bizim Allah ve Resulü ile savaşacak gücümüz yok." demişlerdir. Böylece onlar ana paralarıyla yetinmeye razı oldular. Ancak Beni Muğîre ve borçlu diğer kimseler, içinde bulundukları mali sıkıntıyı "Bizi ürünlerin olgunlaşacağı zamana kadar erteleyin." şeklinde şikayet etmişlerdir. Alacaklılar ise bu talebi kabul etmemiş, bunun üzerine Allah Teâlâ şu ayeti indirmiştir:²⁰⁵ *"Eğer eli darda olan birisi borçlu ise eli genişleyene kadar beklemek gerekir. Şu da var ki, bağışlamanız, eğer bilerseniz sizin için daha hayırlıdır."*²⁰⁶

Ribâ yasağını içeren ayet grubunun sonuncusu olarak bilinen ayette Allah Teâlâ, *"Bir günden sakının ki, onda Allah’a döndürüleceksiniz, sonra herkese hak ettiği tam olarak verilecek ve onlara haksızlık edilmeyecektir"*²⁰⁷ buyurmuştur. Söz konusu Ayetin nüzûl zamanı ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre bu ayet, Kur’ân-ı Kerîm’den inen son ayettir. Bundan dokuz gece sonra Hz. Peygamber (a.s) vefat etmiştir.²⁰⁸ Bir diğer rivayete göre

²⁰³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, t.y, 6:25; Hâzin, *Lubâbu't-te'vil fî ma'âni't-tenzîl*, 1:212; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî İlmi't-tefsîr*, 1422, 1:249.

²⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, t.y, 6:25; Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 1420, 7:84; Hâzin, *Lubâbu't-te'vil fî ma'âni't-tenzîl*, 1:212.

²⁰⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1:228.

²⁰⁶ Bakara, 2/280

²⁰⁷ Bakara, 2/281

²⁰⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, t.y, 6:25.

Cebrail'in inzâl etmiş olduğu son ayet bu olup “bu ayeti Bakara suresinin 280. ayetinin sonrasına koy” demiştir. Fakat ayetin nüzûlünden sonra Hz. Peygamber (a.s) yirmi bir gün yaşamıştır. Bu iki görüşün dışındakilere göre ise vefattan önceki bu süre 81 gün, 7 gün, 9 gün veya 3 saat olarak farklılaşmaktadır.²⁰⁹

Kur’ân-ı Kerîm’in nüzûl sırasına dair tartışmalar bağlamında, özellikle hangi ayetin son olarak indiği meselesi önemli bir yer tutmaktadır. Ribâ meselesini ilgilendiren söz konusu tartışmalarda özellikle Hz. Ömer (ö. 23/644) ve İbn Abbâs’a nispet edilen rivayetler dikkat çekicidir;

İbn Abbâs’a göre Hz. Peygamber (a.s)’e indirilen son ayet, ribâ ayetidir.²¹⁰

Hz. Ömer’in de bu konuda İbn Abbâs ile aynı kanaati taşıdığını ifade eden rivayetler vardır. Konuya dair Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Hz. Ömer’den şu rivayette bulunmuştur: “*Kur’ân’dan inen en son ayet, ribâ ayetidir. Resûlullah (a.s) vefat etti; ancak bu ayetin tefsirini bize yapmadı. Öyleyse ribâyı ve şüpheli olan her şeyi terk edin.*”²¹¹

Ayrıca bir başka rivayette Hz. Ömer’in şöyle dediği rivayet edilmiştir.;

“Vallahi bilmiyorum; belki de size uygun olmayan bir şeyi emrediyor, belki de sizin için yararlı olan bir şeyi size yasaklıyor olabiliriz. Şüphesiz, Kur’ân’dan en son indirilen ayetler, ribâ ayetleridir. Ancak Resûlullah (a.s), bu ayetlerin hükmünü bize açıklamadan vefat etti. O hâlde, şüpheli olanı bırakınız, şüphe içermeyen şeyi tercih ediniz.”²¹²

Ayrıca Süddî, Dahhâk, İbn Cüreyc (ö. 150/767) gibi birçok müfessir de bu görüştedir.²¹³

Ribâ ayetlerinin nazil olan son ayetler olduğu görüşü, ribânın yasaklanış süreci çerçevesinde değerlendirilmiş, söz konusu görüşle ilgili farklı yorumlar yapılmıştır;

1- Hz. Ömer’in söz konusu ifadesinin Hz. Peygamber’in (a.s) sünnetiyle ribâ şumulüne alınan alışveriş ribâsı ile ilgili olduğu iddia edilmiştir. Alışveriş ribâsı, Kur’ân-ı Kerim’de yer almayıp sünnetle bildirilen altı eşya hadisi çerçevesinde yasaklanan ikinci bir ribâ türünü ifade etmektedir.²¹⁴

²⁰⁹ Taberî, 6:41; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1407, 1:323; Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 1420, 7:88; İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, 1422, 1:378.

²¹⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, t.y, 6:39.

²¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût ve Adil Mürşid, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 1/361; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, t.y, 6:37-38; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, t.y.), "Ticârât" 58 (No.2276).

²¹² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, t.y, 6:38.

²¹³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, 1422, 1:378.

²¹⁴ Özsoy, Faiz ve Problemleri, 84.

2- Bir diğer görüşe göre ribânın tedrici olarak yasaklanması süreci Mekke döneminin ilk yıllarında başlamıştır. Eğer söz konusu görüş kabul edilecek olursa Hz. Peygamber'in (a.s) ashabı onun vefatından sadece birkaç gün öncesine ve Kur'ân'da yer alan "Allah ve Resulü tarafından savaş ilanı" uyarısına kadar ribâ almaya devam etmiştir manası çıkmaktadır ki bu durum, ashabın ahlâkî tutumu ile bağdaşmamaktadır. Ona göre bu görüş, Rum Suresi'nde geçen *ribâ* kelimesinin Taberî, Beyzâvî (ö. 685/1286) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi önde gelen müfessirler tarafından "hediye" olarak yorumlanmasından kaynaklanmaktadır.²¹⁵

3- Bahse konu görüş "*Bugün sizin için dininizi eksiksiz hale getirdim ve size olan nimetimi tamamladım.*"²¹⁶ ayet-i kerimesine aykırı düşmektedir. Maide Suresinde yer alan bu ayet, rivayete göre veda haccı sırasında nazil olmuştur. Eğer son inen ayetlerin ribâ ayetleri olduğu görüşü kabul edildiğinde Maide Suresindeki ayetin daha önce nazil olduğu da kabul edilmiş olmaktadır. Zira dinin ikmal edildiği ifade edildikten sonra ribâ ayetlerinin nazil olması mümkün görülmemektedir. Ayrıca Maide suresinde yer alan bu ayet nâzil olduğunda ribâ ayetlerinin nazil olmuş olduğu ve ribâ ayetlerinin son ayetler olmadığı anlaşılmaktadır.²¹⁷ Ayrıca Süddî gibi birçok âlime göre bu ayetten sonra artık ne bir helâl ne de bir haram hükmü inmiştir.²¹⁸

4- Hz. Aişe'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (a.s), Bakara Suresi'nin sonunda yer alan ribâyâ dair ayetler nazil olduğunda mescide çıkmış ve orada içki ticaretini de haram kılmıştır.²¹⁹ Bu rivayet de ribâ ayetlerinin son nazil olan ayetleri olmadığına delil olarak sunulmuştur.

5- Farklı bir yoruma göre söz konusu görüşe konu olan ayet grubu, ribâ ile ilgili inen son ayetlerdir. Zaman içerisinde "ribâ ile ilgili nazil olan son ayet" ifadesinden "nazil olan son ayet" şeklinde bir kayma gerçekleşmiş olabilir.²²⁰

6- Diğer bir görüşe göre ribâyı haram kılan ayetin inişinden sonra, hicri beşinci yılda nazil olan bir diğer ayette Yahudilerin kendilerine açıkça yasaklanmış olmasına rağmen ribâ yemeleri ve buna karşılık ilâhî bir cezaya duçar kılınmalarından bahsedilmiştir.²²¹ Bu ayet-i kerime nazil olduğunda Müslümanların ribânın kendileri için haram kılındığını bilmektedir

²¹⁵ Rahman, "Faiz ve Riba", 314.

²¹⁶ Mâide, 5/ 3

²¹⁷ Uludağ, *İslâm'da Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış*, 37.

²¹⁸ Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddîn Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, 1. bs, c. 1 (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâbi, 1394), 106.

²¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 40/226; Buhârî, "Salât" 72 (No.459); Müslim, "Musâkât" , 69.

²²⁰ Gül, *Tarihî Bağlamı Çerçevesinde Kur'an'da Faiz (Ribâ) Yasağı*, 376.

²²¹ Nisâ, 4/160

Aksi halde kendileri için haram olmayan ribânın Yahudiler için de kabahat olarak görülmemesi gerekmektedir.²²² Bu yüzden ribâ ayetlerinin son inen ayetler olduğu ve Hz. Peygamber'in (a.s) bunu açıklayamadan vefat ettiği gibi görüşler makul görülmemektedir.

2.1.3 Kuran'-ı Kerim'de Yasaklanan Ribânın Mahiyeti

Kur'ân-ı Kerim'de ribâyı yasaklayan ilgili ayetler dikkate alındığında “borç ribâsı” dediğimiz ve câhiliye dönemi uygulamalarında örneklendirdiğimiz “Akden başında talep edilen” ve “Vadenin uzatılmasıyla talep edilen” “câhiliye ribâsı”nın yasaklandığını görmekteyiz. Ayrıca ayetlerde anapara üzerine eklenen bütün fazlalıklar ribâ kapsamına alınmıştır. Zira konuyla ilgili mezkûr naslardan, ödünç ve diğer borçlarda, alacaklının anapara üzerine şart koştuğu her türlü fazlalığın ve menfaatin ribâ yasağının kapsamına girdiği konusunda fakihler arasında herhangi bir ihtilaf olmadığı belirtilmektedir. Keza ayetteki kayıtlardan borçların misliyle eda edilmesi gerektiği de yine açık bir şekilde anlaşılmaktadır.²²³

Alimler “ribâ” lafzının mücmel olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Mücmel kelimesi, İslam hukukunda “Sözün sahibi tarafından bir açıklama yapılmadıkça kendisiyle neyin kastedildiği anlaşılmayan lafız”²²⁴ anlamına gelmektedir. Bir görüşe göre Kur'ân-ı Kerim'de geçen “ribâ” lafzı mücmel bir lafızdır. Bu görüşe göre “ribâ” lafzı “salat” ve “zekât” gibi mücmel lafızlardan olup hükmün bilinebilmesi için beyana ihtiyaç duyulmaktadır. Bu görüşlerine dayanak olarak genelde Hz. Ömer'in yukarıda ifade ettiğimiz “*Kur'ân'dan inen en son ayet, ribâ ayetidir. Resûlullah (a.s) -sallallahu aleyhi ve sellem- vefat etti; ancak bu ayetin tefsirini bize yapmadı*” rivayetini delil getirmişlerdir.²²⁵

Bu görüş sahiplerinden Cessâs'a (ö. 370/981) göre ribâ söz konusu ayetlerle artık şer'î bir terim hâline gelmiştir. Ona göre eğer bu kelime hâlâ sözlük anlamında kullanılıyor olsaydı, Arapçanın yerli ve yetkin isimleri arasında olan Hz. Ömer gibi sahâbeye bu mânâ kapalı kalmazdı. Ayrıca Cessâs, Arapların altının altınla, gümüşün gümüşle vadeli satılmasını ribâ olarak görmediklerini, ribâ lafzının bu ayetlerde terimleşmiş yani dildeki anlamının ötesinde şer'an ribâ sayıldığını ve özel bir dinî içerik kazandığını belirtmiştir. Ona göre ribâ lafzı, namaz (salât),

²²² Uludağ, *İslâm'da Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış*, 36.

²²³ Özsoy, *Faiz ve Problemleri*, 83; Beşir Gözübenli, “İslâm Borçlar Hukukuna Göre Kredi İşlemlerinde Cari Olan Ribâ”, *I. Uluslararası İslâm Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi*, ed. Mehmet Bayyigit, 2020, 614.

²²⁴ Ferhat Koca, “Mücmel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 31 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 453.

²²⁵ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 1420, 7:78; Ahmed b Ali Ebu Bekr er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, c. 1 (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1405), 563.

oruç (savm), zekât gibi şer‘î bir terim hâline gelmiş mücmel lafızlar arasındadır.²²⁶ Cessâs’ın konu hakkındaki açıklaması şöyledir;

“Bu tür kelimeler, şariat tarafından lügat anlamından farklı bir içeriğe kavuşturulmuş olup, ancak beyan ile doğru şekilde anlaşılabilir. Bu kelimeler, Kur’ân’da geçtiği hâliyle tam manasıyla anlaşılabilir; ancak Resûlullah (a.s)’ın beyanıyla ne anlama geldikleri belirlenir. Ribâ da aynı şekilde, açıklamaya muhtaç bir kavramdır. Bu sebeple, ribâ kelimesinin Kur’ân’da geçtiği her yerde onunla hangi işlemin haram kastedildiğini doğrudan anlamak mümkün değildir. Ancak, o işlemin bizzat Resûlullah (a.s) tarafından ribâ olarak isimlendirildiği durumlarda, bu işleme ribâ hükmü verilmesi sahih olur.”²²⁷

Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) de ribâyı yasaklayan ayetin, beyan olmadan delil olarak kullanılamayacak mücmel ayetlerden olduğunu savunmaktadır. Râzî, “er-ribâ” ifadesine atıfla marife tekil isimlerin umum ifade etmeyeceğini yalnızca mahiyetin tanımına delalet edeceğini belirtmiştir. Ona göre bu lafız eğer umûmiliği ifade etseydi Hz. Ömer “Resûlullah (a.s) ribâ hakkında bize açıklama yapmadan vefat etti” sözünü söylemezdi. Ayrıca Râzî, ribânın lügat itibarıyla fazlalık anlamına geldiğinden, her satışta mevcut olan fazlalık sebebiyle ayetin başının tüm satışları helâl, sonunun ise tüm fazlalıkları haram kılıyor gibi görüldüğünü ifade etmiştir.

“Yüce Allah’ın: “Allah alışverişi helâl kıldı” buyruğu, her türlü alışverişin helâl olduğunu; “Ribâyı haram kıldı” buyruğu ise her türlü ribânın haram olduğunu ifade eder. Oysa ribâ kelimesi, lügat itibarıyla “fazlalık” anlamındadır. O hâlde, her alışverişte kâr amacıyla bir fazlalık hedeflendiğine göre, her alışverişte bir tür ribâ kastı mevcuttur. Bu durumda: Ayetin ilk kısmı, bütün alışveriş türlerini mubah kılmış; son kısmı ise, bütün fazlalıkları haram kılmış gibi görünür. Bu durumda helâl ile haramın ayırt edilmesi imkânsızlaşır. Dolayısıyla bu ayetin lafzı, zahiren çelişkili olur ve bu da onun mücmel olduğunu gösterir. O hâlde, bu hususta helâl ve haramı tayin etmek için Resûlullah (a.s)’ın açıklamalarına başvurmak zarurî hale gelir.”²²⁸

Ribâ lafzının mücmel olup olmadığı konusundaki diğer görüşe göre “ribâ” lafzı mücmel değildir. Ayrıca bu görüşü temel alarak Kur’ân-ı Kerim’de yasaklanan ribânın, cahiliyede kullanılan anlamından ibaret olduğunu ifade edenler de olmuştur. Söz konusu görüşü savunan isimlerin başında İbn Abbâs gelmektedir. Bu görüş sahipleri ribâyı sadece câhiliye ribâsına hasrederek alışverişlerde ortaya çıkan fazlalığı caiz görmektedirler.²²⁹ Üçüncü bölümde geniş bir şekilde alacağımız için burada söz konusu görüşe ilişkin detaylara girmeyeceğiz.

²²⁶ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1405, 1:563.

²²⁷ Cessâs, 1:563.

²²⁸ Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 1420, 7:78.

²²⁹ Öztürk ve Şahin, *Ribâ ve Faiz: Nedir, Ne Değildir?*, 47.

Ribânın mücmel lafız olmadığını iddia edenlere göre vahyin muhatapları “ribâ” kelimesinin manasını apaçık olarak bilmekteydiler. Zira bu görüş sahiplerine göre ne Kur’ân-ı Kerim’de ne de hadislerde ribânın tarifine yer verilmiştir. Ayrıca diğer görüş sahiplerinin iddialarına cevaben; Kur’ân-ı Kerim’de geçen ve yeni tesis edilen ibadet şekillerinden “zekât” ve “salat” kelimelerinin ıstılahî ve şer‘î manalarını vahyin muhataplarına izah etmesinin zaruri olduğunu ifade etmişlerdir. Zira onlara göre ribânın, bu kelimelere benzemeyip İslam’ın kaldırdığı ve yasakladığı bir muamele olarak toplumda bilinmemesi gibi bir durum söz konusu değildir.²³⁰

Kanaatimizce, söz konusu ayetler nazil olduğunda muhatapları ayetlerde geçen “ribâ” lafzıyla kastedileni anlamışlardır. Zira o dönemin toplum yapısında, söz konusu ribâ türünün mahiyeti hakkında herhangi bir kapalılık bulunmadığı gibi ayetlerde geçen ribâ lafzı da câhiliye ribâsı olarak bilinen borç ilişkilerine dayalı işlemler bakımından mücmel değildir. Bununla birlikte Hz. Peygamber (a.s)’den nakledilen hadislerde ribânın yalnızca câhiliye dönemine mahsus borç ribâsı ile sınırlı tutulmadığı, bunun ötesinde bazı alışveriş işlemlerinin de ribâ kapsamında değerlendirilerek yasaklandığı görülmektedir. Bu durum, ribâ yasağının yalnızca klasik borç ribâsıyla sınırlı olmayıp daha geniş bir çerçevede ele alındığını ve çeşitli muamele türlerine teşmil edildiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla ribâ lafzı câhiliye ribâsı dışında hadislerle bildirilen konularda mücmeldir. Söz konusu mücmellik de Hz. Peygamber’in (a.s) konuyla ilgili beyanlarıyla ortadan kalkmıştır.²³¹

2.2 Sünnette Ribâ

Önceki başlıkta Kur’ân-ı Kerim’de ribânın yasaklanış sürecini ele almıştık. Kur’ân-ı Kerim’de bildirilen bu yasağın çerçevesi ise Hz. Peygamber’in (a.s) nebevi sünnetiyle netleştirilmiştir. Hz. Peygamber (a.s), ayeti kerimelerle yasaklanan ribânın haram olma hükmünü teyid etmiş ve mahiyetine ilişkin açıklamalarda bulunmuştur. Nitekim alışverişlerde ortaya çıkan fazlalığı da ribânın şümulüne almış, alışveriş noktasında ribâyâ düşülmemesi için ilave hükümler getirmiştir. Hz. Peygamber (a.s)’den nakledilen hadislerde ribânın yalnızca câhiliye dönemine mahsus borç ribâsı ile sınırlı tutulmadığı, bunun ötesinde bazı mübadele işlemlerini de ribâ kapsamında değerlendirilerek yasaklandığı görülmektedir. Bu durum, ribâ yasağının yalnızca klasik borç faiziyle sınırlı olmayıp daha geniş bir çerçevede ele alındığını ve çeşitli muamele türlerine teşmil edildiğini ortaya koymaktadır. Özellikle alışveriş ribâsı (ribe’l buyu’) olarak

²³⁰ Uludağ, *İslâm’da Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış*, 50.

²³¹ Gözübenli, “İslâm Borçlar Hukukuna Göre Kredi İşlemlerinde Cari Olan Ribâ”, 611.

bilinen bu ribâ türünde altı eşyanın birbiriyle mübadelesinde dikkat edilmesi gereken hususları zikretmiştir.

Hiz. Peygamber (a.s)'den ribâ konusunda bizlere ulaşan rivayetleri aşağıda belli başlıklarda tasnif ederek ele alacağız.

2.2.1 Ribâ Yasağından ve Müeyyidesinden Bahseden Hadisler

Hiz. Peygamber (a.s), ribâyâ dair birçok açıklama getirmiş ve Kur'ân-ı Kerim'deki söz konusu yasağın sınırlarını beyan etmiştir. Bunun yanında ribâ yiyenlere karşı birçok müeyyideden bahsetmiş ve bunun günah olma derecesini ifade etmiştir. Açıklamalarından en önemlisi, ribâlı işlemde bulunan iki tarafın lanetlendiğini beyan ettiği hadis-i şerifidir. Ayrıca bu muamelede bulunan iki tarafın yanında bu akde katiplik ve şahitlik edenlerin de aynı kapsamda günahkâr saymıştır. Birçok hadis kaynağında geçen bu rivayet farklı tariklerle günümüze ulaşmıştır;

*“Resûlullah (a.s), ribâ yiyeni, yedireni, kâtip ve iki şahidini lânetledi.”*²³² şeklinde rivayette bulunmuştur. İmam Buhari ise benzer bir rivayeti *“Resûlullah (a.s) köpeğin satış bedelini ve hacamatçılık yapıp bedel almayı yasakladı. Dövmeye yapanı ve dövmeye yaptıranı, ribâ yiyeni ve ribâ yedireni de nehyetti ve resim ve heykel yapanı lânetledi.”*²³³ şeklinde aktarmıştır.

Hiz. Peygamber'in (a.s) ribâlı muamelede bulunanları lanetlediği bir başka hadis-i şerif şu şekildedir *“Resûlullah (a.s) ribâ yiyeni, yedireni, şahitlerini, yazanı, dövmeye yapanı, yaptıranı, hülle yapanı, kendisi için hülle yapılanı, zekât vermekten kaçınanı lanetledi. Ölünün arkasından niyâhayı yasakladı.”*²³⁴

Hiz. Peygamber (a.s), ribâyı kaçınılması gereken yedi büyük günahdan biri içerisinde zikretmiştir.;

Hiz. Peygamber (a.s), “Yedi helâk edici günahdan sakının!” buyurmuştur. Ashâb dediler ki: “Ey Allah'ın Resûlü! Bunlar nelerdir?” Buyurdu ki: “Allah'a şirk koşmak, sihir, Allah'ın haram kıldığı canı haklı bir gerekçe olmaksızın öldürmek, ribâ yemek, yetim malı yemek, savaş meydanında (cihad sırasında) kaçmak ve iffetli, mü'min, gafil kadınlara zina isnadında bulunmak.”²³⁵

²³² Müslim, "Musâkât" 106; İbn Mâce, "Ticârât" 58 (No.2277); Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, 2. bs, (Kahire: Şeriketu Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395), "Buyu" 2 (No.1206).

²³³ Buhârî, "Buyu" 24 (No.2086).

²³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/89; İshak Emin Aktepe, *Fâiz ve Finansman Hadisleri*, 1. bs, İnceleme Araştırma Dizisi 14 (İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2010), 91.

²³⁵ Buhârî, "Vasâyâ" 24 (No.2766).

Ayrıca bir diğer rivayette Hz. Peygamber (a.s.)'e “*Andolsun ki, Mûsâ'ya dokuz apaçık mucize verdik*”²³⁶ ayeti hakkında soru soran Yahudi alimlere şöyle buyurmuştur;

“Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayın; hırsızlık yapmayın; zina etmeyin; Allah'ın, haklı bir gerekçe olmaksızın haram kıldığı canı öldürmeyin; sihir yapmayın; ribâ yemeyin; suçsuz bir kimseyi sultanın huzuruna götürerek onun öldürülmesine sebep olmayın; iffetli bir kadına zina isnadında bulunmayın — yahut da— savaş meydanından kaçmayın....”²³⁷

Hz. Peygamber (a.s), ribâ yiyenlerin kıyamet günündeki durumuna ilişkin şu tasvirlerde bulunmuştur;

“Bir gece rüyamda iki kişinin gelip beni kutsal bir yere çıkardıklarını gördüm. Birlikte yürüdük ve bir kan ırmağının yanına vardık. İrmakta bir adam ayakta duruyor, bir diğeri de önünde bir yığın taşla nehrin kenarında bulunuyordu. Yüzünü ırmaktaki adama çevirmişti. O adam ne zaman dışarı çıkmak istese onun ağzına bir taş atıyor ve bulunduğu yere onu geri çeviriyordu. Çıkmak için her gelişinde ağzına bir taş atıp onu yine eski durumuna getiriyordu. Bu nedir? dedim. Melek bana: ‘O nehirde gördüğün adam ribâ yiyendir’ cevabını verdi”²³⁸

Hz. Peygamber (a.s) bir diğer tasvirinde şu şekilde buyurmuştur;

“İsrâ gecesi bir kavme uğradım. Onların karınları evler gibi büyüktü. Karınlarının içinde yılanlar vardı; bu yılanlar karınlarının dışından görülüyordu. (Bu manzarayı görünce) dedim ki: ‘Ey Cebrâil, bunlar kimlerdir?’ Cebrâil dedi ki: ‘Bunlar ribâ yiyenlerdir.’”²³⁹

Hz. Peygamber’ (a.s) isnat edilen sözlerden biri de ribânın çokça günah barındırdığı zina yapma suçuyla eş sayıldığına dair rivayettir. Rivayete göre “*Ribâ, yetmiş küsur derecede günahtan oluşur. En hafîfi, bir kimsenin kendi annesini nikahlanması gibidir.*” buyurmuştur.²⁴⁰ Bu hadise benzer bir rivayette; Hz. Peygamber (a.s), “*Ribâ, yetmiş bir —veya şöyle buyurdu: yetmiş üç— çeşit büyük günahdır. Bunların en hafîfi, bir kimsenin kendi annesiyle zina etmesi gibidir. Ribânın en büyüğü ise, bir Müslüman kimsenin kardeşinin onuruna dil uzatmasıdır.*”²⁴¹ buyurmuştur.

2.2.2 Ribânın Mahiyetiyle İlgili Hadisler

Ribânın mahiyetiyle ilgili Hz. Peygamber’e (a.s) nispet edilen rivayetler, sadece fikhî hükümleri değil, aynı zamanda ribânın tanımı, sınırları ve uygulama alanlarını da belirleme

²³⁶ İsrâ, 17/101

²³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/13.

²³⁸ Buhârî, "Buyu", 24 (No.2085).

²³⁹ İbn Mâce, "Ticârât", 58 (No.2273).

²⁴⁰ İbn Mâce, "Ticârât", 58 (No.2274).

²⁴¹ Ebû Bekir Abdurrezzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A‘zamî, 2. bs, (Beyrut: Tevzî‘u’l-Mektebu’l-İslâmî, 1403), 8/314.

noktasında önemli bir yere sahiptir. Söz konusu rivayetler, kimi zaman doğrudan ribânın tarifine ilişkin ifadeler içermekte, kimi zaman da özel durumlar üzerinden ribânın geçerli olup olmadığını ortaya koymaktadır. Bu bölümde, Hz. Peygamber’e (a.s) nispet edilen ve ribânın kapsam ve sınırlarını belirlemeye yönelik meşhur rivayetler ele alınacaktır.

Ribânın mahiyetine ilişkin Hz. Peygamber’e (a.s) isnat edilen hadislerin en meşhurlarından biri şu rivayettir; Hz. Ali’den rivayet edildiğine göre “Resûlullah (a.s) buyurdu ki: “*Menfaat celbeden bütün karzlar ribâdır.*”²⁴² Benzer bir rivayet Fedâle b. Ubeyd kanalıyla nakledilmiştir. Ubeyd’in aktardığına göre Hz. Peygamber (a.s), “*Her menfaat getiren karz, ribânın bir nev’idir.*” buyurmuştur.²⁴³

Bu hadisi şerif kaynaklarda mevkuf ve maktû olarak pek çok kişiye nispet edilmiştir.²⁴⁴ Birçok hadis âlimi, söz konusu hadisin sıhhati konusunda olumsuz kanaatler bildirmişlerdir.²⁴⁵ Buna rağmen bu hadisin sonraki dönem literatüründe yer almasının ve özellikle fakihler arasında oldukça rağbet görmesinin, teşekkül etmiş klasik fıkıh anlayışıyla uyum göstermesi sebebiyle olduğu ileri sürülmektedir.²⁴⁶

Hz. Peygamber’e (a.s) isnat edilen ve ribânın mahiyetine dair meşhur rivayetlerden biri de Müslüman ile gayrimüslim arasında darü’l harpde ribâ cereyan etmeyeceğine yönelik rivayettir. Söz konusu rivayete göre Hz. Peygamber (a.s), “*Dârü’l-harp’de Müslüman ile harpî arasında ribâ yoktur.*” buyurmuştur.²⁴⁷ Farklı bir kaynakta İmam Ebû Hanîfe’nin bu görüşü, Resûlullah’ın (a.s)’ “*Harbîler arasında ribâ yoktur.*” — zannederim şöyle de denmişti: “*(Harbîlerle) Müslümanlar arasında da yoktur.*” dediğini söylemeleri üzerine benimsemiştir: İmam Şafii (ö. 204/820) ise bu görüşü “Bu söz, Evzâ’î (ö. 157/774) ve Ebû Yusuf’un sözüdür. Ebû Yusuf’un (ö. 182/798), Ebû Hanife (ö. 150/767) adına delil olarak getirdiği rivayet ise sabit değildir; dolayısıyla delil olmaya elverişli değildir.” sözüyle reddetmiştir.²⁴⁸

Meşhur rivayetlerden birisi de köle ile efendisi arasında ribâ cereyan etmeyeceğine ilişkin hadistir. Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve Câbir b. Zeyd’den (ö. 93/711-12) rivayet edildiğine

²⁴² Hâris b. Ebî Usâme, *Buğyetü’l-bâhis an zevâidi Müsnedi’l-Hâris*, thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-bâkirî, 1. bs, c. 1 (Medine: Merkezu Hidmatu’s-Sünne ve’s-Sîretu’n-Nebeviyye, 1413), 500.

²⁴³ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, 3. bs, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1423), 5/573.

²⁴⁴ Aktepe, *Fâiz ve Finansman Hadisleri*, 150.

²⁴⁵ Muhammed Abdurraûf Münâvî, *Feyzü’l-kadîr şerhu’l-Câmi’i’s-sağîr*, thk. Mâcid el-Hamvî, c. 5 (Kahire: el-Mektebetü’t-Ticâriyyetu’l-Kübrâ, 1356), 28.

²⁴⁶ İsmail Özsoy, “Faiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 114.

²⁴⁷ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed Zeylaî, *Nasbu’r-râye*, thk. Muhammed Avvâme, 1. bs, c. 4 (Beyrut: Müessesetu’r-Rayyân, 1418), 44.

²⁴⁸ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *Ma’rifetü’s-süneni ve’l-âsâri*, thk. Abdu’l-Mu’tî Emîn Kal’acî, 1. bs, (Karaçi: Câmi’atu’d-Dirâsâtü’l-İslâmiyye, 1412), 13/476.

göre ikisi şöyle demiştir: “*Köle ile efendisi arasında ribâ yoktur.*” Aynı ifadenin İbn Abbâs tarafından da nakledildiği de ifade edilmektedir.²⁴⁹ Ayrıca İbn Hazm’ın (ö. 456/1064) aktardığı bir rivayette Atâ, şöyle demiştir;

İbn Abbâs kendi kölelerine hurmalık bahçeyi iki veya üç yıllığına satmıştı. Bunun üzerine Câbir b. Abdullâh ona şöyle haber gönderdi: “Resûlullah’ın (a.s.) bu hususta yasak getirdiğini bilmiyor musun?” Bunun üzerine İbn Abbâs şöyle dedi: “Evet biliyorum; ancak köle ile efendisi arasında ribâ olmaz.”²⁵⁰

İbn Hazm’a göre Hasan Basrî, Câbir b. Zeyd, Nehaî (ö. 96/714), Şa’bî (ö. 104/722) , Sevrî (ö. 161/778), Osman el-Bettî (ö. 143/760 [?]), Hasan b. Hayy (ö. 168/784-85), Leys b. Sad’ (ö. 175/791), Ebû Hanîfe ve Şâfiî bu görüştedir ve görüşlerini kölenin mülkiyet hakkına sahip olmadığına dair esaslar üzerine inşa ettiklerini ifade etmiştir.²⁵¹ Konu üçüncü bölümde daha detaylı olarak ele alınacaktır.

2.2.3 Ribâ Türleri ile İlgili Hadisler

2.2.3.1 Borç Ribâsı (Ribe’d Deyn)

Hz. Peygamber’in (a.s) borç faizine yönelik olarak yaptığı açıklamalardan birisi Mekke valisi Attâb b. Esîd’in (ö. 13/634) ribâ ile ilgili bir mektubuna karşılık verdiği cevaptır.

Mekke’nin fethi gerçekleştiğinde, Resûlullah (a.s) Mekke’ye Attâb b. Esîd’i vali olarak tayin etmişti. O sırada Sakîf kabilesinden Amr Oğulları, Muğire Oğullarından ribâ alıyordu. Zira Muğire Oğulları, câhiliye döneminde onlara faizli borçlanmıştı. Amr Oğulları Müslüman olmuş fakat ribâlî muamelelerinden dolayı Muğire Oğullarının onlara büyük miktarda borcu mevcuttu. Bunun üzerine Amr Oğulları, alacakları olan ribâyı talep etmek üzere Muğire oğullarına başvurmuştur. Muğire Oğulları ise artık İslâm’a girdiklerini belirterek onlara ribâ vermeyi reddetmiştir. Mesele Mekke valisi Attâb b. Esîd’e taşınması üzerine o da durumu Resûlullah (a.s)’a yazıyla bildirmiştir. Bunun üzerine şu ayet-i kerîme nâzil olmuştur: “*Ey iman edenler! Allah’tan sakının ve eğer müminler iseniz, artık ribâdan geriye kalan kısmı bırakın! Yok eğer (bunu) yapmazsanız, Allah ve Rasûlü tarafından size savaş açıldığını bilin*” “*Eğer tevbe ederseniz, ana sermayeleriniz sizindir; ne zulmedersiniz ne de zulme uğrarsınız.*”²⁵²

Hz. Peygamber (a.s) de bu ayetleri Attâb’a yazıyla göndererek;

²⁴⁹ Abdurrezzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, 8:76.

²⁵⁰ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Muhallâ bi’l-Âsâr*, thk. Abdulgaffâr Süleymân el-Bendârî, c. 7 (Beyrut: Dârü’l-Fikr, t.y.), 467.

²⁵¹ İbn Hazm, 7:467.

²⁵² Bakara, 2/278-279

“Eğer (Amr Oğulları) razı olursa ne âlâ, yoksa onlara harp ilan et!” buyurarak geçmiş ribâlı borç muamelelerinden kalan miktarı talep etmeleri halinde onlarla savaşmasını emretmiştir.²⁵³

Hiz. Peygamber’in (a.s) borç ribâsına yönelik açıklamalarından biri de veda haccında irat ettiği hutbede yer almaktadır. Hiz. Peygamber (a.s), hicretin onuncu yılında Veda haccı sırasında muhtelif mekanlarda ashabına hitap etmiş ve veciz bir şekilde tavsiyelerde bulunmuştur.²⁵⁴ Bu hitaplarında ribâyâ dair de açıklamalar yapmış, câhiliye döneminden kalma ribâların tamamını kaldırdığını ifade etmiştir;

“Dikkat edin! Câhiliye döneminden kalma her türlü ribâ kaldırılmıştır. Sizin anaparanız sizindir. Ne zulmedin ne de zulme uğrayın. Dikkat edin! Ey ümmet! Tebliğ ettim mi?” (Bu soruyu üç defa tekrarladı. Sahabîler: ‘Evet, (tebliğ ettin)’ dediler. Hiz. Peygamber (a.s) de şöyle buyurdu: ‘Allah’ım, şahit ol! Allah’ım, şahit ol! Allah’ım, şahit ol!’²⁵⁵

Benzer başka bir rivayette yukarıdaki rivayete ek olarak kaldırılan ilk ribânın, Abbas b. Abdulmuttalib’in ribâsı olduğu ifade edilmiştir;

“Dikkat edin! Câhiliye döneminde mevcut olan her türlü ribâ kaldırılmıştır. Allah Teâlâ, kaldırılan ilk ribânın, Abbas b. Abdulmuttalib’in ribâsı olmasına hükmetmiştir. Sizin anaparanız size aittir. Ne zulmediniz ne de zulme uğrayınız. Dikkat edin! zaman, Allah’ın gökleri ve yeri yarattığı gündeki düzenine dönmüştür.”²⁵⁶

Hiz. Peygamber’in (a.s) borç ribâsına ilişkin rivayetleri görüldüğü üzere çok fazla değildir. Hiz. Peygamber’den (a.s) ribâyâ dair gelen hadislerinin daha çok alışverişı kapsayan ribâ üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Borç ribâsına ilişkin rivayetlerin azlığı konusunda, bu konuya dair muhataplarının açıklamaya gerek olamayacak düzeyde bilgi sahibi olduğu sonucu çıkarılmaktadır. Ayrıca Kur’ân-ı Kerim’de ve hadis-i şeriflerdeki rivayetlerin kapsamı göz önünde bulundurulduğunda borç ribâsı, “*Zimmette sabit borca karşılık ödenen malda veya parada şart koşulan fazlalık*” olarak tanımlanmıştır.²⁵⁷

2.2.3.2 Alışveriş Ribâsı (Ribe’l Buyû’)

Kur’ân-ı Kerim’de ve bazı hadis-i şeriflerde yasaklanan borç ribâsı yanında Hiz. Peygamber’in (a.s) sünnet-i seniyyesi ile sabit olan ribâ türlerinden biri de alışveriş ribâsıdır. Hiz. Peygamber

²⁵³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, t.y, 6:23.

²⁵⁴ Bünyamin Erul, “Vedâ Hutbesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 42 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 591.

²⁵⁵ İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, “Menâsik” 76 (No.3055); Muhammed b. İsmâil Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, thk. Muhammed Abdu’l-Mu’id Hân, c. 6 (Haydarâbâd: Dâ’ iratü’l-Ma’ârif el-Osmâniyye, t.y.), 306.

²⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/300; Ebû Bekir Abdullah b Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu’l-musannefu fi’l-ehâdis ve’l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, 1. bs, (Lübnan: Dâru’t-Tâc, 1409), 7/272.

²⁵⁷ Özsoy, *Faiz ve Problemleri*, 84-85.

(a.s), alışverişte ribâyâ konu olan malların nitelikleri ve bunlar arasında gerçekleşen alım-satım işlemlerine dair ölçütleri çeşitli rivayetlerinde açık bir şekilde beyan etmiştir. Bu bağlamda aktarılan en meşhur rivayet “altı eşya hadisi” olarak nitelendirilen rivayettir. Söz konusu rivayette Hz. Peygamber (a.s) aynı cins malların mübadelesinde eşit ve peşin olma şartını ortaya koymuştur;

Ebû Saîd el-Hudrî’den gelen rivayette Hz. Peygamber (a.s); “*Altınla altın, gümüşle gümüş, buğdayla buğday, arpa ile arpa, hurma ile hurma, tuzla tuz misli misline peşin olarak satılır. Her kim fazlalık verir veya alırsa muhakkak ribâ yemiş olur. Alanla veren bu hususta eşittir.*”²⁵⁸ ve Ubâde b. Sâmit rivayetinde ise ilave olarak “*ancak cinsler değişirse peşin olmak şartı ile istediğiniz gibi satın*”²⁵⁹ buyurmuştur. Buhari’de geçen rivayetlerde ise “tuz” bu altı eşya arasında zikredilmemiştir.²⁶⁰

Hz. Peygamber’in (a.s) para mübadelelerinde eşitlik ve peşin olma şartını ifade ettiği başka rivayetler de vardır. Ebû Saîd el-Hudrî’den nakledildiğine göre Hz. Peygamber (a.s) şöyle buyurmuştur:

“Altını altınla, ancak bire bir ve eşit şekilde satınız; bir kısmını diğerine üstün kılmayınız. Gümüşü de gümüşle, ancak bire bir ve eşit şekilde satınız; bir kısmını diğerine üstün kılmayınız. Bunlardan elde mevcut olanı olmayana karşılık satmayın (biri peşin diğeri veresiye olacak şekilde satmayın).”²⁶¹

Hz. Peygamber (a.s), para mübadelelerinde eşitlik şartını ayrıca ifade ve beyan ettiği rivayetler de mevcuttur. Hz. Osman’dan gelen rivayete göre “*Bir dinarı iki dinara satmayınız; Bir dirhemi iki dirheme de satmayınız.*” buyurmuştur.²⁶² Benzer bir rivayette Fedâle b. Ubeyd’den naklettiğine göre şöyle demiştir:

“Biz, Hayber günü Rasûlullah (a.s) ile birlikteydik. Yahudilerle, bir ukiyye altını iki veya üç dinara satıyorduk. Bunun üzerine Rasûlullah (a.s) şöyle buyurdu: ‘Altını altınla satmayınız, satış ancak ağırlıkla eşit şekilde (veznen bi-veznin) olmalıdır.’”²⁶³

Fedâle b. Ubeyd, Hayber günü, içinde altın ve boncuk -değerli taşlar- bulunan bir kolyeyi on iki dinara satın almış daha sonra onu parçalayıp ayırınca içinde on iki dinardan daha fazla altın

²⁵⁸ Müslim, "Musâkât", 82.

²⁵⁹ Müslim, "Musâkât", 81

²⁶⁰ Bakınız. Buhârî, "Buyu", 76 (No.2174).

²⁶¹ Müslim, "Musâkât", 75; Buhârî, "Buyu", 78 (No.2177).

²⁶² Müslim, "Musâkât", 78.

²⁶³ Müslim, "Musâkât", 91

olduğunu görmüştür. Durum Hz. Peygamber (a.s)’e arz edildiğinde, “(Bu tür bir şey) ayrılmadan satılmaz.” buyurmuştur.²⁶⁴

Ayrıca Hz. Peygamber (a.s) aynı cins malların birbiriyle mübadelesinde özellikle peşin olma şartını ayrı olarak ifade ve beyan ettiği hadisler de bulunmaktadır. Örneğin zikredilen bir hadisede de ribâyâ konu olan aynı cins malların birbiriyle mübadelesinde eşitliğin yanında peşin olma vasfına vurgu yapılmıştır;

“Bir gün ‘Kim bu dirhemleri bozar?’ diye sorarak çarşıda dolaşıyordum. Bunun üzerine Talha b. Ubeydullah -ki Hz. Ömer yanında bulunuyordu– dedi ki: ‘Bize altınını ver, sonra hizmetçimiz geldiğinde sana karşılığında gümüşünü veririz. Bunun üzerine Hz. Ömer dedi ki: “Asla böyle yapmayınız! Vallahi ya ona gümüşünü hemen vereceksin ya da altınını ona iade edeceksin. Çünkü Rasûlullah (a.s))şöyle buyurdu: “Gümüş altınla değiştirildiğinde ribâdır, ancak peşin/elden ele olması hâli müstesna. Buğday buğdayla değiştirildiğinde ribâdır, ancak peşin/elden ele olması hâli müstesna. Arpa arpayla değiştirildiğinde ribâdır, ancak peşin/elden ele olması hâli müstesna. Hurma hurmayla değiştirildiğinde ribâdır, peşin/elden ele olması hâli müstesna.”²⁶⁵

Başka bir rivayette kendilerine sarf işlemi hakkında soru sorulması üzerine Berâ b. Âzib (ö. 71/690 [?]) ve Zeyd b. Erkam (ö. 68/688) “*Rasûlullah (a.s), altının gümüşle vadeli (deyn olarak) satılmasını yasakladı.*”²⁶⁶ şeklinde cevap vermişlerdir.

Hz. Peygamber’den (a.s) alışveriş ribâsına ilişkin rivayetler incelendiğinde; altı eşya hadisinde para cinsinden malların yanında ayrıca belirtilen gıda maddelerinde ribânın nasıl cereyan ettiğine dair örnekler bulmak da mümkündür. Bu tür gıda maddelerinin birbiriyle mübadelesinde aynı cins karşılığında eşit miktarda değişimle alakalı Hz. Peygamber’den (a.s) bize ulaşan pek çok rivayet vardır.

Söz konusu örneklerden biri Hz. Peygamber’in (a.s), alışveriş işlemlerinde ribâyâ sebebiyet verecek muamelelere dair beyanını içeren ve Bilâl-i Habeşi (ö. 20/641) ile arasında geçen şu hadisedir; Ebû Saîd el-Hudrî’den rivayet edildiğine göre; Bilâl, Hz. Peygamber’e (a.s) bernî hurmasından getirmişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s) ona, “*Bunu nereden buldun?*” diye sormuş. Bilâl, “Yanımızda kalitesiz hurma vardı, ondan iki sâ‘ verip bir sâ‘ bernî hurması aldım ki Resûlullah’a (a.s) ikram edelim,” demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s), “*Eyvah! Eyvah! Bu, ribânın ta kendisidir; ribânın ta kendisidir. Bunu yapma! Eğer satın almak istersen, önce hurmayı ayrı bir satışla sat, sonra o bedelle hurmayı satın al.*”²⁶⁷ buyurmuştur.

²⁶⁴ Müslim, "Musâkât", 90

²⁶⁵ Müslim, "Musâkât", 79.

²⁶⁶ Müslim, "Musâkât", 87.

²⁶⁷ Buhârî, "Vekâlet" 11 (No.2312); Müslim, *Sahîh-i Müslim*, "Musâkât", 96.

Ebû Saîd el-Hudrî ve Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) gelen benzer bir rivayette ise Resûlullah (a.s), bir sahâbeyi Hayber'e görevli olarak göndermişti. Sahabî, Peygamber'e kaliteli hurma getirmişti. Bunun üzerine Resûlullah (a.s) ona "Hayber'in bütün hurması hep böyle midir?" diye sormuş, sahâbî ise şöyle cevap vermiştir; "Hayır, vallahi ya Resulallah! Biz bu hurmadan bir sâ' alabilmek için ondan iki sâ' veriyoruz; iki sâ' almak içinse üç sâ' veriyoruz." Resûlullah (a.s) ise "*Böyle yapmayın! normal hurmayı dirhemle satın, sonra o dirhemlerle kaliteli hurma satın alın!*" buyurmuştur.²⁶⁸

Tüm bu rivayetler alışveriş işlemlerinde cereyan eden ribânın mahiyetinin Hz. Peygamber (a.s) tarafından beyan edildiğini göstermektedir. Rivayetler arasında "eşyâ-ı sitte" ismiyle şöhret bulan rivayetler, konuyla ilgili en kapsayıcı olandır. Bu hadisi şerif Hz. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Bekre (ö. 51/671 [?]), Ubâde b. Sâmî (ö. 34/654) ve Ebû Hüreyre aracılığıyla pek çok isnatla nakledilmiştir.²⁶⁹ İlgili rivayette kapsamı çizilen hususların farklı rivayetlerde ayrıca teyit edildiği görülmektedir.

Bazı hadis kaynaklarında "Eşyâ-ı Sitte" hadisinin ravilerinden Ubâde b. Sâmî'e Hz. Muâviye'nin (ö. 60/680) itirazda bulunduğu dair rivayetler aktarılmaktadır. Üçüncü bölümde detaylı bir şekilde ele alacağımız için meseleye burada yer vermeyeceğiz.

Ayrıca İbn Abbâs'ın da bu rivayete başta karşı geldiği, ribânın ancak veresiye alışverişte gerçekleşeceğini ifade ettiği görülmektedir. Ayrıca İbn Abbas'ın Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674) tarikiyle aktardığı söz konusu rivayet çokça tartışılmıştır. Bahse konu rivayet "Eşya-ı Sitte" hadisi ile tearuz etmektedir. Zira bu rivayete göre, aynı cins mallar peşin olarak mübadele edildiğinde eşit olma şartı yok sayılmakta ve söz konusu işlemde ribâ cereyan etmemektedir. Üçüncü bölümde detaylı bir şekilde değerlendireceğimiz ilgili rivayette; Üsâme b. Zeyd, Hz. Peygamber'in (a.s) "*Ribâ ancak nesîdedir.*" buyurduğunu söylemiştir.²⁷⁰ Benzer bir rivayette yine Üsâme b. Zeyd'in naklettiğine göre, Resûlullah (a.s) "*Elden ele (yani peşin olarak) yapılan alışverişte ribâ yoktur.*"²⁷¹ buyurmuştur.

Ebû Saîd el-Hudrî bu rivayetle ilgili İbn Abbâs'a "*Bunu Resûlullah'tan (a.s) bizzat mı işittin, yoksa Allah'ın Kitabı'nda mı buldun?*" şeklinde soru yöneltmiş, İbn Abbâs ise bu soruya; "*Bunların hiçbirini söylemiyorum. Siz Resûlullah (a.s) 'ı benden daha iyi bilirsiniz. Ancak bana*

²⁶⁸ Buhârî, "Buyu" 89 (No.2201); Mâlik b Enes, *Muvatta'*, ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve Mahmûd Muhammed Halîl, 1. bs,(Beyrut: Müessesetü'r-Resâle, 1991), "Buyu", 2516; Ayrıca bakınız. Müslim, "Musâkât", 95.

²⁶⁹ Aktepe, *Fâiz ve Finansman Hadisleri*, 124.

²⁷⁰ Müslim, "Musâkât", 102.

²⁷¹ Müslim, "Musâkât", 103

Üsâme b. Zeyd haber verdi ki, Resûlullah (a.s) şöyle buyurmuştur: “Ribâ ancak nesîdedir.” şeklinde cevap vermiştir.²⁷²

Alışveriş ribâsı konusunda ele alınan bir diğer husus hayvan ve köle ticaretidir. Hz. Peygamber’in (a.s) hayvan ve köle ticaretinde ribânın cereyan etmeyeceğine işaret eden rivayetleri mevcuttur. Rivayetlerde söz konusu işlemler, ribâ yasağı kapsamı dışında bırakılmıştır. Örneğin, Râfi‘ b. Hadîc, (ö. 73/692) bir deve karşılığında iki deve satın almış. Satın aldığı kişi, develerden birini hemen vermiş ardından: “Diğerini sana yarın –inşâallâh– getireceğim” demiştir. Bu rivayet hayvan satışında hem eşitlik hem de peşinlik şartının aranmadığına örnek olarak gösterilmiştir. Ayrıca bu görüşü destekler nitelikte Saîd b. el-Müseyyeb “Hayvanlarda ribâ söz konusu değildir: Bir deve, iki deve karşılığında; bir koyun, iki koyun karşılığında vadeli olarak satılabilir.” demiştir. İbn Sîrîn (ö. 110/729) de “Vadeli olarak bir deve, iki deve karşılığında satın alınırsa bunda bir beis yoktur.” diyerek hayvanların alışveriş ribâsı kapsamı dışında olduğunu vurgulamıştır.²⁷³ Ayrıca köle ticaretinde de ribânın cereyan etmeyeceğine dair Hz. Peygamber’in (a.s) uygulaması örnek gösterilerek söz konusu işlem de yasak kapsamı dışında bırakılmıştır. Bahse konu rivayete göre; bir köle gelip Hz. Peygamber’e (a.s) hicret etmek üzere biat etmiştir. Hz. Peygamber (a.s) onun bir köle olduğunu fark etmemiş, ardından efendisi onu almak üzere gelince Hz. Peygamber (a.s) kölenin sahibine “Onu bana sat” diyerek ve onu iki siyah köle karşılığında satın almıştır. Hz. Peygamber’in (a.s) o günden sonra hiç kimseye, “Bu kişi köle mi?” diye sormadan biat almadığı rivayet edilmiştir. Bahse konu rivayette Hz. Peygamber’in (a.s) iki köle karşılığında bir köle satın alması, köle ticaretinde fazlalığın ribâ olmadığına işaret etmektedir.²⁷⁴

2.2.4 Sünnette Yasaklanan Ribânın Mahiyeti

Kur’ân-ı Kerim’de yasaklanan ribânın borç faizi ve cari olduğu dönem esaslı isimlendirmesiyle “ribe’l câhiliye” olduğunu ifade etmiştik. Diğer bir ifadeyle Kur’ân-ı Kerim’de ifade edilen yasağın çerçevesi Hz. Peygamber’in (a.s) zikrettiğimiz hadisi şerifleri çerçevesinde; Kur’ân-ı Kerim’de yasaklanan borç ribâsının haram hükmünü pekiştirmiş ve mahiyetine ilişkin açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca görüldüğü üzere alışverişlerde ortaya çıkan fazlalığı da ribânın şümulüne almış, alışveriş noktasında ribâyâ düşülmemesi için ilave hükümler getirmiştir. Hz. Peygamber’den (a.s) nakledilen hadislerde ribânın yalnızca câhiliye dönemine

²⁷² Müslim, "Musâkât", 104.

²⁷³ Buhârî, "Buyu" (Bâbu bey’i’l-‘abîdi ve’l-hayevânî bi’l-hayevânî nesîeten).

²⁷⁴ Müslim, "Musâkât", 123.

mahsus borç ribâsı ile sınırlı tutulmadığı, bunun ötesinde bazı mübadele işlemlerini de ribâ kapsamında yasaklandığı görülmektedir

Buna göre; alışveriş işlemlerinde iki tür ribâ karşımıza çıkmaktadır. Hz. Peygamber'in (a.s) zikrettiği altı eşyanın birbiriyle peşin mübadelesinde aynı cinslerin eşit olmaması durumunda cereyan eden ribâyâ "ribe'l fadl" (fazlalık ribâsı) adı verilmektedir. Bu tür, ribâyâ konu olan bir malın kendi cinsiyle taraflardan birinde bir fazlalık bulunacak şekilde satılmasıyla cereyan etmektedir.²⁷⁵ Örneğin, altının altınla, buğdayın buğdayla, tuzun tuzla peşin mübadelesinde, bedellerden birindeki miktar fazlalığı bu tür ribâyâ sebebiyet vermektedir. Bahse konu mübadelelerde altın gümüşte işçilik, gıda maddelerinde ise kalite unsuru dikkate alınmamış, aynı cinslerin kendi içindeki mübadelelerinde eşitlik şartı vurgusu yapılmıştır.

İlgili hadisi şerifte zikredilen malların kendi cinsi veya başka cins karşılığında veresiye mübadelesinde ortaya çıkan ribâyâ ise "ribe'n nesîe" (veresiye ribâsı) adı verilmektedir. "*Ancak cinsler değişirse peşin olmak şartı ile istediğiniz gibi satın*"²⁷⁶ buyruğuyla kayıtlanan bu tür, ribâyâ konu olan aynı veya farklı cins bir malın kendi cinsiyle veya farklı cins bir malla mübadelesinde taraflardan birinin vadeli olmasıyla cereyan etmektedir. Örneğin altının altınla, altının gümüşle, buğdayın buğdayla, buğdayın arpayla veya tuzla miktarları eşit veya farklı olsa bile taraflardan birinin peşin olmaması durumunda veresiye ribâsı cereyan etmektedir. Ayrıca ribâyâ konu olan bir malın, kendi cinsiyle farklı miktarlarda ve vadeli mübadelesinde hem fazlalık hem de veresiye ribâsı cereyan etmektedir.

²⁷⁵ Zeynelabidin Hayat, *Esna'f-i Sitte Hadisi Bağlamında Faiz Tartışmaları* (Doktora Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 182; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed Zeylai, *Tebyinü'l hakâik Şerhu Kenzü'd Dekâik*, 1. bs, c. 4 (Kahire: el-Matba'atu'l Kübrâ'l-Emiriyye, 1313), 85; Kallek, *Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 42.

²⁷⁶ Müslim, "Musâkât", 81

Alışveriş ribâsının tahakkuk şartları **Tablo 2.1**'de ortaya konulmuştur;

Tablo 2.1: Alışveriş Ribâsının Tahakkuk Şartları

	Mübâdele İşlemi	Şartları	İhlal Edildiğinde Gerçekleşen Ribâ Türü
Para Cinsi	Altın -- Altın	Eşit ve Peşin	Eşit olmazsa –Ribe'l Fadl
	Gümüş -- Gümüş		Peşin olmazsa—Ribe'n Nesîe
Yiyecek Cinsi	Buğday-- Buğday	Eşit ve Peşin	Eşit olmazsa –Ribe'l Fadl
	Arpa -- Arpa		
	Hurma -- Hurma		
	Tuz -- Tuz		
Para Cinsi	Altın -- Gümüş	Peşin	Peşin olmazsa—Ribe'n Nesîe
	Gümüş -- Altın		
Yiyecek Cinsi	Buğday -- Arpa	Peşin	Peşin olmazsa—Ribe'n Nesîe
	Buğday -- Hurma		
	Buğday -- Tuz		
Farklı Cinsler	Altın/Gümüş ↕ Buğday/Arpa/Hurma/Tuz	Şart yok	Ribâ Cereyan Etmez

Zikrettiğimiz bu şartlar dışında alışverişte bedellerden birinin para olması, eşit ve peşin olma şartını ortadan kaldırmaktadır. Örneğin altın ile buğdayın, arpa ile gümüşün mübadelesinde

hem eşitlik hem de peşinlik şartı aranmamaktadır.²⁷⁷ Bu istisnanın dışında Hz. Peygamber'in (a.s) alışveriş ribâsına dair rivayetleri incelendiğinde köle ve hayvan ticaretinde de ribânın cereyan etmediği anlaşılmaktadır. Bu konularla ilgili tartışmalara sonraki bölümde geniş bir şekilde yer verilecektir.

²⁷⁷ Özsoy, *Faiz ve Problemleri*, 94.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAHÂBE DÖNEMİNDE RİBÂ

3.1 Sahâbe Döneminde Ribâ Meselesine Genel Bakış

Hız. Peygamber'in (a.s) altı eşyanın mübadelesi hakkında vazettiğı ölçütler, vefatından sonra sahâbe arasında "alışveriş ribâsı" (ribe'l-bey') başlığı altında bir tartışma zemini oluşturmuştur. Tartışmalar, özellikle aynı cins malların peşin mübadelesinde fazlalığı yasaklayan ribe'l-fadl ile aynı ve farklı cinslerin vadeli değişiminde ise gündeme ribe'n-nesîe kavramları etrafında teşekkül etmiştir.

Ribe'l-fadl'ın mevcudiyeti ve mâhiyeti konusunda sahâbenin iki ana görüşe ayrıldığı görülmektedir. Birinci görüşü savunan Hız. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, Ubâde b. Sâmit ve Ebû Hüreyre gibi isimler, altı eşya hadisine dayanarak aynı cins malların peşin satışında miktar eşitliğinin zorunlu olduğunu, aksi takdirde ribâ gerçekleşeceğini ifade etmişlerdir. Buna karşılık İbn Abbâs, Üsâme b. Zeyd, Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) ve Muâviye b. Ebî Süfyân gibi Sahâbîler, "ribâ ancak nesîededir" meâlindeki Üsâme rivayetini merkeze alarak fazlalığın yalnızca vadeli muamelelerde haram olduğu ve peşin alışverişte ise eşitlik şartının aranmayacağı kanaatini taşımışlardır.

Bu iki yaklaşım, sahâbe arasında sert tartışmalara sebebiyet vermiştir. İbn Abbâs'ın, Ebû Saîd el-Hudrî ile yaptığı meşhur tartışmada Üsâme rivayetini aktarması; Mu'âviye'nin işçilikli altın kaplar üzerinden Ubâde b. Sâmit ve Ebû'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]) ile ihtilafı; İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) ve İbn Ömer'in (ö. 73/693) ilk etapta fazlalığa cevaz verip daha sonra çoğunluğun kanaatine rücû etmeleri, dönemin önemli tartışmaları arasında zikredilmektedir. Özellikle İbn Abbâs'ın rücû edip etmediğı hususu, rivayetlerin çeşitliliğı sebebiyle sonraki fıkıh literatüründe uzun süre tartışılan bir mesele hâline gelmiştir.

Alimler, bir tarafta altı eşya, diğer tarafta "ribâ ancak nesîededir" rivayetleri teâruz edince bir dizi uzlaştırma çabası geliştirmişlerdir. Kimileri Üsâme rivayetinin neshedildiğini ileri sürerken, kimileri bu rivayeti en ağır ribâ veya câhiliye ribâsını tahsis eden bir ifade olarak yorumlamış; bazıları da bu rivayetin sorulan soruya bağılı olarak verilen cevap olduğu kanaatini esas almıştır.

Eşyâ-ı Sitte hadisini kabul eden fakih sahabe arasında ribe'l-fadl'ın yalnızca sayılan altı eşya ile sınırlı olup olmadığı tartışılmıştır. Bu bağlamda özellikle hayvan ve köle ticareti meseleleri

öne çıkmıştır. Sahâbe, bu tür malların peşin mübadelesinde fazlalıkla alışveriş yapılmasını genellikle caiz görmüştür. Hz. Peygamber'in (a.s) bir köleyi iki köle karşılığında alması ve benzeri uygulamalar, bu malların ribevî mal olmadığını ve dolayısıyla bu tür alışverişlerde ribânın gerçekleşmediği iddiasını ortaya çıkarmıştır.

Alışveriş ribâsının bir diğer türü olan ve vadeli işlemlerle gerçekleşen ribe'n-nesîe, sahâbenin ittifakıyla haram kabul edilmiştir. Ancak hayvanın hayvanla vadeli satışı gibi bazı özel meselelerde görüş ayrılıkları doğmuş, bir grup sahâbe bu işlemi caiz görmezken, diğer bir grup Hz. Peygamber'in (a.s) zekât develeriyle ilgili uygulamasını delil getirerek vadeli hayvan mübadelesini caiz görmüştür.

Ribe'd-deyne yönelik sahâbe döneminde icmâ bulunmasına karşın yaşanan en belirgin tartışma erken ödeme karşılığında vadesi gelmemiş borçtan indirim yapılması meselesiyle ilgili olmuştur. Nitekim borç ilişkilerinde ribânın en belirgin şeklinin, vade karşılığı fazlalık alınması olduğunu ifade etmiştik. Vadeli borcun erken ödeme karşılığında indirim uygulanması, sahâbenin büyük çoğunluğu tarafından yapılan indirim işleminin ribâ olduğu ifade edilerek yasaklanmıştır. Mikdâd b. Esved (ö. 33/653) hadisi, görüşün en önemli dayanağı olmuştur. Buna karşılık İbn Abbâs, bu tür bir işlemi caiz görmüş, Nadîroğulları Medine'den sürüldüğünde Hz. Peygamber'in (a.s) onların alacaklarına karşı emrettiği uygulamayı delil göstermiştir.

Ribânın dârü'l harpte gerçekleşip gerçekleşmediği, köle ile efendi arasında ribânın olup olmadığı gibi farklı meseleler de bu dönemde fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Burada özet mahiyette zikrettiğimiz tüm hususlar aşağıdaki başlık altında dayanaklarıyla birlikte ele alınıp değerlendirilmeye çalışılacaktır.

3.2 Sahâbe Döneminde Ribâ ile İlgili Tartışmalı Meseleler

3.2.1 Ribe'l Be'y

Hz. Peygamber (a.s), alışverişte ribâyâ konu olan malların nitelikleri ve bunlar arasında gerçekleşen alım-satım işlemlerine dair ölçütleri beyan etmiştir. Hz. Peygamber'in (a.s) vefatının ardından ribâ meselesi özelinde sahâbe arasında önemli fikir ayrılıkları gerçekleşmiştir. Bu dönemde cereyan eden tartışmalar, genellikle “alışveriş ribâsı” olarak isimlendirilen “ribe'l bey” çerçevesinde teşekkül etmiştir. Önceki bölümde alışveriş işlemlerinde iki tür ribânın ortaya çıktığını belirterek; ribâyâ konu olan malların birbiriyle peşin mübadelesinde aynı cinslerin eşit olmaması durumunda ribe'l fadl'ın (fazlalık ribâsı), malların mübadelesinin veresiye olması durumunda “ribe'n nesîe”nin (veresiye ribâsı) gerçekleşeceğini

ifade etmiştik. Bu başlık altında sahâbe döneminde hem ribe'l fadl hem de ribe'n nesî'e yönelik tartışmalar detaylı şekilde incelenecektir.

3.2.1.1 Rîbe'l Fadl

Alışveriş ribâsının bir türü olan ribe'l fadl, sahâbe döneminde çokça tartışmalara konu olmuş, söz konusu meselede sahâbe arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Ribâyâ konu olan malların birbiriyle peşin mübadelesinde aynı cinslerin eşit olmaması durumunda fazlalık ribâsı gerçekleşeceğini ifade edenlerin yanında söz konusu ribâ türünü kabul etmeyenler olmuş ve görüş ayrılıkları bu çerçevede cereyan etmiştir. Ayrıca ribe'l fadla dair rivayetlerde ribâyâ konu olan malların kapsamı da ihtilafa neden olmuş, özellikle hayvan ve köle ticaretinde ribânın gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Sahâbenin ribe'l fadl meselesine dair fikir ayrılıkları, aktarılan rivayetler ışığında değerlendirilecektir.

3.2.1.1.1 Rîbe'l Fadlın Kabulü ile İlgili Tartışmalar

Ribe'l-fadl konusundaki tartışmaların en dikkat çekici ve temel meselelerinden biri, bu tür bir ribânın varlığının bizzat kendisinin tartışmalı olmasıdır. Bahse konu meselede iki temel görüş öne çıkmaktadır. İlk görüşe göre ribe'l-fadl câiz değildir. Bu görüşü benimseyenlere göre, ribevî malların aynı cinsler arasında peşin olarak mübadelesinde eşitlik şartı sağlanmadığı takdirde ribâ gerçekleşmektedir. Bahse konu görüş, özellikle meşhur altı eşya hadisine dayandırılmaktadır. Hadisin ravilerinden olan Ömer b. el-Hattâb, Ebû Sa'îd el-Hudrî, Ebû Bekre, Ubâde b. es-Sâmit ve Ebû Hüreyre gibi sahâbîler de bu görüşü benimsemişlerdir. Buna mukabil ikinci görüşe göre ribe'l-fadl câizdir; zira ribâ yalnızca veresiye muamelelerde söz konusu olmaktadır. Bu görüşü savunanlar, ribevî malların aynı cinsler arasında peşin olarak değişimi sırasında eşitlik şartının ihlâlinin ribâyâ yol açmayacağını ileri sürerek ribe'l fadl kabul etmemektedirler. İlgili görüşü benimsediği rivayet edilenler arasında İbn Abbâs, Üsâme b. Zeyd, Abullah b. Mes'ud, İbn Ömer, Muâviye b. Ebî Süfyân ve Zeyd b. Erkam (ö. 68/688) gibi sahâbîlerin isimleri zikredilmektedir.²⁷⁸ Meseleye dair sahâbîlerin ihtilafa düştüğü görülmüştür.

²⁷⁸ Mâhir Zib Sa'duddîn Ebû Şâvîş ve Muhammed b. Fevzî Abdullah el-Hâdir, "es-Sahâbetu'l-lezîne hakâ anhumu'l-hilâf fî ribe'l-fadli: cem'an ve dirâse", *Mecelletu'l-Ulûmi's-Ser'iyye* 9, sy. 2 (2016): 637, <https://doi.org/10.12816/0030764>; Ali Rıza Gül, *Sahâbîlerin Faiz (Ribâ) Anlayışları*, 1. bs, c. 65, İlâhiyat Araştırma-İnceleme (Ankara: Avrasya Yayınları, 2006).

3.2.1.1.1 Ribe'l Fadlı Kabul Edenler

İlk görüşü destekleyen ve ribe'l fadlı yasaklayan rivayetleri ikinci bölümde serdettiğimiz için burada tekrar zikretmeyip sadece tartışmaların merkezinde olan ve en kapsayıcı olan Ebû Saîd el-Hudrî ve Ubâde b. Sâmit rivayetini aktarmakla iktifa edeceğiz. Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen rivayette Hz. Peygamber (a.s); "*Altınla altın, gümüşle gümüş, buğdayla buğday, arpa ile arpa, hurma ile hurma, tuzla tuz misli misline peşin olarak satılır. Her kim fazlalık verir veya alırsa muhakkak ribâ yemiş olur. Alanla veren bu hususta eşittir.*"²⁷⁹ ve Ubâde b. Sâmit rivayetinde ise ilave olarak "*Ancak cinsler değişirse peşin olmak şartı ile istediğiniz gibi satın*"²⁸⁰ ifadesi yer almaktadır. Ayrıca altı eşya hadisi on sekiz sahâbeden rivayet edilmiş, ilgili rivayetlerin sened tenkidi yapıldığında Hz. Ömer, Ubâde b. Sâmit, Fedâle b. Ubeyd, Ebû Hüreyre ve Ebû Said el-Hudrî'nin rivayetlerinin sahih, diğer rivayetlerin ise zayıf olduğu tespit edilmiştir.²⁸¹

3.2.1.1.2 Ribe'l Fadlı Kabul Etmeyenler

Ribe'l fadlı'nın caiz olmadığı görüşüne mukabil ribe'l-fadlı'nın caiz olduğunu ve ribânın yalnızca veresiye muamelelerde söz konusu olacağını ifade eden ikinci bir görüş ortaya çıkmıştır. Söz konusu görüşe temel teşkil eden ve ribânın ancak veresiye alışverişte gerçekleşeceğini ifade eden görüşün dayanak noktası Üsâme b. Zeyd rivayeti olmuştur. Üsâme b. Zeyd, Hz. Peygamber'in (a.s) "*Ribâ ancak nesîdedir.*" buyurduğunu söylemiştir.²⁸² Benzer bir rivayette yine Üsâme b. Zeyd'in naklettiğine göre, Resûlullah (a.s) "*Elden ele (yani peşin olarak) yapılan alışverişte ribâ yoktur.*"²⁸³ buyurmuştur. Söz konusu Üsâme hadisinin hem senet hem de metin açısından analiz edildiği çalışmalarda, rivayetin sahih olduğu gösterilmektedir.²⁸⁴ Nitekim Üsâme b. Zeyd rivayeti altı eşya hadisi birlikte değerlendirildiğinde farklı hükümlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Zira bu rivayete göre aynı cins mallar peşin olarak mübadele edildiğinde eşit olma şartı ileri sürülmemekte ve söz konusu işlemde ribâ cereyan etmemektedir.

Ribâ'l-fadlı'nın meşruiyetine ilişkin tartışmaların, genellikle birbirine zıt veya çelişkili gibi görünen iki temel rivayet çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Bu bağlamda sahâbîlerin konuya yaklaşımlarını da büyük ölçüde söz konusu rivayetlerin belirlediği anlaşılmaktadır. Özellikle sahâbîlerden; İbn Abbâs ile Ebû Sa'îd el-Hudrî, Ubâde b. es-Sâmit ile Muâviye b. Ebî Süfyan ve yine Muâviye ile Ebû'd-Derdâ arasında geçen tartışmalar, bahse konu meselede

²⁷⁹ Müslim, "Musâkât", 82.

²⁸⁰ Müslim, "Musâkât", 81

²⁸¹ Hayat, *Esnağ-i Sitte Hadisi Bağlamında Faiz Tartışmaları*, 5.

²⁸² Müslim, "Musâkât", 102..

²⁸³ Müslim, "Musâkât", 103.

²⁸⁴ Hayat, *Esnağ-i Sitte Hadisi Bağlamında Faiz Tartışmaları*, 7.

öne çıkan ihtilaflar arasında yer almaktadır. Görüş ayrılıkları yalnızca rivayet tercihleriyle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda sahâbîlerin ribâ kavramını anlama ve uygulama biçimlerindeki farklılıkları da gözler önüne sermektedir. Meseleye ilişkin sahâbenin yaklaşım farklılıklarının daha iyi anlaşılabilmesi adına cereyan eden tartışmaları ve dayanak noktalarını rivayetler çerçevesinde değerlendirmemiz isabetli olacaktır.

Ribe'l fadl konusunda genel kabulün aksine görüş ikinci görüşü benimseyen ve söz konusu tartışmaların merkezinde yer alan önemli isimlerden biri İbn Abbâs'tır. Hz. Peygamber'in (a.s) amcasının oğlu olan İbn Abbâs, tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilmiş ve hadis rivayetleri ile şöhret bulmuştur.²⁸⁵ Bu özellikleri yanında ribâyâ dair görüşleri çokça dikkat çekici görülmüştür.

İbn Abbâs'ın ribe'l fadla dair görüşleri dolayısıyla Ebû Saîd el-Hudrî ile tartışmaları söz konusu olmuştur. Rivayete göre tâbiînden Ebû Nadre (ö. 108/726), İbn Abbâs ve İbn Ömer'e sarf konusunda -para türü malların peşin ve eşit olmadan değişimi- bir soru sormuş, sorulan soruya; peşin olması durumunda bir beis olmadığını ifade etmişlerdir.²⁸⁶ Benzer bir rivayette Ebû Nadre aynı soruyu Ebû Saîd el-Hudrî'ye sormuş, o da "fazlalık varsa o ribâdır" demiştir. Aldığı cevaba İbn Abbâs ve İbn Ömer'den aldığı cevabı ileterek itiraz eden Ebû Nadre'ya hitaben Ebû Said; "Sana ancak Resûlullah'tan (a.s) duyduğumu anlatıyorum" diyerek hurma hadisini örnek getirmiştir.²⁸⁷

Nitekim bir rivayete göre Ebû Salih, Ebû Saîd el-Hudrî'nin "dinarla dinar dirhemle dirhem eşit değişilir" sözünü işitmiştir. Ebû Salih, İbn Abbâs'ın bu görüşte olmadığını ifade etmesi üzerine Ebû Saîd el-Hudrî de sarf konusundaki görüşü ile ilgili İbn Abbâs'a "Bunu Resûlullah'tan (a.s) bizzat mı işittin, yoksa Allah'ın Kitabı'nda mı buldun?" şeklinde soru yöneltilmiş, İbn Abbâs ise bu soruya; "Ben bunların hiçbirini de -yani peygamberden işitmeyi de Allah'ın kitabında bulmayı da -söylemem. Siz Resûlullah'ı (a.s) benden daha iyi bilirsiniz. (Allah'ın kitabına gelince onda böyle bir hüküm bulmuş değilim.) Ancak bana Üsâme b. Zeyd haber verdi ki, Resûlullah (a.s) şöyle buyurmuştur: "*Ribâ ancak nesîededir.*" şeklinde cevap vermiştir.²⁸⁸ Ayrıca benzer bir rivayette onun bu içtihadını meşru görmeyen Ebû Saîd el-Hudrî ona bizzat giderek "Ey İbn Abbâs! İnsanlara ne zamana kadar ribâ yedirmeye devam edeceksin? Sen Resûlullah (a.s)'la başkalarının arkadaşlık etmediği bir şekilde mi arkadaşlık ettin? O'ndan

²⁸⁵ İsmail Lütü Çakan ve Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 76.

²⁸⁶ Müslim, "Musâkât", 99.

²⁸⁷ Müslim, "Musâkât", 100.

²⁸⁸ Buhârî, "Buyu" 79 (No.2178; Müslim, "Musâkât", 101

başkalarının işitmediği bir şey mi işittin?" şeklinde ağır cümleler sarfetmiştir. İbn Abbâs da bu rivayeti Üsâme b. Zeyd'ten işittiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Ebû Saîd şöyle demiştir: "Vallahi, sen bu görüş üzere kaldıkça seninle aynı evin gölgesinde dahi durmam" diyerek tepkisini dile getirmiştir.²⁸⁹

İbn Abbâs'ın görüşünü Üsâme b. Zeyd rivayetine dayandırdığını ifade eden rivayetlerin yanında bazı rivayetlerde dayanağının kendi reyî olduğunu ifade etmiştir. Örneğin aktarılan bir rivayette Ebû Useyd es-Sâidî (ö. 40/660-61 [?]), İbn Abbâs'ın dinarın iki dinar karşılığında satılabileceği şeklinde fetva verdiğini işitmiş ve İbn Abbâs'a sert bir şekilde karşı çıkmıştır. Ebû Üseyd'in tepkisi üzerine İbn Abbâs "Rasûlullah (a.s) ile olan yakınlığımı bilen birinin bana böyle bir söz söyleyeceğini asla düşünmezdim" şeklinde cevap vermiştir. Ebû Üseyd ise Resûlullah'tan (a.s) "*Altın altınla, gümüş gümüşle, bir sâ' buğday bir sâ' buğdayla, bir sâ' arpa bir sâ' arpayla, bir sâ' tuz bir sâ' tuzla (satılır); bunların hiçbirinde fazlalık yoktur.*" şeklinde işittiğini bildirince İbn Abbâs, "Bu, sadece kendi görüşüme dayanarak söylediğim bir şeydi, bu konuda -Resûlullah'tan (a.s) gelen- bir şey işitmiş değildim." şeklinde cevap vermiştir. Hâkim'in (ö. 405/1014) Müstedrek'inde geçen bu rivayet Müslim'in şartlarına göre sahih olarak nitelendirilmiştir.²⁹⁰

Zikrettiğimiz rivayetler ışığında İbn Abbâs'ın ribe'l fadlı yasak olarak görmediği, altının altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve tuzun hem cinsleriyle peşin veya veresiye mübadelesinde alınan ya da verilen fazlalığın ribâ olduğunu ifade eden altı eşya hadisine ve bu minvalde rivayet edilen hadislere muhalefet eşitlik şartı konusunda muhalefet ettiği görülmektedir.²⁹¹ Ancak İbn Abbâs, bir dinarın iki dinarla, bir dirhemini iki dirhemle, peşin olarak mübadelesinde bir beis görmemesiyle birlikte sadece mübadelenin vadeli olması durumunda ribâ gerçekleşeceğini ifade etmiştir.²⁹²

İbn Abbâs'ın ribe'l fadla dair söz konusu görüşünden rücu edip etmediğine dair de tartışmalar söz konusudur. Bir görüşe göre İbn Abbâs bu görüşünden rücu etmiş ve hayatının geri kalanında ribe'l fadlı caiz görmemiştir. İkinci görüşe göre ise da yaşamının sonuna kadar bu görüşü savunup görüşünden dönmemiştir.

²⁸⁹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *el-Mebsût*, c. 12 (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.), 112.

²⁹⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, 1. bs, (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411), 2/23; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdî bin Abdülmecîd Sâlfî, 2. bs, (Kahire: Mekteba İbn Teymiyye, 1431), 19/ 268.

²⁹¹ Gül, *Sahâbîlerin Faiz (Ribâ) Anlayışları*, 65:56.

²⁹² Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfiî, *İhtilâfu'l-Hadîs*, thk. Âmir Ahmed Hâyardar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1985), 202.

İbn Abbâs'ın görüşünden rücu ettiğini savunanların dayandığı rivayetler şöyledir; Örneğin Câbir b. Zeyd, "İbn Abbâs'ın vefat etmeden önce sarf ve mut'a konusundaki görüşünden rücu ettiğini ifade etmiştir.²⁹³ Müslim'de geçen bir rivayete göre ise bir kişi Mekke'de İbn Abbâs'a sarf²⁹⁴ hakkında soru sormuş ve İbn Abbâs fazlalıklı mübadeleyi kerih görmüştür.²⁹⁵ İmam Nevevi (ö. 676/1277), hadiste geçen "sarf" kelimesini "para cinsinden ribevi malların birbiriyle fazlalıkla ve elden ele/peşin değiştirilmesi"²⁹⁶ olarak açıklamıştır. Söz konusu açıklamaya göre İbn Abbâs'ın böyle bir muameleyi kerih görmesi, onun görüşünden döndüğü şeklinde yorumlanmıştır.

İbn Abbâs'ın görüşünden rücu ettiğine dair rivayetlerden biri de Hayyân b. Ubeydullah tarafından aktarılmıştır. Hayyân b. Ubeydullah, Ebû Miclez'e sarf hakkında soru sormuş. Ebû Miclez ise İbn Abbâs'ın hayatının bir döneminde sarfta -yani altın veya gümüşün birbiriyle peşin olarak değişiminde- bir beis görmediğini ve ribânın ancak nesîde olduğunu söylediğini aktarmıştır. Ardından İbn Abbâs'ın Ebû Saîd el-Hudrî'ye rastladığını ve Ebû Saîd'in İbn Abbâs'a şu sözleri söylediğini iletmiştir;

"Ey İbn Abbâs! Allah'tan sakınmaz mısın? İnsanlara daha ne zamana kadar ribâyı yedirmeye devam edeceksin? Resûlullah (a.s.)'ın bir gün hanımı Ümmü Seleme'nin yanında şöyle buyurduğunu duymadın mı?: Resûlullah acve hurması canım çekiyor dedi. Bunun üzerine Ümmü Seleme, bir Ensârî'ye iki sâ' hurma gönderdi. O da karşılığında bir sâ' acve hurması gönderdi. Ümmü Seleme hurmayı alıp Resûlullah (a.s.)'a sundu. Resûlullah (a.s.) hurmayı görünce hoşuna gitti ve bir hurma tanesi aldı. Sonra elinde tuttu, yemedi. Şöyle buyurdu: "Bunu size kim verdi?" Ümmü Seleme dedi ki: "Ben bir Ensârî'ye iki sâ' hurma gönderdim; bize karşılığında bu bir sâ' acveyi gönderdi. Buyur, ye!" Resûlullah (a.s.) hurma tanesini önüne bıraktı ve şöyle buyurdu: "Bunu geri verin! Benim buna ihtiyacım yok. Hurma hurmayla, buğday buğdayla, arpa arpayla, altın altınla, gümüş gümüşle ancak eşit şekilde, aynı aynına peşin olarak mübadele edilir. Kim fazlalık yaparsa ribâ işlemiştir." Sonra şöyle buyurdu: "Buna benzer ölçülen ve tartılan mallarda da aynı hüküm geçerlidir".²⁹⁷

Ebû Miclez, İbn Abbâs'ın bu sözleri işittikten sonra "Allah seni hayırla mükâfatlandırınsın ey Ebû Saîd! Zira bana unuttuğum bir şeyi hatırlattın. Allah'tan mağfiret diler, O'na tövbe ederim." dediğini ve bu olaydan sonra bu tür alışverişleri en şiddetli şekilde nehyettiğini aktarmıştır.²⁹⁸

²⁹³ Serahsî, *el-Mebsût*, t.y., 12:112.

²⁹⁴ Hadiste geçen sarf ifadesinden, "Para cinsinden ribevi malların birbiriyle fazlalıklı ve peşin/elden ele değiştirilmesi" kastedilmektedir. Bakınız. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb*, c. 10 (Kahire: İdâretu't-Tıbâ'ati'l-Muniriyye, 1344), 29.

²⁹⁵ Müslim, "Musâkât", 100.

²⁹⁶ Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb*, 10:29.

²⁹⁷ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahihayn*, 2/48.

²⁹⁸ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahihayn*, 2/48.

Aktarılan diğer bir rivayete göre ise Ebû Saîd el-Hudrî, İbn Abbâs ile karşılaştığında ona Resûlullah'ın (a.s) “*Altın altınla, gümüş gümüşle ancak misliyle (miktar olarak eşit) mübadele edilir; kim bu alışverişte fazlalık yaparsa ribâ işlemiş olur.*” sözünü nakletmiş, bunun üzerine İbn Abbâs “Allah Teâlâ'ya, daha önce verdiğim bu fetvadan dolayı tövbe ediyorum.” demiş ve görüşünden rücu etmiştir.²⁹⁹

Farklı bir rivayette Ebû'l-Cevzâ (ö. 82/701), İbn Abbâs'a dokuz sene hizmet ettiğini, bir gün bir adamın gelip ona bir dirhemi iki dirhemle değiştirmek hakkında soru sorması üzerine İbn Abbâs'ın yüksek sesle “Bu adam bana ribâyı yedirmemi emrediyor!” diye bağırıldığını söylemiştir. Etrafındaki insanların “Biz bu uygulamayı senin fetvanla yapıyorduk,” demeleri üzerine İbn Abbâs'ın “Evet, ben de daha önce buna fetva veriyordum. Ancak Ebû Saîd ve İbn Ömer bana Rasûlullah'ın (a.s) bunu yasakladığını haber verince, artık ben de sizi bundan menediyorum.” şeklinde görüşünden rücu ettiğini ifade ettiği bildirilmiştir.³⁰⁰

Rivayet edildiğine göre bir adam, İbn Sîrîn'e bir mesele sormuş, o da: “Bu konuda bilgim yok” demiştir. Soruyu soran adam ise “ama ben senin bu konuda görüşünü belirtmeni istiyorum” şeklinde ısrar edince İbn Sîrîn şöyle demiştir;

“Ben, bir konuda kendi reyimle hüküm vermekten hoşlanmam. Zira reyimle bir şey söylerim de sonra o mesele değişir, başka bir şekle dönüşür; seni ararım da bulamam. Şüphesiz İbn Abbâs da sarf hakkında bir görüş beyan etmiş, sonra bu görüşünden dönmüştür.”³⁰¹

Yukarıdaki rivayet de İbn Abbâs'ın görüşünden döndüğünü ifade eden çarpıcı örneklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ebû Hâşim el-Vâsıtî'nin (ö.145/762) naklettiğine göre; “İbn Abbâs ile Tâif'teydim. O, vefatından yetmiş gün önce sarf konusundaki eski görüşünden döndü.” demiştir.³⁰² Tahavî de Ebû's Sahnâ'dan aktardığı rivayete dayanarak İbn Abbâs'ın sarf hakkındaki görüşünden döndüğünü belirtmiştir³⁰³ Zikrettiğimiz tüm bu rivayetler, İbn Abbâs'ın birçok talebesinden gelen sahih ve hasen bir kısım rivayetler olup onun sarf konusundaki önceki görüşünden döndüğüne delil olarak getirilmektedir.³⁰⁴

²⁹⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l kebîr*, 1/176.

³⁰⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/462.

³⁰¹ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed Atâ ve Muhammed Alî Muavvaz, 1. bs, c. 6 (Beyrut,: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421), 354.

³⁰² İbn Abdilber, 6:354.

³⁰³ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme Tahavî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Zuhrî en-Neccâr ve Muhammed Seyyid Câdü'l-Hak, 1. bs, (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1414), 4/71.

³⁰⁴ Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-muhezzeb*, 10:38-39.

Bunlara mukabil İbn Abbâs'ın yaşamının sonunda dek görüşünden dönmediğini aktaran rivayetler de mevcuttur. Örneğin Saîd b. Cübeyr'in İbn Abbâs'tan rivayet ettiğine göre “Ribâ hiçbir zaman “al, ver” şeklindeki işlemlerde söz konusu değildir.” demiştir. Saîd b. Cübeyr, “Vallahi, o bu görüşünden asla dönmemiştir, ölünceye kadar aynı görüşte kalmıştır” diye yemin etmiştir.³⁰⁵

Farklı bir rivayette Furât el-Kazzâz, hastalığında ziyaret etmek üzere Saîd b. Cübeyr'in yanına gitmiş. Abdülmelik ez-Zerrâd ona “İbn Abbâs, şarf hakkında önceki görüşünden dönmüştü.” deyince Saîd b. Cübeyr “Benim İbn Abbâs'ı vefatından otuz altı gece önce bu görüşü söylüyor halde gördüğüm hâlî hâlâ hafızamdadır.” deyip sonra eliyle otuz altı geceyi işaret etmiştir.³⁰⁶ Söz konusu rivayet de İbn Abbâs'ın görüşünden dönmediğine delil olarak getirilmiştir.

İbn Abbâs'ın görüşüne yönelik tartışmalar değerlendirildiğinde; İbn Abbas'ın Ebû Sâid e-Hudrî ile karşılaştıktan sonra görüşünden döndüğü yönündedir. Ayrıca rivayetlerde sarfa dair görüşünün kendi içtihadı olduğunu belirttiği de görülmektedir. İbn Abbâs'ın bu görüşünden döndüğüne yönelik rivayetlerin sayısı azımsanmayacak kadar çok olması, İbn Abbâs'ın görüşünden döndüğü iddiasını güçlendirmektedir.

İbn Abbâs'ın görüşünden dönmediği düşünülse bile bazı deliller çerçevesinde ribe'l fadl'ın caiz olmadığı görüşü isabetli görülmektedir. Zira ribe'l fadl yasaklayan hadisler, söz konusu hükme delalet eden naslardır. Öte yandan İbn Abbâs ve Üsâme b. Zeyd'ten rivayet edilen hadis ise bu konuda açık bir nas olarak görülmemektedir.³⁰⁷

Ayrıca aktardığımız rivayetlerde; İbn Abbâs “Resûlullah (a.s) hakkında siz benden daha iyi bilirsiniz.” ifadesini kullanmış, Hz. Peygamber'in (a.s) sünnetine vukûfiyet noktasında diğer sahâbîlerin üstünlüğünü vurgulamıştır. Bahse konu olan sahâbîler, İbn Abbâs'tan daha yaşlı ve Hz. Peygamber (a.s) ile hem seferde hem ikamette sürekli beraber olmuşlardır. Dolayısıyla onların yanında, İbn Abbâs'ın yaş küçüklüğü sebebiyle bilmediği birçok hadis bulunduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber (a.s) vefat ettiğinde, İbn Abbâs'ın henüz ergenlik çağına ulaşmadığı ve bu sebeple Hz. Peygamber'den (a.s) bizzat duyduğu hadislerin sayıca az olduğu aktarılmıştır.³⁰⁸ Dolayısıyla şartlar göz önünde bulundurulduğunda Hz. Ömer, Ubâde b. Sâmit

³⁰⁵ İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, t.y., 7:422.

³⁰⁶ Abdurrezzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, 8/118.

³⁰⁷ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed İbn Rüşd, *Bidâyetu'l-müctehid ve nihâyetu'l-muktesid*, c. 3 (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2004), 211.

³⁰⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr Kurtubî, *El-Müfhim li-mâ eşkele min telhîsi kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddin Dîb Misto vd., 1. bs, c. 4 (Şam: Dâru İbn Kesîr, 1417), 487.

ve Ebû Saîd el-Hudrî gibi sahâbîlerin görüşü, İbn Abbâs'ın görüşüne göre daha isabetli görülmektedir.

Aynı husus Üsâme b. Zeyd için de geçerlidir. Örneğin, Ubâde b. Sâmî, Üsâme b. Zeyd'e göre hem yaşça daha büyük hem de daha önce Müslüman olan kimse olarak bilinmektedir. Ayrıca Ebû Hüreyre ve Ebû Saîd, Hz. Peygamber (a.s.)'den Üsâme'ye göre daha çok hadis nakletmiştir. Ayrıca çoğunluğun rivayet ettiği hadisin kabul edilebilirliği daha makul olup çoğunluğun az sayıdakilere nispetle rivayeti daha sağlam muhafaza etmeleri muhtemeldir.³⁰⁹

Ribe'l fadl konusunda genel kabulün aksine ikinci görüşü benimseyen önemli isimlerden bir diğeri de Muâviye b. Ebû Süfyan'dır. Muâviye b. Ebû Süfyan'ın da ribe'l fadlı kabul etmediği bilinmektedir. Özellikle Muâviye'nin ribe'l fadlı kabul etmeme sebebinin işçilikli altınların mübadelesi hakkında olduğu anlaşılmaktadır.³¹⁰

Aşağıda aktaracağımız rivayetlerde Muâviye'nin, Ubâde b. Sâmî ve Ebû'd-Derdâ ile altın mübadelelerinde işçilik sebebiyle meydana gelen fazlalığın ribâyâ sebebiyet vermeyeceği hususunda tartışmıştır.

Rivayete göre Muâviye b. Ebû Süfyan altın ve gümüşten yapılmış su kabını kendi ağırlığından daha fazlası ile satınca Ebû'd Derdâ; “Ben Resûlullah (a.s.)'tan işittim, o böyle yapılmasını yasakladı. Ancak eşit olarak satılmasına izin verdi.” demiştir. Bunun üzerine Muâviye'nin “Bunda bir mahzur olduğunu sanmıyorum” demesi üzerine Ebû'd Derdâ; “Bunun yaptığını kınayıp beni destekleyecek yok mu? Ben ona Resûlullah'ın (a.s) dediğini naklediyorum. O ise bana kendi görüşünü söylüyor. Ben senin bulunduğun yerde kalamam” deyip Hz. Ömer'in yanına dönmüştür. Durumun kendisine bildirilmesiyle Muâviye'ye mektup yazan Hz. Ömer, “Bunu eşit ağırlıkta sat” şeklinde mektup yazarak Muâviye'yi uyarmıştır.

Muâviye b. Ebû Süfyan benzer bir tartışmayı Ubâde b. Sâmî ile yaşamıştır. Ebû'l Eş'as bu olayı şöyle nakleder;

“Bir gazvede bulunduk. İnsanların başında Muâviye (komutan) idi. O gazvede birçok ganimetler elde ettik. Aldığımız ganimetler içinde gümüşten bir kab vardı. Muâviye bir kimseye, bu kabı insanların atıyyeleri içinde satmasını emretti. İnsanlar bunu satın almak hususunda yarıştılar. Derken bu iş Ubâde b. Sâmî'e ulaştığında ayağa kalkıp şöyle dedi: ‘Ben Rasûlullah'tan işittim, altına mukâbil altın; gümüşe mukâbil gümüş, buğdaya mukâbil buğday; arpa'ya mukâbil arpa, hurmaya mukâbil hurma; tuza mukâbil tuz satmayı yasaklıyordu. Ancak peşin malı peşin mal ile eşit miktar ölçekle mübadeleye müsaade etti.

³⁰⁹ Şâfiî, *İhtilâfu'l-Hadis*, 204.

³¹⁰ Yusuf Erdem Gezgîn, *Altın Mübadele İşlemleri: İslam Hukuku Açısından Bir Değerlendirme* (İstanbul: İktisat Yayınları, 2020), 175.

Artık her kim artırır yahut fazla alırsa o harâm kılınan ribâ işi yapmıştır.’ Bunun üzerine halk almış oldukları şeyleri geri verdiler. Bu haber Muâviye’ye ulaşınca Muâviye ayağa kalkıp halka hitâb ederek: ‘Dikkat edin! Rasûlullah’tan hadisler rivayet eden birtakım kimselere ne oluyor? Bizler de Rasûlullah’la (a.s) beraber bulunduk ve onunla arkadaşlık yaptık fakat bunları kendisinden işitmedik dedi. Bunun üzerine Ubâde b. Sâmit ayağa kalkıp yukarıdaki kıssayı tekrar tekrar anlatıp sözünü şöyle bağladı: ‘Vallahi Muâviye hoşlanmasa da (yahut: Muâviyeye hiç aldırış etmeden) biz Resûlullah (a.s)’tan işittiğimiz şeyleri muhakkak rivayet edeceğiz ve karanlık bir gece içinde onun ordusunda onunla beraber olmamaya da hiç aldırış etmem!’³¹¹

Aktarılan iki rivayet değerlendirildiğinde Muâviye’nin altın ve gümüşü işlenmiş ya da işlenmemiş hallerine göre farklı olarak değerlendirdiği ve bu farklılığın ribâ olmadığını savunduğunu görmekteyiz. Muâviye’nin sikke altının işlenmemiş altınla veya işlenmiş (takı, ziynet) altınla satışında ribâ bulunmadığı kanaatini taşıdığı görülmektedir. Bu tür alışverişlerde taraflardan birinin fazlalıkla alım-satım yapmasında bir beis görmemiş, ribânın ancak işlenmemiş altının işlenmemiş altınla, işlenmişin işlenmişle, sikkenin sikkeyle olan satışında söz konusu olacağını savunmuştur. Dolayısıyla onun görüşü, her ne kadar ribâ konusundaki yaklaşımları nedeniyle bazı yönlerden kesişse de İbn Abbâs’ın görüşüyle mutlak surette aynı değildir. Muâviye’nin savunduğu görüş de nadir ve istinada değer görülmeyen bir şaz görüş olarak değerlendirilmiştir.³¹² Nitekim Muâviye bu konuda aksi bir rivayet aktarmamış, kendi görüşünü ifade etmiştir. Ayrıca Muâviye’nin benzer bir yaklaşımı miras meselesinde de sergilediği görülmektedir. Zira gayrimüslimin Müslümana mirasçı olamayacağı hükmü sahih hadisle sabit olmasına rağmen Muâviye, hilâfeti döneminde bu görüşe aykırı bir tutum sergilemiştir.³¹³ Öyle ki kaynaklarda Muâviye’nin Hz. Ömer’in yazdığı mektubun ardından ribâ konusundaki görüşünden döndüğü iddia edilmektedir.³¹⁴

3.2.1.1.3 Ribe’l Fadla Dair Görüşünden Rücû Edenler

Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Mes’ûd gibi sahâbîler ise genel kabulün aksine ribe’l fadlı başta caiz görüp sonrasında çoğunluğun görüşüne rücû eden isimler arasında zikredilmektedir. İbn Abbas’ın görüşünden dönmediğine ilişkin rivayetlerin varlığı sebebiyle, ona dair mesele önceki başlıkta tartışıldığı için burada yer verilmeyecektir.

³¹¹ Müslim, "Musâkât", 80.

³¹² Nevevî, *el-Mecmû‘ şerhu’l-mühezzebe*, 10:34.

³¹³ Hasan Kayapınar, “Sahabenin Faiz Hakkındaki Bazı Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, *2nd International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS)* (Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, 2017), 200.

³¹⁴ Zafer Ahmed Tehânevî, *İ’lâü’s-sünen*, thk. Muhammed Tâki Osmâni, c. 14 (Karaçi: İdâretu’l-Kur’ân ve’l-Ulûmi’l-İslâmiyye, 1418), 270; Nevevî, *el-Mecmû‘ şerhu’l-mühezzebe*, 10:40.

İbn Mes'ûd, İbn Hazm'ın aktardığına göre İbn Abbâs gibi ribânın ancak veresiyede gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Hatta "Peşin yapılan alışverişte ribâ yoktur. Su da suya karşı satılabilir." şeklindeki bir rivayetini aktarmaktadır.³¹⁵ Ayrıca farklı bir rivayette İbn Mes'ûd'un "dirhem, iki dirheme karşılık (satılırsa) bunda bir sakınca yoktur." dediği rivayet edilmektedir.³¹⁶ Söz konusu rivayetlerde onun başta bu görüşte olduğu görülmektedir. Beyhakî'nin (ö. 458/1066) aktardığı başka bir rivayet ise onun görüşünden döndüğünün en büyük göstergesidir; İbn Mes'ûd, Kûfe'de hazineden (beytü'l-mâl) sorumluydu. Hazinesin fazlalık kaplarını (nifâye) satmakta, çok verip az almaktaydı. İbn Mes'ûd, bir süreliğine Medine'ye gitmiş ve orada sahâbeye bazı meseleleri sormuştur. Onlar da kendisine, "Gümüş, ancak tartısı tartısına olmak şartıyla uygun (helal) olur." şeklinde karşılık vermiştir. İbn Mes'ûd, Kûfe'ye dönünce sarrafların yanına giderek, "Ey sarraflar! Sizinle yapmış olduğumuz alışveriş helal değildir; zira gümüşün gümüşle alışverişi ancak tartısı tartısına olmakla helaldir." demiştir.³¹⁷ Bu rivayetle, İbn Mes'ûd'un başta Kûfe'de sarraflarla yaptığı işlemlerde gümüşün gümüşle eşit olmayan bir şekilde değiştirilmesinde bir beis görmediği, sahâbe ile görüşüp tekrar Kûfe'ye döndüğünde bu görüşünden döndüğü ve bu uygulamaya son verdiği anlaşılmaktadır.

İbn Ömer'in de başlangıçta aynı cins malların peşin mübadelesinde ortaya çıkan fazlalığı ribâ olarak görmediği daha sonra bu görüşünden rücu ettiği bilinmektedir. Durumu en iyi ortaya koyan rivayet, Ebû Nadrâ tarafından aktarılmıştır. Müslim'de geçen rivayete göre; Ebû Nadra, İbn Ömer'e ve İbn Abbâs'a sarf -para cinsinden malların birbiriyle fazlalıkla ve peşin-meselesini sormuş ikisinin de bunda bir sakınca görmediğini söylemiştir. Aldığı cevaptan sonra Ebû Said el-Hudrî'nin huzurunda olduğu sırada aynı soruyu yeniden sormuş, "fazlalık kısmı ribâdır" cevabını vererek Hz. Peygamber'in (a.s) hurma hadisini örnek vermiştir. Bu olaydan sonra Ebû Nadra, İbn Ömer'e tekrar gitmiş, rivayetin devamında onun da bu işlemi haram gördüğünü ifade etmiştir.³¹⁸

Benzer bir rivayette Ebû Basra, İbn Ömer'e sarf hakkında soru sormuş, "Peşin satılmasında bir sakınca yoktur" şeklinde cevap almıştır. Aynı soru Ebû Said el-Hudrî'ye sorulunca "Fazlalık ribâdır." demiş ve önceki rivayette olduğu gibi hurmada cereyan eden ricaya dair hadisi aktarmış, "Hurmada fazla ribâdır, dirhemler de (durum) aynıdır," şeklinde ilavede bulunmuştur.

³¹⁵ İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, t.y., 7:428.

³¹⁶ Beyhakî, *Ma'rifetü's-süneni ve'l-âsârî*, 8/43.

³¹⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1423, 5:462.

³¹⁸ Müslim, "Musâkât" 100.

Olaydan sonra Ebû Basra, İbn Ömer'e tekrar rastlamış, İbn Ömer sarf işlemi hakkında "bu işte hayır yoktur." diyerek görüşünden dönmüştür.³¹⁹

Mücâhid el-Mekkî'den rivayet edildiğine göre bir kuyumcu, Abdullah b. Ömer'e gelerek "Ben altını işleyip sattıktan sonra, sattığım madenin ağırlığından daha fazlasını el emeğimin karşılığı olarak talep ediyorum. Böylece emeğimin karşılığına denk bir fazlalık istiyorum. Bu uygulamanın hükmü nedir?" diye sormuş Abdullah b. Ömer ise onu bu uygulamadan menetmiştir. Kuyumcunun ısrarla aynı soruyu tekrar etmesine karşın o da aynı şekilde cevap vermiştir. Nihayet onu bineceği bineğin yanına ya da mescit kapısına kadar uğurlayınca kuyumcuya "Dinar dinarla, dirhem dirhemle eşit miktarda olur; bunlar arasında fazlalık yapılmaz. Bu, Nebî'mizin bize emanet ettiği ve sizinle aramızdaki hükmü belirleyen ölçüdür." demiştir.³²⁰

Başka bir rivayette Ebû Cebele, Abdullah b. Ömer'e;

"Biz Şam diyarına gidiyoruz. Yanımızda "nâfika" denilen ağır ve piyasada geçerli gümüş sikkeler var. Onlarda ise "kâside" diye anılan hafif ve değer kaybetmiş gümüşler bulunuyor. Onların on birim kâsidesini bizim dokuz buçuk birim nâfikamıza karşılık satın almamız câiz olur mu?"

şeklinde bir soru yöneltmiş İbn Ömer ise "Hayır, bunu yapma! Önce sen kendi gümüşünü altınla sat; sonra onların gümüşünü yine altınla satın al. Karşıdakinden tam olarak alacağını teslim almadan yanından ayrılma; hatta o bir duvar kenarından atlayacak olsa sen de onunla atla!" diyerek teslim gerçekleşmeden ondan ayrılmamasını ifade etmiştir. İbn Ömer, kalite farkı bulunan gümüş paraların biri diğerinden fazla olarak değişimine müsaade etmemiş, önce kaliteli olarak görülen gümüş paranın altın karşılığında satılmasını, elde edilen altınlar ile de gümüş paraların mübadele etmesini istemiştir.³²¹

Hem Abdullah b. Ömer hem de Muâviye b. Ebû Süfyan'ın ribe'l fadla dair görüşleri zikredilirken para türlerinin birbiriyle mübadelesinde kalite veya işçilik unsurlarının gündeme geldiği görülmektedir. Altı eşya hadisi dikkate alındığında; altın ve gümüşte ya da aynı cins gıda maddelerinin mübadelesinde işçilik, kalite vb. unsurlar itibara alınmamıştır.

³¹⁹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *el-Mebsût*, c. 14 (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.), 6.

³²⁰ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 4:66; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber, *et-Temhid limâ fi'l-Muvatt'â mine'l-ma'ânî ve el-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî, c. 2 (Mağrib: Vizâret-ü Umûmü'l-Evkâf ve's-Şu'ûn-İslâmiyye, 1387), 242; Beyhakî, *Ma'rîfetü's-Sünen*, 8/38.

³²¹ Serahsî, *el-Mebsût*, t.y., 14:4.

3.2.1.1.4 İki Görüşü Uzlaştırıcı Çabalar

Meseleye ilişkin karşıt görüşlerin de bulunması, alimlerin söz konusu iki görüşü uzlaştırma yoluna gitmesine sebebiyet vermiştir. İki görüşe kaynaklık eden ve bildirdiği hüküm noktasında birbiriyle ayrışan altı eşya hadisi ile ribânın yalnızca veresiyede olduğunu ifade eden rivayet ile ilgili çıkış yolları aranmış, çeşitli çözüm önerileri ve yorumlar getirilmiştir;

1-İlgili çözüm önerilerinden bir görüşte; İbn Abbâs hadisinin, Ubâde b. es-Sâmit ve Ebû Saîd el-Hudrî'nin hadisiyle neshedildiği beyan edilmiştir. Söz konusu hükme, İbn Abbâs'ın görüşünden dönmüş olmasından ve sahâbenin çoğunluğunun ve Medine âlimlerinin muhalif şekilde amel etmesinden hareketle varılmıştır. Zira neshin tarihi açık bir rivayetle nakledilmemiştir.³²²

2- Diğer bir görüşte ise; Üsâme b. Zeyd rivayetindeki “Ribâ ancak veresiyededir” ifadesinin tevil yoluna gidilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (a.s)’e buğdayın arpa ile ve altının gümüşle değiştirilmesi yani iki farklı mal arasında yapılan bir alışveriş hakkında soru sorulmuş, bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s) “*Ribâ ancak nesîede (vadeli satışta) olur*” buyurmuştur. Bu söz, öncesinde gelen sorunun bağlamına binaen söylenmiştir. Ravî, muhtemelen Allah Rasûlü'nün cevabını işitmiş, ancak sorunun kendisini işitmemiştir yahut onu nakletmekle meşgul olmamıştır.³²³

3- Farklı bir yorumda ise “*Ribâ ancak veresiyede olur*” şeklindeki hadisten kasıt, Allah Teâlâ'nın Kur'ân'da haram kıldığı, şiddetli azapla tehdit ettiği ve işleyeni Allah'a savaş açmakla nitelediği en ağır ribâ türü olan câhiliye ribâsını tekit etmektir. . Bu ifade, Arapların “Mal dediğin ancak devedir.”, “Şecaat ancak Ali'ye yakışır.” gibi sözlerine benzetilmiştir. Bu ve benzeri sözlerde kastedilen şeyin aslı tümünden inkâr değil, daha büyük ve en üstün olanı öne çıkarmak olduğu ifade edilmiştir. “*Elden ele (peşin olarak) yapılan alışverişlerde ribâ yoktur.*” ifadesinde de “burada büyük ve ağır ribâ yoktur” anlamı kastedilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in (a.s) “*Cami komşusunun, camide kılmadıkça namazı yoktur.*” ifadesi de bu anlamı desteklemektedir. Yani burada kastedilen; “namazı yoktur değil, kâmil bir namazı yoktur” anlamıdır.³²⁴

³²² Kurtubî, *El-Müfhim li-mâ eşkele min telhîsi kitâbi Müslim*, 4:484.

³²³ Serahsî, *el-Mebsût*, t.y., 12:112; Şâfiî, *İhtilâfu'l-Hadîs*, 204; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî ve Abdurrahman Muhammed el-Hulû, 3. bs, c. 6 (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kutub li't-Tibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1417), 53.

³²⁴ Ibrahim Nuhu Tahir, “The Reason Why the Companion Ibn Abbas Changed His Opinion on Riba Al-Fadhl”, *International Journal of Social Science and Humanity*, sy. 6 (Haziran 2016): 479; Kurtubî, *El-Müfhim li-mâ eşkele min telhîsi kitâbi Müslim*, 4:487.

3.2.1.1.2 Ribe'l Fadl'ın Kapsamı

Sahâbe döneminde ribe'l-fadl konusunda tartışmaya konu olan meselelerden biri de hadis-i şerifte zikredilen altı eşya dışındaki ürünlerin ribâyâ konu olup olmayacağıdır. Ribe'l-fadlın kapsamına ilişkin farklı yorumların sahâbe dönemi sonrası ribânın illeti meselesiyle birlikte tartışıldığı görülmektedir. Sahâbe döneminde ribe'l fadlın zikredilen altı mal ile sınırlı olmayıp ölçülebilen ve tartılabilen diğer malların da bu kapsamda değerlendirileceğine dair rivayetler de söz konusudur.

Hiz. Peygamber (a.s) Hayber'e vali olarak gönderdiği kişi beraberinde iyi cins hurma ile dönmüştü. Bunun üzerine Resûlullah (a.s) ona *"Hayber'in bütün hurmaları böyle midir?"* diye sorunca O da, "Hayır vallahi ya Resulallah! Biz bunun bir ölçeğini düşük vasıflı hurmanın iki ölçeği karşılığında satın alıyoruz," diye cevap vermiştir Hiz. Peygamber (a.s) ise *"Öyle yapmayın! Ama misli misline alın yahut bunu satıp karşılığında ötekini alın. Tartıyla işlem görenler de böyledir,"* demiştir.³²⁵

Bir başka rivayette Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657) "Bir köle iki köleden, bir deve iki deveden, bir elbise iki elbiseden hayırlıdır; bu alışveriş peşin olduğu sürece bunda bir sakınca yoktur. Ribâ sadece nesîde söz konusudur; ölçü veya tartıyla alınıp satılanlar bu hükmün istisnasıdır." diyerek ribâyâ konu olan altı mal ve ek olarak tartılabilen ve ölçülebilen mallarda değer ve kalitenin itibara alınmayacağını ifade etmiştir.³²⁶

Bahse konu rivayetler göz önüne alındığında; ribânın kapsamının zikredilen altı mal dışında ölçülebilen ve tartılabilen malları da kapsayacak şekilde genişletildiği görülmektedir. Rivayette köle, hayvan ve elbise gibi sınıflarda gerçekleşmeyeceği hususu da vurgulanmıştır.

Ribe'l fadlın kapsamı meselesi özellikle o dönemde yaygın biçimde gerçekleştirilen hayvan ve köle ticareti bağlamında da gündeme gelmiştir. Her ne kadar bu iki mal grubunda peşin şekilde yapılan eşit olmayan mübadelelerde ribâ gerçekleşmeyeceği hususunda sahâbe arasında görüş birliği bulunsa da; bu malların ribevî mal kategorisinin dışında tutulmuş olması ve meselenin sonraki fikhî tartışmalara zemin teşkil etmesi, sahâbenin konuya dair tutumunu önemli kılmaktadır. Bu sebeple meselenin kısaca ele alınması yerinde olacaktır.

³²⁵ Müslim, "Müsâkât", 94.

³²⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannefu fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, 4/304.

3.2.1.1.2.1 Hayvan Ticaretinde Fazlalık

Ribâya konu olan malların birbiriyle peşin mübadelesinde aynı cinslerin eşit olmaması durumunda fazlalık ribâsı gerçekleşeceğini ifade etmiştik. Konuya dair rivayetler incelendiğinde; hayvan sınıfının, ribâya konu olan mallar kapsamına alınmadığı görülmektedir. Hayvan ticaretinde ortaya çıkan fazlalığın, ribâya konu olan malların tespiti noktasında önem arz ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıca hayvanın vadeli olarak alım satımındaki ihtilafına ilerde yer verileceği için bu konudan kısaca bahsetmeyi isabetli görüyoruz.

Bahse konu görüş, sahâbe ve sonraki nesillerde kabul görmüş ve herhangi bir ihtilaf söz konusu olmamıştır. Hatta İbn Münzîr (ö. 318/930 [?]), peşin hayvan satışında ribâ gerçekleşmeyeceği konusunda icmâ bulunduğunu ifade etmektedir.³²⁷ Hayvan alım satım işleminin vadeli yapılması halinde ise ribânın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği hususunda ihtilaf söz konusudur. Birinci görüşe göre; söz konusu işlemin vadeli gerçekleşmesinde bir beis yokken, diğer görüş sahiplerine göre ise işlemin vadeli olarak yapılması caiz değildir.³²⁸ Söz konusu tartışmalara ilişkin rivayetleri ribe'n nesîe başlığı altında zikredip değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Burada sadece hayvan ticaretinde bedeller arasında miktar fazlalığını câiz gören rivayetleri zikredeceğiz.

Sunâbih el-Ahmesî'nin naklettiğine göre: Resûlullah (a.s) develeri arasında yaşını almış bir dişi deve görüp Ahmesî'ye “*Bu deve de nedir?*” buyurmuş. Ahmesî de “*Yâ Resulallah! Onu, sürünün seçkin develerinden iki deve karşılığında aldım,*” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s) “*Öyleyse (bu muâmele) pek güzel olmuştur,*” buyurarak memnuniyetini ifade etmiştir. Bu söz aynı zamanda bu muamelelerde ribâ cereyan etmediğine işaret eden önemli bir ifadedir.³²⁹

İbn Abbâs'ın da “bazen tek bir deve, iki deveden daha hayırlı olabilir” diyerek onun bu tür bir muamelede beis görmediği ifade edilmiştir. Ayrıca Râfî' b. Hadîc de bir deveyi iki deve karşılığında satın alarak satıcıya bunlardan birini vermiş ve “İnşallah yarın diğerini sana getireceğim” demiştir.³³⁰ Sahabîlerden Saîd b. Müseyyeb de “Hayvanda ribâ (faiz) yoktur.

³²⁷ Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm İbn Münzîr, *el-İcmâ'*, thk. Fuâd Abdü'l-Mün'im Ahmed, 1. bs (Riyâd: Dâru'l-Müslim li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1425), 96.

³²⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, 1. bs, c. 5 (Mısır: Darü'l-Hadis, 1413), 241.

³²⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannefu fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, 4/306.

³³⁰ Buhârî, "Buyu" (Bâbu bey'î'l-'abîdi ve'l-hayevânî bi'l-hayevânî nesîeten)..

Deve, iki deveyle; koyun, iki koyunla vadeli olarak değiştirilebilir” diyerek bu tür alışverişlerde fazlalığı caiz görmüştür.³³¹

Söz konusu rivayetlerin sayısı arttırılabilmektedir. Konu özelinde herhangi bir ihtilaf söz konusu olmadığı için aktardığımız rivayetlerle iktifa edeceğiz. Kanaatimizce özellikle altı eşyada devre dışı bırakılan kalite ve değer unsuru, bu tür malların ticaretinde itibara alınmıştır. Aktarılan rivayetlere göre; takas edilen hayvanların cins veya miktarında eşit olma şartı aranmamakta ve miktarında fazlalık meşru görülmektedir.

3.2.1.1.2 Köle Ticaretinde Fazlalık

Ribâyâ konu olan malların kendi cinsi karşılığında mübadelesinde bedellerin eşit olmaması durumunda gerçekleşen ribâ, köle sınıfının, ribevî mallar kapsamında bulunmadığı gerekçesiyle gerçekleşmemektedir. Nitekim Hz. Peygamber’in (a.s) bir uygulaması delil gösterilerek söz konusu işlem yasak kapsamı dışında bırakılmıştır. Bahse konu rivayete göre; bir köle gelip Hz. Peygamber’e (a.s) hicret etmek üzere biat etmiştir. Hz. Peygamber (a.s) onun köle olduğunu fark etmemiş, ardından efendisi onu almak üzere gelince Hz. Peygamber (a.s) kölenin sahibine “*Onu bana sat*” diyerek onu iki siyah köle karşılığında satın almıştır. Hz. Peygamber’in (a.s) o günden sonra hiç kimseye, “*Bu kişi köle mi?*” diye sormadan biat almadığı rivayet edilmiştir. Bahse konu rivayette Hz. Peygamber’in (a.s) iki köle karşılığında bir köle satın alması, köle ticaretinde fazlalı ribâsının cereyan etmeyeceğine işaretler.³³²

Sahâbeden Ammâr b. Yâsir’e göre de bir köle, iki köleden daha değerli olabilir. Bir deve, iki deveden daha değerli olabilir. Bir elbise de iki elbiseden daha değerli olabilir. Ona göre bunların peşin olarak mübadele edilmesinde bir sakınca yoktur. O, “Şüphesiz ribâ ancak veresiye (satım)da söz konusudur ve yukarıdaki sayılanlar veznî ve keylî olanlar gibi değildir.” diyerek elbise, köle ve deve gibi malların peşin olarak ve fazlalıkla satışına cevaz vermiştir. Ayrıca o, ribâyâ konu olan ve tartılabilen ve ölçülebilen mallarda bu hükmün söz konusu olmadığını yani değer ve kalitenin itibara alınmayacağını ifade etmiştir.³³³

3.2.1.2 Ribe’n Nesîe

Ribâyâ konu olan malların birbiriyle mübadelesinin veresiye olması durumunda ribe’n nesîe’nin gerçekleşeceğini ifade etmiştik. Ribe’l fadl’ın meşruiyetine dair aktardığımız

³³¹ Buhârî, "Buyu" (Bâbu bey‘i’l-‘abîdî ve’l-hayevânî bi’l-hayevânî nesîeten).; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu’l-musannefu fi’l-ehâdîs ve’l-âsâr*, 4/305.

³³² Müslim, "Musâkât", 123.

³³³ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu’l-musannefu fi’l-ehâdîs ve’l-âsâr*, 4/304.

ihtilaflara mukâbil ribe'n nesîe konusunda ittifak söz konusudur. Hz. Peygamber'in (a.s); *"Altınla altın, gümüşle gümüş, buğdayla buğday, arpa ile arpa, hurma ile hurma, tuzla tuz misli misline peşin olarak satılır. Her kim fazlalık verir veya alırsa muhakkak ribâ yemiş olur. Alanla veren bu hususta eşittir."*³³⁴ ifadesi ve devamında *"Ancak cinsler değişirse peşin olmak şartı ile istediğiniz gibi satın"*³³⁵ ifadesiyle ribe'n nesîe'nin haramlığı sabit olmuştur. Zira altının altınla, gümüşün gümüşle, buğdayın buğdayla, arpanın arpa ile, hurmanın hurmayla ve tuzun tuzla, fazlalıkla ve vadeli mübadelesinin câiz olmadığı, bunu yapan kimsenin ribâyâ düştüğü ve bu satışın bâtil olduğu konusunda icmâ olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir.³³⁶

Ribe'n nesîe konusunda tespit edebildiğimiz sadece bir tartışmalı mesele mevcuttur. Bahse konu tartışmanın hayvanın hayvanla vadeli olarak satımı çerçevesinde cereyan ettiği görülmektedir.

Ribe'l fadla dair tartışmaları zikrederken hayvan satışında eşitlik şartının olmadığına dair görüş birliği bulunduğu bahsetmiştik. Mesele özelinde tartışmalar, hayvanın hayvanla vadeli olarak satımı çerçevesinde cereyan etmektedir.³³⁷ Bir görüşe göre hayvanın hayvanla vadeli olarak satımında bir beis yokken, diğer görüşe göre ise işlemin vadeli olarak yapılması halinde ribâ gerçekleşmekte ve bu işlem meşru olarak değerlendirilmemektedir.³³⁸

İbn Abbâs, Hasan b. Semûre, Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) ve Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700) gibi Sahâbîler hayvanın hayvanla mübadelesinde vadeyi caiz görmemişlerdir.³³⁹ Görüşe delil teşkil eden rivayetlerde İbn Abbâs ve Hasan b. Semûre, Hz. Peygamber'in (a.s) böyle bir satışı yasakladığını ifade etmiştir.³⁴⁰ Burada nehye söz konusu olan husus, fazlalıkla satışın veresiye olarak yapılmasıdır. İlgili görüşe göre fazlalık peşin olarak gerçekleşirse, bunda bir beis yoktur.

Bahse konu görüşü savunan alimlerden Muhammed b. Hanefiyye'nin de böyle bir işlemi hoş görmediği aktarılmaktadır. Bir rivayete göre Muhammed b. el-Hanefiyye'nin, hayvanın hayvanla veresiye olarak satılmasını kerih gördüğü ifade edilmiştir.³⁴¹

³³⁴ Müslim, "Musâkât", 82.

³³⁵ Müslim, "Musâkât", 81.

³³⁶ İbn Münzir, *el-İcmâ'*, 97; Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm İbn Münzir, *el-İşrâf alâ mezâhibi'l-ulemâ*, thk. Sağır Ahmed Ebû Hammâd, 1. baskı, c. 6 (Resü'l-Hayme, Birleşik Arap Emirlikleri: Mektebetu Mekke el-Sekâfiyye, 1425), 56; Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm İbn Münzir, *el-İknâ'*, thk. Abdullah b. Abdülazîz el-Cebrîn, 1. bs, c. 1 (-, 1408), 256.

³³⁷ İbn Münzir, *el-İşrâf*, 6:45.

³³⁸ Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, 5:241.

³³⁹ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 6:414-20; Sehâruddîn Dismâdî, "el-İmâm el-Buhârî ve ra'yuhu fi bey'i'l-heyevân bi'l-heyevân ve eseru ihtilâfi'l-ulemâi fihâ", *Mecelletü'z-Zehrâ* 14 (2006): 37-46.

³⁴⁰ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 8/20; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/472.

³⁴¹ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 6:419; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannefu fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, 4/305.

Söz konusu görüş sahiplerinden Câbir b. Abdullah da Hz. Peygamber'in (a.s) "*Hayvanın iki tanesinin bir tanesiyle satımı, veresiye olarak câiz değildir; ancak (yeden bi-yed) peşin olarak yapılmasında bir sakınca yoktur.*"³⁴² dediğini ifade etmiş, bu tür muamelelerin peşin olarak yapılmasında bir sakınca olmadığını lakin veresiye olduğu takdirde caiz olmayacağını aktarmıştır.

İkinci görüşe göre ise hayvanın hayvanla satışı mutlak surette câiz görülmektedir. Bu hususta hayvanın cinsi, sayısı ya da peşin veya vadeli olması gibi durumlar dikkate alınmamaktadır. Amr b. el-Âs (ö. 43/664), Abdullah b. Ömer, Râ'fî b. Hadîc gibi isimlerin bu işlemde herhangi bir mahzur görmediği aktarılmaktadır.³⁴³

Söz konusu görüşün dayandığı en önemli rivayet ise Amr b. el-Âs'tan gelen rivayettir. Rivayete göre Amr b. el-Âs'a içinde yaşadıkları coğrafyada dinar ve dirhem gibi para birimlerinin bulunmadığını, ekonomik hayatın büyük ölçüde hayvanlar üzerinden yürütüldüğünü ve bu sebeple insanların bir ineği bir koyun karşılığında, bir deveyi birkaç inek karşılığında veya bir atı birkaç deve karşılığında veresiye olarak alıp sattıklarını ve bu uygulamada bir beis olup olmadığı sorulmuştur. Amr b. el-Âs sorulan soru üzerine Hz. Peygamber'in (a.s) kendisini bir askeri birlik hazırlamak üzere görevlendirdiğini ve birlik için elindeki develeri sefer hazırlığı için kullandığını ifade etmiştir. Ancak develerin tükenmesi üzerine, henüz sefere çıkmamış olan bir grup insanın geride kaldığını, bu durumu Resûlullah'a (a.s) arz ettiğini ve onun da zekât develerinden olmak üzere ileride toplanacak mallardan ödenmek üzere vadeli olarak deve satın almasını emrettiğini aktarmıştır. O da bu emri yerine getirerek, bir deveye karşılık iki yahut üç genç deve borçlanmak suretiyle vadeli alım yaparak orduyu tamamladığını ve nihayet zekât toplama vakti geldiğinde Resûlullah'ın (a.s) bahse konu olan borcu ödediğini belirtmiştir. Amr b. Âs'ın hayvan satışında vadenin cevazını, Hz. Peygamber'in (a.s) uygulaması üzerinden aktardığı görülmektedir.³⁴⁴

Söz konusu işlemi caiz gören alimlerin, bu işlemlere dair uygulamalarını da görmek mümkündür. İmam Mâlik'in (ö. 179/795) rivayetine göre, Hz. Ali (ö. 40/661) "Usafir" adıyla meşhur bir devesini vadeli olarak yirmi deve karşılığında satmıştır.³⁴⁵ Aynı şekilde İbn Ömer, sahibine Rabaza mevkiinde ödemek üzere kendisine zimmetli olarak dört deve karşılığında bir

³⁴² İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannefu fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, 4/305; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 23/297-98; Tirmizî, "Buyu" 21 (No.1238).

³⁴³ *Mecelletü'l-buhûsi'l-İslâmiyye*, c. 66 (er-Riyâsetu'l-Âmme li-İdârâti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 2012), 245.

³⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 11/597.

³⁴⁵ Mâlik b. Enes, "Buyu" 2602.

binek satın almıştır.³⁴⁶ Râfi‘ b. Hadîc ise bir deveyi iki deve karşılığında satın almıştır. Karşılığında vereceği develerden birini müşteriye vermiş, diğerini ise “yarın getiririm” diyerek vadeli bir şekilde vermiştir.³⁴⁷ İlgili rivayetler, söz konusu isimlerin böyle bir işlemde mahzur görmediğinin göstergesidir.

Sahâbe ile görüşmüş tabiin neslinden hayvanların birbiriyle mübadelesinde vadeyi caiz gören isimlerden Saîd b. Müseyyeb, hayvanda ribânın gerçekleşemeyeceğini ifade etmiştir. Ona göre deve iki deveye, koyun iki koyuna vadeli olarak satılabilmektedir.”³⁴⁸ Yine bu görüş sahiplerinden İbn Sîrîn de devenin iki deve karşılığında vadeli olarak satılmasında bir beis olmadığını belirtmiştir.³⁴⁹

Bahse konu birbirine muâriz görüşler değerlendirildiğinde; kanaatimizce iki görüşün uzlaştırılması mümkün görülmektedir. Yapılan bu işlemde asıl amaç borç alıp vade karşılığında fazlalıkla geri vermek olursa ve neticede bu anlamı taşırsa ribâ söz konusu olabilmektedir. Vadeye binaen fazlalık kastı taşımayan hayvanın hayvanla satımında, satım yönünden ribâ söz konusu olmadığı, vade ve fazlalığın satım yönünden itibara alınmadığı yorumu yapılabilir. İmam Malik’in görüşüne göre de hayvan alışverişlerinde, sırf satım akdi cihetiyle ribâ söz konusu değildir. İki hayvanın biriyle peşin olarak takası, hayvanlar farklı türden olsun veya olmasın, her hâlükârda câiz görülmüştür. Ona göre de iki hayvandan biri veresiye olacaksa, bu ancak aralarında bariz bir farklılık varsa caiz olmaktadır.³⁵⁰

3.2.2 Ribe’d Deyn

3.2.2.1 İskontoyla Peşin Erken Ödeme

Sahâbe döneminde borç faizine ilişkin görüş ayrılıklarından biri vadeli borçta peşin ödeme karşılığında indirim yapılmasının caiz olup olmayacağı meselesidir. Câhiliye ribâsı uygulamasında, vadenin arttırılarak anapara üzerine fazlalık talep edilmesinin söz konusu olduğunu belirtmiştik. Bahse konu uygulamanın aksi ise herhangi bir vadeli borcun vadesinin kaldırılmasına karşılık anaparada bir azalmanın/indirimin söz konusu olmasıdır. Literatürde “(Vadeyi) Kır ve (indirimli) öde” (ضع وتعجل) olarak ifade edilen bu uygulama, sahâbe

³⁴⁶ Buhârî, "Buyu" (Bâbu bey‘i’l-‘abîdi ve’l-hayevâni bi’l-hayevâni nesîeten).

³⁴⁷ Buhârî, "Buyu" (Bâbu bey‘i’l-‘abîdi ve’l-hayevâni bi’l-hayevâni nesîeten); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 5/470.

³⁴⁸ Buhârî, "Buyu" (Bâbu bey‘i’l-‘abîdi ve’l-hayevâni bi’l-hayevâni nesîeten); Abdurrezzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, 8/20.

³⁴⁹ Buhârî, "Buyu" (Bâbu bey‘i’l-‘abîdi ve’l-hayevâni bi’l-hayevâni nesîeten)

³⁵⁰ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 6:416-17.

döneminde birtakım tartışmalara konu olmuştur.³⁵¹ Sonraki dönemlerde söz konusu tartışma akdin başında şart koşulup koşulmaması bağlamında da tartışılmışsa da sahabe döneminde böyle bir ayırım tespit edilememiştir.

İskontoyla peşin ödemenin caiz olmadığı görüşü: Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sabit ve Mikdad b. Esved'in (ö. 33/653) aralarında bulunduğu bir grup sahâbîye göre vadeli borçta peşin ödeme karşılığında indirim yapılması caiz değildir.³⁵² Görüş sahiplerine göre bu durumda yapılan indirim, doğrudan vadenin karşılığı olarak görülmüş ve bu bağlamda ribâ olarak değerlendirilmiştir.³⁵³

Söz konusu görüşün en önemli delili Mikdad b. Esved'den aktarılan rivayet olmuştur. Mikdad b. Esved, bir kişiye yüz dinar borç vermiştir. Vadesi gelmeyen alacağını borçlusuna miktarı biraz düşürerek peşin ödemesini, borcun on dinarını affetmesi karşılığında kendisine kalan doksan dinarı peşin olarak ödemesini teklif etmiştir. Alacaklı da teklifi kabul etmiştir. Söz konusu işlem Hz. Peygamber'e (a.s) intikal ettirildiğinde; Resûlullah (a.s) yapılan muameleyi ribâ olarak nitelendirmiş ve *"Ey Mikdâd! Sen ribâ yedin ve ona da yedirdin."* diyerek Mikdad'ın bu uygulama ile hem kendisi için ribâ yemiş hem de karşısındakine ribâ yedirmiş olduğunu ifade etmiştir.³⁵⁴

İbn Ömer'e de bir kimsenin başka bir kişide vadesi belirlenmiş bir alacağı olduğu, borçlunun borcu erken ödemesi karşılığında alacaklının alacağının bir kısmını affettiği bir durum hakkında soru sorulmuş, o da bu tür bir muameleyi kerih görmüş ve nehyetmiştir.³⁵⁵ Benzer bir rivayette aynı soruya İbn Ömer, Hz. Ömer'in "peşin olanı borç karşılığında satmamızdan bizi menetmiştir." sözünü naklederek bu uygulamayı meşru görmemiştir.³⁵⁶

Bir diğer rivayete göre Ebû Salih (ö. 101/719-20) , veresiye olarak kumaş satmış, kendisine borcun bir kısmını indirmesine karşılık indirimli tutarı ödeme zamanı gelmeden ödenmesi teklif edilmiştir. Durum Zeyd b. Sâbit'e aktarıldığında "Bu parayı yemeni ve başkalarına yedirmeni istemem" diyerek böyle bir uygulama neticesinde elde edilen geliri meşru görmemiştir.³⁵⁷

³⁵¹ Mehmet Aziz Yaşar, "Erken Ödeme İndirimi Muamelesinin Şer'î Hükümü ve Cahiliye Ribâsı İle İlişkisi Açısından Tahlili", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6, sy. 2 (2019): 119, <https://doi.org/10.33718/tid.561992>.

³⁵² İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 6:109; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1405, 1:566; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *Şerhu's-Siyerü'l-kebîr* (Şeriketu's-Şarkıyye li'l-İ'lânât, 1971), 1412.

³⁵³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1405, 1:566.

³⁵⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/47.

³⁵⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/46; Mâlik b. Enes, "Buyu'" 2669.

³⁵⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/47.

³⁵⁷ Mâlik b. Enes, "Buyu'" 2668; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/46.

İskontoyla peşin ödemenin caiz olduğu görüşü: Vadeli borçta peşin ödeme karşılığında indirim yapılması caiz görülmüştür. Bazı kaynaklarda İbn Abbâs'ın³⁵⁸ yanı sıra Üsâme b. Zeyd, Zeyd b. Erkam ve Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) gibi sahâbîlerin de vadeli borçlarda erken ödeme karşılığında indirim yapılmasını câiz gördükleri iddia edilmektedir.³⁵⁹ Ancak İbn Abbâs dışındaki sahâbîlerin bu görüşü benimsediklerine dair güvenilir bir rivayete ulaşamadığımızdan, konuyla ilgili olarak yalnızca İbn Abbâs'ın görüşüne yer vermekle iktifa edeceğiz.

İbn Abbâs'ın görüşünün dayanak noktası, Nadîroğulları Yahudilerinin Medine'den sürgün edilmesine yönelik rivayettir. İbn Abbâs'ın aktardığına göre; Hz. Peygamber'in (a.s) Nadîroğulları'nın Medine'den çıkarılmalarını emrettiğinde, onlardan bir grup Resûlullah'a (a.s) gelip onların insanlar üzerinde henüz vadesi gelmemiş alacaklarının olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber'de (a.s) onlara vadeli alacaklarından indirim yapıp alacaklarını peşin olarak tahsil etmelerini buyurmuştur.³⁶⁰ Nitekim Ebû Râfi'in Üseyd b. Hudayr (ö. 20/641) da üzerinde bir seneye kadar vadeli yüz yirmi dinar alacağı olduğu, alacağını tahsil etmek için onunla anaparasını seksen dinar olarak almak üzere bir sulh yaptığı ve fazla olan kırk dinarı indirdiği aktarılmaktadır.³⁶¹ Rivayet metninde geçen "ra'su'l mal kaydından söz konusu alacağın ribâlî bir borçlanma sonucu oluştuğu ve indirime konu olanın ribâ borcu olarak eklenen kısım olduğu iddia edilmiştir."³⁶²

İbn Abbâs'a bir kimsenin başka birine vadesi gelmemiş bir borcu olduğunda, borçlunun alacaklıya "borcumu erken ödeyeyim, sen de alacağının bir kısmından vazgeç" teklifinde bulunmasının câiz olup olmadığı sorulmuş, İbn Abbâs ise uygulamada bir beis görmediğini söylemiştir. Ona göre ribâ; alacağın vadesinin uzatılması karşılığında fazlalık talep edilmesidir. Oysa burada söz konusu olan, alacağın erken tahsili karşılığında bir kısmının bağışlanmasıdır. Bu itibarla söz konusu muamelenin ribâ kapsamına girmeyeceğini ifade etmiştir.³⁶³

İbn Abbâs'ın görüşüne yönelik farklı yorumlar da söz konusudur. Bir görüşe göre Hz. Peygamber (a.s), bu işlemi Yahudiler konusunda câiz kılmıştır. Zira onlar o vakitte harp ehli

³⁵⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 6:109.

³⁵⁹ Bayındır, *Ticaret ve Faiz*, 79.

³⁶⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/46; Ebü'l-Hüseyn Ali Dârakutnî, *Sünenü'd-Dârakutnî*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., 1. bs, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424), 3/465.

³⁶¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd Vâkıdî, *el-Megâzî*, thk. Marsden Jones, 3. bs, c. 1 (Beyrut: Dârü'l-A'lemî, 1409), 374.

³⁶² Gözübenli, "İslâm Borçlar Hukukuna Göre Kredi İşlemlerinde Cari Olan Ribâ", 619.

³⁶³ Tehânevî, *İ'lâü's-sünen*, 14/364; Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 8/72.

oldukları için Resûlullah (a.s) onları Medine'den sürgün etmiştir. Bu muamelenin Müslüman ile harbî arasında câiz olduğu, Müslümanlar arasında ise câiz olmadığı ifade edilmiştir.³⁶⁴

Konuya dair aktarılan rivayetler göz önünde bulundurulduğunda; kanaatimizce vadeli borçta peşin ödeme karşılığında indirim yapılmasının caiz olmadığı görüşünün daha isabetli olduğu görülmektedir. Zira İbn Abbâs'ın dayandığı rivayette Hz. Peygamber'in (a.s) bahse konu işlemi Yahudiler için savaş durumuna has olarak meşru kıldığı görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber (a.s), Mikdad'ın yaptığı aynı muameleyi ribâ olarak görmüş ve “*Ey Mikdâd! Sen ribâ yedin ve ona da yedirdin.*” diyerek Mikdad'ı ribâ yemiş olarak nitelendirmiştir.

İbn Abbâs'ın “ribânın alacağın vadesinin uzatılması karşılığında fazlalık talep edilmesinde gerçekleşeceği ve burada söz konusu olanın, alacağın erken tahsili karşılığında bir kısmının bağışlanması olduğu iddiası” da isabetli görülmemektedir. Zira muamele olarak câhiliye ribâsının zıddı olarak görülse de peşin ödeme uygulaması mahiyet ve maksat olarak onun aynısıdır. Söz konusu uygulamada, ödünçten kaynaklanan bir borç hususunda kişi aldığından daha az bir miktar ödediği için borçlu lehine bir ribâ gerçekleşme ihtimali mevcuttur.

3.2.2.2 Alacaklıya Menfaat Sağlayan Borç

Kur'ân ve Sünnette yasaklanan ribânın mahiyetini incelerken borç ilişkilerinde anapara üzerine şart koşulmuş her türlü fazlalığın ribâ kapsamına girdiğini ifade etmiştik. Söz konusu meselede sahâbe dönemi de dahil olmak üzere herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. İbn Münzir, bu konuda icmâ oluştuğunu, bir kimsenin borç verirken, borçludan bir hediye veya fazlalık şart koştuğu takdirde söz konusu fazlalığı almanın ribâ olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁵

Konuya ilişkin olarak sahâbîlerden çeşitli rivayetler nakledilmiştir. Fedâle b. Ubeyd'in aktardığına göre Hz. Peygamber (a.s), “*Menfaat getiren her borç, ribânın bir nev'idir.*” buyurmuştur.³⁶⁶ Birçok hadis âlimi, söz konusu hadisin sıhhati konusunda olumsuz kanaatler bildirse de bu ifade, ribâ konusundaki genel bir prensibi yansıtmaya bakımından önem arz etmektedir.³⁶⁷

Alacaklıya menfaat sağlayan ödünç ilişkileri bağlamında Abdullah b. Ömer'in açıklamaları da önemlidir. Nitekim borç verdiği kişiden alacak miktarından fazlasını şart koştuğunu söyleyen kişiye, ribâ işlediğini ifade etmiştir. Ayrıca o, ilgili kişiye koştuğu şartı feshetmesini tavsiye

³⁶⁴ Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-kebîr*, 1412.

³⁶⁵ İbn Münzir, *el-İcmâ'*, 99.

³⁶⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/573.

³⁶⁷ Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, 5:28.

etmiştir. Öte yandan İbn Ömer, borçlunun herhangi bir şart olmaksızın kendi isteğiyle borç miktarından daha fazla ödeme yapması halinde, bu fazlalığın bir teşekkür niteliği taşıyacağını belirtmiş ve bu uygulamada bir sakınca görmemiştir.³⁶⁸ Benzer bir rivayette ise borç veren kişinin borcun aynen geri ödenmesinden başka şart koşmaması gerektiğini ifade etmiştir.³⁶⁹

Benzer şekilde Abdullah b. Mes'ûd da borç veren kişinin, borç miktarından fazla bir bedeli şart koşmaması gerektiğini vurgulamış; "bu fazlalık bir tutam ot (bir avuç yem) olsa bile ribâdır" diyerek, şartlı menfaatin mahiyetine bakılmaksızın ribâ sayılacağını açıkça ifade etmiştir.³⁷⁰ Abdullah b. Mes'ûd bir kimseden borç alıp şart olarak da ona atının sırtına binme izni verdiğini söyleyen kişiye, alacaklının borçtan elde ettiği menfaatin ribâ olduğunu bildirmiştir.³⁷¹

Menfaat celbeden her borcun ribâ olduğu görüşünün, başta şart koşulmasına ve ribâ niyeti taşınmasına bağlı olduğu görülmektedir. Zira her borç mutlaka bir menfaat içermektedir. Bu menfaat, alacaklının malının korunmasını, borçlu tarafından ona teşekkür edilmesini; borçlunun ise başkasının malından belli bir süre faydalanması gibi menfaatler içermektedir. Ayrıca Allah rızası gözetilerek ecir kazanmak için verilen borç da esasında borç veren için bir menfaat içermektedir.³⁷² Öyle ki menfaat celbeden borcun ribâ sayılabilmesi için başta şart koşulması, açık veya gizli fark etmeksizin ribâ niyeti taşınması gerekmektedir. Nitekim borçlu kişinin borcunu fazlasıyla/iyisiyle ödemesi ve borçlunun alacaklıya hediye vermesi -daha önceden böyle bir adet varsa ve ribâ niyeti taşımıyorsa- gerek Hz. Peygamber (a.s) gerekse sahâbe neslinin uygulamalarıyla meşru görülmüştür.

Borçlunun herhangi bir şart olmaksızın kendi isteğiyle borç miktarından daha fazla ödeme yapması hususu, Hz. Peygamber (a.s) ve sahâbenin uygulamalarıyla meşru görülmüştür. Örneğin, Hz. Peygamber (a.s), bir kişiden genç bir deve ödünç almıştır. Hz. Peygamber (a.s), Ebû Râfî'e o kimsenin alacağını ödemesini buyurduğunda Ebû Râfî, develer arasında borç olarak alınan genç deveden daha üstün vasıfta, dört yaşını doldurup beşinci yaşına girmiş, daha iyi develerden başka bir şey bulamadığını bildirmiştir. Bunun üzerine Resûlullah (a.s), o adama bu daha iyi deveyi vermesini emrederek "*İnsanların en hayırlısı, borcunu en güzel şekilde ödeyenidir.*" buyurmuştur.³⁷³ Ayrıca Câbir b. Abdullah, bir sabah kuşluk vakti mescitte Hz.

³⁶⁸ Mâlik b. Enes, "Buyu'" 2697; Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 8/146; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/574.

³⁶⁹ Mâlik b. Enes, "Buyu'" 2698.

³⁷⁰ Mâlik b. Enes, "Buyu'" 2699.

³⁷¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/574.

³⁷² Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, thk. Abdulgaffâr Süleymân el-Bendârî, c. 6 (Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.), 361.

³⁷³ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Müdevvene*, 1. bs, (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417), 3/179; Müslim, "Musâkât", 118; Tirmizî, "Buyu'" 75 (No.1316).

Peygamber'in (a.s) huzuruna girdiğinde Resûlullah (a.s)'ın borcunu fazlasıyla ödediğini aktarmıştır.³⁷⁴

Hiz. Peygamber'in (a.s) benzer uygulamasını gösteren diğler bir rivayette; bir adam, Hiz. Peygamber'e (a.s) gelerek yardım istemiştir. Bunun üzerine Resulallah, onun adına yarım vesk arpa borç alarak kendisine vermiştir. Daha sonra alacaklı adam alacağını istemek üzere gelince Hiz. Peygamber (a.s), ona borcunu bir vesk arpa olarak ödemiş *"yarısı senin alacağın olan ödemedir; diğler yarısı ise tarafımdan bağıştır."* diyerek ödemesini fazla olarak yapmıştır.³⁷⁵

Benzer bir tavrı sahâbe neslinde de görmek mümkündür. Abdullah b. Ömer, bir adamdan birkaç dirhem borç almış, aldığı borcu sonrasında daha iyi dirhemlerle ödemiştir. Ödediğı dirhemlerin verilenden daha iyi olduğunun söylenmesi üzerine ise *"Bunu biliyorum; fakat bu konuda gönlüm (rahat ve) hoşnuttur."* demiştir.³⁷⁶

Ancak borçlu kişinin borcunu fazlasıyla/iyisiyle ödemesini hoş görmeyen sahabîler de olmuştur. Örneğın İbn Mes'ûd'un bir kimseye dirhem borç verdiğinde, karşılığında kendisine iade edilenin daha kalitelisini almayı hoş görmediğı aktarılmıştır.³⁷⁷ Öyle ki İbn Mes'ûd, bir adama dirhem borç vermiş, adam daha sonra borcunu daha kaliteli dirhemlerle geri getirmiştir. Kaliteli dirhemleri ona takdim ettiğinde dirhemleri kabul etmeyi reddetmiş, *"Bize, bizim (sana verdiğimiz) dirhemlerimizin mislini getir."* diyerek böyle bir ödemeyi hoş görmemiştir.³⁷⁸

Hiz. Peygamber'in (a.s) hadislerinde görüldüğü üzere, borçlu tarafın herhangi bir ön şart olmaksızın ve sadece ihsan niyetiyle borçtan fazlasını ödemesinin meşruiyeti sünnetle sabit görülmektedir. Ayrıca söz konusu mesele, aktardığımız sahâbe uygulamalarıyla da desteklenmiştir. Sahâbeden İbn Mes'ûd'un tavrı ise münferit bir tavır olarak değerlendirilmelidir. Borç ilişkisinde fazlalığın ribâ sayılması, ancak bu fazlalığın akit esnasında şart koşulması veya örf/âdet bulunması halinde söz konusudur; şart ya da örf bulunmaksızın yapılan fazla ödeme ise meşru bir ihsan olarak kabul edilmiştir.

Borçlunun alacaklıya hediye vermesi hususunda da farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bahse konu meselede verilen hediyein şart koşulmayıp örfen hediye/bağış adı altında alınması ile borç ilişkisi kurulmadan önce adet haline gelmiş olan tabii hediyeleşme arasında ayrım yapılması gerekmektedir.

³⁷⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/575.

³⁷⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/575.

³⁷⁶ Mâlik b. Enes, "Buyu" 2694.

³⁷⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannefu fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, 4/522.

İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannefu fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, 4:522.³⁷⁸ Ya'kûb b İbrâhîm Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, thk. Ebû'l-Vefâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1431), 184.

Zira Hz. Peygamber (a.s), “Sizden biri bir kimseye borç verirse, sonra -borç alan kimse- ona bir hediye getirirse veya onu -bir yere götürmek üzere- hayvanına bindirirse, bu bineğe binmesin ve o hediyeyi kabul etmesin.” buyurmuş ancak daha önceden aralarında böyle -karşılıklı hediyeleşme gibi- bir ilişki bulunuyorsa, bu durumda bir beis görmemiştir.³⁷⁹

Ebû Bürde, Medîne’ye geldiğinde Abdullah b. Selâm’la karşılaşmış, onun kendisine "Şüphesiz sen ribânın yaygın olduğu bir beldedesin. Eğer bir kimseden alacağın varsa, o da sana karşılık olarak bir yük saman, bir yük arpa veya bir yük yonca gönderirse, sakın alma! Zira bu ribâdır." tavsiyesinde bulunmuştur.³⁸⁰ Beyhakî’nin aktardığı rivayette ilave olarak bu uygulamanın, ribâ alma usullerinden biri olarak görüldüğü ifade edilmektedir. Söz konusu uygulamada; belirli bir vadeyle borç verilip, vade geldiğinde alacaklı hem borcunu alır hem de borçlu, yanında bir sepet içinde hediye suretinde bir fazlalık getirmektedir.³⁸¹ Benzer bir rivayette bir kimse, Übey b. Ka’b’a (ö. 33/654 [?]) gelerek Irak bölgesine cihada gitmek ve orada insanlara borç vermek istediğini söylemiştir. Übey b. Ka’b, kişiye ribânın çokça ve yaygın olarak bulunduğu bir memlekete gittiğini, bir kimseye borç verdiğinde borçlunun kendisine hediye getirdiği takdirde alacağını almasını ama hediyesini kabul etmemesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁸² Aktardığımız rivayetler göz önünde bulundurulduğunda; bahse konu beldelede ribânın hediye suretine büründürülüp verildiği ve söz konusu uygulamanın, akdin başında kararlaştırılmasa da borçlunun alacaklıya bu surette fazla ödeme yapmasını gerekli gören bir örf haline getirildiği anlaşılmaktadır. Ribânın gizlice uygulanmaya çalışıldığı söz konusu uygulama, ribânın bir türü kabul edilmekte ve meşru görülmemektedir.

Hz. Ömer’in de borç verdiği kişiden hediye kabul ettiğine dair bir rivayet nakledilir. Şöyle ki; Übey b. Ka’b, Hz. Ömer’den bir miktar borç para almıştır. Borçtan bir müddet sonra Hz. Ömer’e hurmalarından bir miktar hediye göndermiştir. Söz konusu hurmalar erken olgunlaşan ve Medine halkı arasında en lezzetli hurmalardan sayılmaktadır. Bunun üzerine Hz. Ömer borçlu olduğu için hurmaları ona iade etmiştir. Übey b. Ka’b, Hz. Ömer’in borç sebebiyle bir fazlalık endişesi taşıyarak hurmayı kabul etmemesi karşısında borcunu iade edeceğini söylemiş, “Zira hurmamın en iyisini kabul etmene engel olan şüphenin gölgesinde hiçbir şeye ihtiyacım yoktur” şeklinde sitem etmiştir. Übey’in bu tavrı üzerine Hz. Ömer hediyeyi kabul etmiş, “Ribâ,

³⁷⁹ İbn Mâce, "Sadakât" 19 (No.2432); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/573.

³⁸⁰ Buhârî, "Menâkibu'l Ensar" 19 (3814); Benzer rivayet için Bknz. Muhammed b. Sa’d b. Meni’ el-Haşimi el-Basrî İbn Sa’d, “Tabakatü'l-Kübra”, ed. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 277.

³⁸¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5:571.

³⁸² Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5:572.

ancak fazlalık elde etmek ve vade uzatmak isteyen kişi içindir.”³⁸³ diyerek ribâ amacı taşımayan hediye bir mahzur görmemiştir.

Borçlu ile alacaklı arasında hediyeleşme konusuna dair İbn Abbâs’ın yaklaşımı da dikkat çekicidir. Olaya göre bir adam, İbn Abbâs’a gelerek balıkçı olan komşusuna elli dirhem borç verdiğini, bunun üzerine borçlu kimsenin kendisine zaman zaman balıklarından gönderdiğini haber vermiştir. Bunun üzerine İbn Abbâs, borç veren kişiye, aldığı balıklar ile verdiği borç arasında bir hesap yapmasını, eğer aldığı şeyler borcunu aşan bir fazlalık ise bu fazlalığı iade etmesini; eğer gönderilen balıkların değeri borca denkse, bu durumda onu borca karşılık mahsup etmesini emretmiştir.³⁸⁴ Ayrıca İbn Abbâs’ın, “Bir ödünç verdiysen, ondan bir koyun paçası bile olsa hediye kabul etme; bineğini ödünç olarak kullanmayı da kabul etme.” dediğine dair kaynaklarda bilgi mevcuttur.³⁸⁵

Aktarılan rivayetler göz önünde bulundurulduğunda; İbn Abbâs’ın borçlu ile alacaklının hediyeleşmesini tasvip etmediği yorumları yapılmıştır. Buna göre İbn Abbâs, akitte ribânın gerçekleşmesi için başta şart koşulmasına gerek olmadığı kanaatindedir. Borçlu alacaklına hediye vb. isimler adı altında herhangi bir fazlalık verme gereği duyuyorsa söz konusu uygulama ona göre meşru değildir.³⁸⁶ Kanaatimizce bu yorum isabetli görülmemektedir. Sadece ilgili rivayetlerden İbn Abbâs’ın borçlunun alacaklına hediye vermesi hususunu caiz görmediği sonucuna ulaşamaz. Zira İbn Abbâs’ın Hz. Peygamber (a.s) ve sahâbe uygulamasına ters düşen bir ifadesi bulunmamaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (a.s), borçlu ile alacaklı arasında daha önceden aralarında karşılıklı hediyeleşme adeti bulunuyorsa, bu durumda hediye vermede bir beis görmemiştir. Sahâbe nesli de ribâ niyeti taşımayan ve akdin başında kararlaştırılmış ise ve borçlunun alacaklıya fazla ödeme yapmasını gerekli gören bir örf cari değilse bu tür hediyeleşmede bir mahzur görmemiştir. İbn Abbâs’ın aktardığı rivayette kastedilen, şart koşulmuş ve ribâ niyeti taşıyan hediyedir. Onun borçlu ile alacaklı arasındaki hediyeleşmenin meşru görülmesini sağlayan kayıtları zikretmemiş olması, uygulamayı tümüyle caiz görmediği anlamına gelmemektedir.

3.2.3 Ribâ ile İlgili Diğer Meseleler

Önceki başlıklarda ele alınan meseleler, sahâbe döneminde ribâyâ dair öne çıkan ve tartışmalarda önemli yer tutan konuları yansıtmaktadır. Bu bölümde ise, ele alınacak meseleler

³⁸³ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 8:142.

³⁸⁴ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 8:143.

³⁸⁵ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 8:142.

³⁸⁶ Gül, *Sahâbilerin Faiz (Ribâ) Anlayışları*, 65:73.

sahâbe döneminde önemli bir yekûn teşkil etmeyen hususlar ele alınacaktır. Her ne kadar bu konular sahâbe sonrasında yoğun biçimde tartışılmış olsa da doğrudan sahâbe görüşü olarak zikredilebilecek açık ve yeterli rivayetler sınırlıdır. Bununla birlikte, bu başlık altında özellikle köle ile efendisi arasında ribânın cereyan edip etmeyeceği, dârü'l-harpte ribânın hükmü, ribâ hileli alışveriş ve ribâ şüphesi gibi meseleler öne çıkan tartışma konuları olarak değerlendirilecektir.

3.2.3.1 Darü'l Harp'te Ribâ

“Dârü'l harp” kelimesi “küfür yönetiminin hâkim olduğu ülke” anlamında kullanılmaktadır. Bu kullanıma göre dârü'l harp, İslâm dışı devlet ve yönetimlerin hâkimiyet alanını, faaliyet ve hukuk düzenlerinin uygulama sahasını ifade etmektedir.³⁸⁷

Bu meseledeki ihtilaf, özellikle sahâbe neslinden sonra belirginleşmiş ve mezhepler arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Çalışmamızın kapsamı gereği, mezheplerin dârü'l-harpte ribânın câiz olup olmadığına dair görüşlerine yer verilmeyecektir. Bununla birlikte, tartışmanın dayanak noktasını Hz. Peygamber (a.s)'e nisbet edilen bir hadis-i şerifin teşkil etmesi ve bu rivayetlere sahâbe döneminde bazı isimlerin doğrudan konu edilmesi sebebiyle meselenin tarihi arka planına kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

Hz. Peygamber'e (a.s) nisbet edilen ve bu tartışmanın temelini teşkil eden rivayetlerden biri, Mekhûl tarafından aktarılmıştır. O, Resûlullah'ın (a.s) “*Müslümanlar ile Dârü'l-harp ehli arasında, Dârü'l-harpte ribâ yoktur.*” buyurduğunu nakletmiştir.³⁸⁸ Zeylâi (ö. 762/1360) bu hadisin garîb olduğunu ifade etmiş, İmam Şafiî ise rivayetin sabit olmadığını ve onunla delil getirilemeyeceğini belirtmiştir.³⁸⁹ Buna mukabil Serahsî (ö. 483/1090 [?]), hadis her ne kadar mürsel olsa da Mekhûl'un fakih ve sika bir zât olduğunu ve onun gibilerden gelen mürsel rivayetlerin makbûl olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁰

Hz. Peygamber'e (a.s) nispet edilen bu sözün dışında dârü'l-harpte ribânın cevazına dayanak olarak getirilen bir delil dikkat çekicidir. Bir görüşe göre; Hz. Peygamber'in (a.s) veda hutbesinde ribâyâ dair ifadeleri, dârü'l-harpte ribânın cârî olmadığını en büyük delilidir. Hz. Peygamber (a.s), veda hutbesinde câhiliye döneminde mevcut olan her türlü ribânın

³⁸⁷ Ahmet Özel, “Dârülharp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 536.

³⁸⁸ Ya'kûb b İbrâhîm Ebû Yûsuf, *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâ'i* (Haydarâbâd: Lecnetu İhyâ'i'l-Ma'ârifî'n-Nu'mâniyye, t.y.), 97; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs Şâfiî, *el-Umm*, 2. bs, c. 7 (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983), 379.

³⁸⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 6:99.

³⁹⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, t.y., 14:56.

kaldırıldığını, kaldırılacak ilk ribânın amcası Abbas b. Abdulmuttalib'in ribâsı olduğunu ifade etmiştir.³⁹¹ İlgili görüşe göre bu rivayette, Mekke'nin dârü'l-harp olduğu dönemde ribânın orada fiilen varlığını sürdürdüğüne delâlet eden bir açıklama bulunmaktadır. Zira câhiliye uygulamalarının sona ermesi, ancak Mekke'nin fethiyle gerçekleşmiştir. Kaldırılan ilk ribânın Abbas b. Abdulmuttalib'in ribâsı olması, Abbas'a ait ribânın varlığını o ana kadar koruduğunu ve onun bizzat Resûlullah (a.s) tarafından ortadan kaldırıldığını göstermektedir. Ayrıca Hayber'in fethi hicretin yedinci yılında, Mekke'nin fethi sekizinci yılda, Veda Haccı ise hicretin onuncu yılında vuku bulmuştur. İlgili tarihler göz önünde bulundurulduğunda; Hz. Abbas'ın, Mekke fethine kadar hâlâ ribâ alacağı bulunduğu işaret etmektedir. Halbuki Hz. Abbas'ın bu tarihten daha önce Müslüman olduğu bilinmektedir. Bu durum, Mekke'nin henüz dârü'l-harp konumunda bulunduğu bir dönemde Müslümanlar ile müşrikler arasında ribâ muamelesinin geçerli olduğunu, buna karşılık ribânın Müslümanlar arasında ve dârü'l-İslâm sınırları içinde haram kılındığı iddiasının ortaya atılmasına sebebiyet vermiştir.³⁹²

Bahse konu deliller, sonraki alimlerce derinlemesine incelenmiş, mezheplerin görüşleri bu deliller çerçevesinde teşekkül etmiştir. Nitekim İbrâhîm en-Nehaî (ö. 96/714), Ebû Hanîfe, Sevrî ve İmam Muhammed (ö. 189/805) gibi alimler Harp ehli ile İslâm ehli arasında Dârü'l-harpte ribânın cârî olmadığı görüşünü savunurken Ebû Yûsuf, İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İmam Mâlik gibi alimler ise bu görüşe muhalefet etmişlerdir.³⁹³

3.2.3.2 Köle ile Efendisi Arasında Ribâ

Ribâ ile ilgili ihtilafa konu olmuş önemli meselelerden biri de köle ile efendisi arasında ribânın gerçekleşip gerçekleşmediği hususudur. Konuya dair İbn Abbâs'ın beyan ve uygulamaları, tartışmanın zeminini oluşturmuştur. İbn Abbâs'ın meyveyi henüz olgunlaşmadan kölesine sattığı ve “köle ile efendisi arasında ribâ yoktur.” dediği aktarılmaktadır.³⁹⁴ Ayrıca onun, kölenin efendisine bir dirhem verip karşılığında ondan iki dirhem almasında bir beis görmediği kaynaklarda ifade edilmektedir.”³⁹⁵

³⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 34/300; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannefu fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, 7/272.

³⁹² Ebû Ca'fer Ahmed b Muhammed b Sellâme et-Tahâvî, *Şerhu Muşkilü'l-Âsâr*, ed. Şuayb el-Arnaût, 1. bs, c. 8 (Beyrut: Müessesetü'r-Resâle, 1994), 247 (Benzer görüş için; Ebû'l-Velîd Muhammed b Ahmed İbn Rüşd, *El - Mukaddimâtü'l - Mümeħhedât*, ed. Muhammed Haccî, 1. bs, c. 2 (Beyrut, Lübnan: Dârü'l-Garb el-İslâmî, 1988), 11.)

³⁹³ Tehânevî, *İ'lâü's-sünen*, 14/345.

³⁹⁴ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 8/76.

³⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannefu fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, 4/273.

Sahâbîlerden Câbir b. Abdullâh, bu meselede İbn Abbâs'ın görüşüne muhalefet etmiştir. Zira İbn Abbâs, kölelerinden biriyle iki ya da üç yıl vadeli olarak hurma mübadelesi yapmıştı. Bunun üzerine Câbir b. Abdullâh, Hz. Peygamber'in (a.s) böyle bir mübadeleyi yasakladığını hatırlatmış; buna karşılık İbn Abbâs, "Evet, bunu biliyorum. Ancak köle ile efendisi arasında ribâ yoktur" şeklinde cevap vermiştir.³⁹⁶

İbn Abbâs ve sonraki nesillerdeki takipçilerine göre bahse konu görüş, "kölenin mülk sahibi olamaması" temeline dayandırılmıştır. İbn Ömer ise ilgili görüşün dayanak noktası olan kölenin mülk sahibi olamayacağı ilkesine karşı çıkmış, kölenin de mülk sahibi olacağı görüşünü ileri sürmüştür.³⁹⁷

Sonuç olarak köle ile efendisi arasında ribânın cereyan edip etmeyeceği meselesi, sahâbe arasında ihtilaf konusu olmuştur. İbn Abbâs bu tür muamelelerde ribânın gerçekleşmeyeceğini savunurken, Câbir b. Abdullâh ve İbn Ömer gibi sahâbeler bu görüşe muhalefet etmiş; özellikle kölenin mülkiyet hakkı konusundaki bu farklı yaklaşımların zikri geçen bu ihtilafın temelini oluşturduğu görülmüştür. İhtilaf, sahâbe döneminin ardından da devam etmiş ve meseleye dair mezhepler farklı görüşler ortaya koymuştur. Sahâbe neslinin konuya ilişkin yaklaşımları ise yukarıda aktarıldığı şekilde olmuştur. Tartışmalar, sahâbe sonrası dönemde farklı yönlerde gelişmiş ve çeşitlenmiş olsa da çalışmanın kapsamı itibarıyla burada sadece sahâbe dönemiyle iktifa edilecektir.

3.2.3.3 İne Alışverişi

İne alışverişi, "bir kimsenin bir kişiye bir malı belli bir bedelle ve belirli bir vadeyle satması, ardından o malı daha düşük bir fiyata ondan geri satın alması" olarak tanımlanmıştır. Söz konusu satış işleminin bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi ise 'îne talebinde bulunan kişiye nakit para elde ettirmesidir. Çünkü "‘ayn" kelimesi, hazır ve mevcut mal anlamında nakit parayı ifade etmektedir. Zira alıcı malı, gerçekte onu satmak ve peşin para elde etmek amacıyla satın almaktadır³⁹⁸

İne satışına yönelik Hz. Peygamber'e (a.s) isnad edilen bazı hadisler şöyledir: İbn Ömer'in naklettiğine göre Hz. Peygamber (a.s); *"İnsanlar dinar ve dirhemi kıskanıp sakınır hâle geldiklerinde, Allah yolunda cihâdı terk ettiklerinde, sığırların kuyruklarına yapışıp (dünya*

³⁹⁶ İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, t.y., 7:467.

³⁹⁷ İbn Hazm, 7:467.

³⁹⁸ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, *en-Nihâyetu fi garibi'l-hadis ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, 1. bs, c. 3 (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399), 334.

işlerine fazlasıyla dalıp) 'îne satımı ile alışveriş yapmaya başladıklarında; Allah onlara bir belâ musallat eder ve onlar o belâdan ancak tövbe edip hallerini düzeltinceye kadar kurtulamazlar."³⁹⁹ buyurmuştur. Hadisin senedindeki inkıta nedeniyle zayıf olduğu bildirilmiştir.⁴⁰⁰ Ayrıca metin açısından tahlil edildiğinde ise Hz. Peygamber (a.s) döneminde îne satışı ismiyle bir akdin bilindiğini gösteren bu haberlerden başka bir bilgi bulunmaması, rivayete şüpheyile yaklaşılmasına sebebiyet vermektedir.⁴⁰¹

Sahâbe döneminde, îne satışının mahiyeti ve meşruiyetine ilişkin ihtilaflar görülmektedir. Bu satış işleminde tarafların asıl maksadının alım satım yapmak değil ribâlî borçlanmayı zahiren meşru bir şekil içerisinde gerçekleştirmek olduğu iddia edilmektedir. Öte yandan bahse konu muamelelerin, meşru bir satış işlemi gibi görünse de mahiyeti itibariyle ribânın gizli bir şekilde işlenmesine sebebiyet vermesidir. Konuya dair en önemli tartışmalardan biri Hz. Âişe ile Zeyd b. Erkam arasında cereyan etmiştir.

Aktarılan olaya göre; bir kadın, Hz. Âişe'ye (ö. 58/678) daha önce kendisine ait olan bir cariyeyi Zeyd b. Erkam'a vadeli olarak sekiz yüz dirheme sattığını, ardından aynı cariyeyi ondan altı yüz dirheme peşin olarak geri satın aldığını anlatmıştır. Durumu öğrenen Hz. Âişe, *"satışın ve alışın ne kötüdür!"* diyerek yapılan işlemi sert bir dille eleştirmiş ve bu alışverişin meşrû olmadığını ifade etmiştir. Nitekim Hz. Âişe devamında *"Zeyd'e haber ver ki eğer tövbe etmezse Resûlullah (a.s) ile yaptığı cihadını geçersiz kılmıştır"* diyerek Zeyd b. Erkam'ın hatasından dönmesi gerektiğini açıkça dile getirmiştir. Rivayetin devamında kadın, söz konusu alışverişte yalnızca anaparayı alıp, fazlalığı geri iade etmesi hâlinde durumun hükmünü sormuş; bunun üzerine Hz. Âişe, Bakara suresinin ribâyâ dair ayetlerini hatırlatmış, özellikle de *"Kim Rabbinden bir öğüt alır da ribâdan vazgeçerse, geçmişte olan kendisinedir"*⁴⁰² ve *"Eğer tövbe ederseniz, ana sermayeleriniz sizindir"*⁴⁰³ mealindeki ayetleri okuyarak bu tür işlemlerin ribâ kapsamında değerlendirildiğini açık bir şekilde ifade etmiştir.⁴⁰⁴

Hz. Âişe'nin bu denli sert bir ifadeyle karşılık vermesi, îne satımının mahiyetinin bir ribâ hilesi olduğuna dair kanaatini ortaya koymaktadır. Hz. Âişe'nin sözlerinin temelinde, ya bu muamelenin irtidata varan haramı helal sayma fiili yahut îne satımının büyük günahlardan biri olup cihat gibi yüce bir amelin sevabını yok edecek kadar ağır olduğu inancı yatmaktadır. Ayrıca

³⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 9/51; Taberânî, *el-Mu'cemu'l kebir*, 12/432.

⁴⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 8/440.

⁴⁰¹ Birnur Deniz, *Osmanlı Öncesi Orta Asya Hanefî Fıkhiında İne Akdi* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 54.

⁴⁰² Bakara, 2/275

⁴⁰³ Bakara, 2/279

⁴⁰⁴ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 8/184.

söz konusu ifadeler, bu konunun sırf içtihadı bağli bir mesele olarak görölmediğini göstermektedir.⁴⁰⁵ Ayrıca sahâbeden Enes b. Malik’e (ö. 93/711-12) de ‘îne satımı hakkında soru sorulmuş, o da “Allah aldatılmaz! Bu, Allah ve Resûlü’nün haram kıldığı şeylerdendir.” diyerek böyle bir satışı meşru görmemiştir.⁴⁰⁶

O dönemde îne kapsamında değeriendirilen satış usulünde; satışa konu olan malın ipek olduğı tespit edilmiştir. İbn Abbâs, dirhemle dirhemini değıştirilirken araya ipeğın dahil edildiğı bir akdin varlığından bahsetmiştir.⁴⁰⁷ Benzer bir rivayette; bir adamın, başka birinden bir parça ipeğı yüz dirheme satın aldığı aktarılmaktadır. Sattığı ipeğı aynı kişiden elli dirheme geri satın alması üzerine durum İbn Abbâs’a aktarılmıştır. İbn Abbâs bu işlemde, dirhemlerin dirhemlerle fazlalıkla değıştirildiğini; aralarına da sadece bir ipek parçası sokulduğunu beyan etmiştir.⁴⁰⁸ Bahsi geçen usulde, paraya ihtiyacı olan kimse ipeğı önce vadeli fiyatla satın almakta, ardından aynı malı peşin olarak daha düşük bedelle geri satmak suretiyle nakit ihtiyacını karşılamaktadır. İbn Abbâs ise bu tür bir işlemi, dirhemini fazlalık mukabilinde dirhemle mübadelesine eşdeğer kabul etmiştir.

Sonuç olarak îne satımı, şeklen meşru bir alışveriş görüntüsü verse de sahâbe uygulamaları ve erken dönem rivayetleri bu tür akitlerin ribâyı hile yoluyla meşrulaştırma gayesi taşıdığı görölmektedir. Hz. Âişe, Enes b. Malik ve İbn Abbâs gibi sahâbilerin bu muameleye yönelik tavırları, bunun en büyük göstergesi olmuştur.

3.2.3.4 Ribâ Şüphesi

Sahâbe döneminde ribâyı ilişkin tartışma konularından biri de ribâlı muamelelere dair ortaya çıkan şüphelerdir. Ribânın haram oluşunu açık bir şekilde beyan eden ve bu yasağı ağır müeyyidelerle pekiştiren nasların bulunması, söz konusu meseleye dair sahâbe arasında özel bir hassasiyetin oluşmasına yol açmıştır. Ribâyı karşı gösterilen hassasiyetin yansımalarından bir tanesi de İslam hukukunda ribâ şüphesi olgusuna yer verilmesidir. “ribâ şüphesi” olarak literatürde yer bulan mesele, fıkıh kaideleri arasında “ribâ şüphesi, hakikate mülhaktır”⁴⁰⁹ şeklinde ifade edilmiştir. Sahabe sonrası dönem kaynaklarında ribânın yanı sıra ribâ şüphesi

⁴⁰⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşki el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ’lâmu’l-muvakki’in*, thk. Muhammed Abdüsselâm İbrahim, 1. bs, c. 3 (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1411), 133.

⁴⁰⁶ Ebû Ya’lâ Ferrâ’, *et-Ta’lîkatu’l-kebîra fî mesâ’ili’l-hilâfi alâ mezhebi Ahmed*, thk. Nûreddin Tâlib, 1. bs, c. 3 (Beyrut: Dârü’n-Nevâdir, 1431), 337.

⁴⁰⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu’l-musannefu fî’l-ehâdis ve’l-âsâr*, 4/282.

⁴⁰⁸ Ferrâ’, *et-Ta’lîkatu’l-kebîra fî mesâ’ili’l-hilâfi alâ mezhebi Ahmed*, 3:282.

⁴⁰⁹ Mehmed b Ferâmuz Molla Hüsrev, *Dürerü’l-hükkâm fî şerhi Gureri’l-ahkâm* (Mir Muhammed Kitabevi, t.y.), 2:330.

içeren meseleler yer almış, bazı meselelerin haram olması da ribâ şüphesi ile gerekçelendirilmiştir.⁴¹⁰ Zikri geçen kaidenin temeli sahâbe dönemine kadar uzandığı dikkate alındığında burada söz konusu döneme ait rivayetler incelenecek, sonraki dönem tartışmalarına temas edilmeyecektir.

Ribâ şüphesine ilişkin Hz. Peygamber'den (a.s.) merfu nitelikte “*Hz. Peygamber (a.s) ribâyı ve şüpheyi yasakladı*”⁴¹¹ şeklinde rivayet mevcuttur. Bu hadisi şerif dışında Hz. Peygamber'in (a.s.) ribâ şüphesine ilişkin bir beyanına rastlanmamıştır. Sahabe döneminde ise ribâ şüphesine doğrudan değinen beyanlar vardır. Özellikle ribâ şüphesine dair ifadeleri gündeme gelen isimlerden biri Hz. Ömer'dir. Önceki bölümde ele alıp değerlendirdiğimiz rivayette Hz. Ömer; “Kur'ân'dan inen en son ayet, ribâ ayetidir. Resûlullah (a.s) vefat etti; ancak bu ayetin tefsirini bize yapmadı. Öyleyse ribâyı ve şüpheli olan her şeyi terk edin.”⁴¹² buyurmuştur.

Ayrıca bir başka rivayette Hz. Ömer şöyle demiştir;

“Vallahi bilmiyorum; belki de size uygun olmayan bir şeyi emrediyor, belki de sizin için uygun olan bir şeyi size yasaklıyor olabiliriz. Şüphesiz, Kur'ân'dan en son indirilen ayetler, ribâ ayetleridir. Ancak Rasûlullah (a.s), bu ayetlerin hükmünü bize açıklamadan vefat etti. O hâlde, şüpheli olanı bırakınız, şüphe içermeyen şeyi yapınız.”⁴¹³

Hz. Ömer'in ribânın çeşitleri konusunda duyduğu şüpheye dair ifadeleri de dikkat çekicidir. Bir rivayete göre Hz. Ömer; “Ey insanlar! Üç şey vardır ki, Rasûlullâh'ın (a.s) bizi bırakmadan önce onlara dair bize bağlayıcı bir hüküm beyan etmesini çok isterdim: Ced, kelâle (babası ve çocuğu olmayan kimse) ve ribânın çeşitleri.”⁴¹⁴ demiştir. Benzer bir rivayette “ced” yerine “hilâfet” kavramı yer almıştır; “Üç şey var ki Resulullah bize bunların hükmünü açıklasaydı, dünyayı ve içindekileri onlardan daha çok severdim: Hilâfet, kelâle ve ribâ.”⁴¹⁵

Hz. Ömer'in ribâyâ dair şüphesinin boyutunu ortaya koyan dikkat çekici rivayetlerden biri de ona nispet edilen şu sözdür:

“Şüphesiz siz, bizim ribânın bütün kısımlarını bildiğimizi zannediyorsunuz. Hâlbuki benim için onun bütün kısımlarını bilmem, Mısır ve ona bağlı tüm bölgelerin bana ait olmasından daha sevimlidir. Ancak bu ribâ çeşitlerinden öyle kapılar (türler) vardır ki, hiç kimseye gizli kalmaz. Meselâ henüz

⁴¹⁰ Huzeyfe Çeker, “Hanefi Fıkıh Kitaplarında Ribâ Şüphesi Kavramının Kullanımı”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25, sy. 1 (Haziran 2021): 75-76.

⁴¹¹ Serahsî, *el-Mebsût*, t.y., 12:179.

⁴¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 1/361; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, t.y, 6:37-38; İbn Mâce, “Ticârât” 58 (No.2276).

⁴¹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, t.y, 6:38.

⁴¹⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, t.y, 9:439.

⁴¹⁵ Taberî, 9:438; Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b Abdülmuhsin et-Türkî, 1. bs, (Mısır: Dâru Hacer, 1419), 1/61; Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 10/302.

olgunlaşmamış ve tadı güzelleşmemiş meyvenin satılması yahut altının gümüş karşılığında, gümüşün de altın karşılığında veresiye olarak satılması böyledir.”⁴¹⁶

Söz konusu rivayette Hz. Ömer hem ribânın çeşitlerine dair duyduğu şüpheyi belirtmiş hem de kesin olarak ribâ kapsamında değerlendirilen ve herkesin bildiği çeşitlerine işaret etmiştir.

Bahse konu rivayetlerde Hz. Ömer’in ribâ ayetlerinin Kur’ân’da en son inen ayetler olduğunu, Resûlullah’ın (a.s.) bunların tafsilatını açıklamadan vefat ettiğini belirterek şüpheli olanı terk etmeyi tavsiye ettiği görülmektedir. Ayrıca ribânın çeşitlerine dair tam bir açıklamanın yapılmamış olduğunu belirterek bilinen ve herkesçe ribâ kapsamında değerlendirilen örnekleri zikretmiştir. Ancak bazı türleri konusunda kesin bilgiye sahip olmadığını ifade etmiştir. Ribâyâ karşı gösterilen bu tutumun, sahabe neslinde ribâ şüphesi karşısında ihtiyatlı hareket etme anlayışını ortaya çıkardığı görülmektedir. Örneğin Hz. Ömer, sebebiyle sarf akdinde taraflardan birinin “evime gidip geleyim” diyerek kısa süreli bir mühlet talep etmesi durumunda bile ribâ şüphesiyle bu mühletin tanınmaması gerektiğini vurgulamıştır;

“Altını altınla ancak misli ile misli (eşit miktarda) olarak satın; bazısını bazısına üstün tutarak satmayın. Gümüşü de gümüşle ancak misli ile misli olarak satın; onun da bazısını bazısına üstün tutarak satmayın. Altını gümüş karşılığında biri peşin diğeri vadeli olarak satmayın. Hattâ biri sana “evime gidip geleyim” diye mühlet istese bile, ona mühlet tanıma. Zira ben sizin ramâyâ düşmenizden korkuyorum”⁴¹⁷

Bu tavrının gerekçesini ise, Müslümanların “ramâ”ya düşme ihtimalinden duyduğu korku ile izah etmiştir Metinde geçen “ramâ” kelimesinin aslı ‘fazlalık’ olup bununla ribâ anlamı kastedildiği bildirilmiştir.⁴¹⁸

Bir başka rivayette Hz. Ömer: “Ribâyâ düşme korkusuyla, helâlin on kısmından dokuzunu terk ettik.”⁴¹⁹ diyerek ribâyâ düşme korkusunun helal olan birçok fiili yapmaktan alıkoyduğunu ifade etmiştir. Benzer bir rivayette İbn Mes‘ûd da “Biz, harama düşme korkusuyla helâlin onda dokuzunu terk ederdik.”⁴²⁰ diyerek harama karşı gösterilen ihtiyatlı tavrı ortaya koymuştur.

Sahabe döneminde ribâ şüphesine dair rivayetler değerlendirildiğinde ilk olarak ribâ ayetlerinin nüzûl zamanı konusu gündeme gelmektedir. Söz konusu meseleye dair kanaatleri önceki bölümde zikrettiğimiz için burada yer vermeyeceğiz.⁴²¹ Hz. Ömer’e nispet edilen rivayetlerde

⁴¹⁶ Mâlik b. Enes, *el-Müdevvene*, 3/47.

⁴¹⁷ Mâlik b. Enes, "Buyu" 34.

⁴¹⁸ Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Garibü'l-hadîs*, thk. Üstad Abdüsselam Harun Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref, 1. bs, c. 4 (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li-Şuûni'l Matâbi'l-Emîriyye, 1404), 267.

⁴¹⁹ Abdurrezzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, 8/152.

⁴²⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, t.y., 12:179.

⁴²¹ Bakınız. 2.1.2.4 Ribâ Yasağının Teyidi ve Büyük Tehdit, 52

ribâyâ dair şüphelerinden kastının ne olduğu konusunda ise farklı kanaatler söz konusu olduğu görülmektedir;

-Tîbî'ye (ö.743/1342) göre Hz.Ömer “rîbe” kelimesiyle ribâ şüphesini veya ribâ ile ilgili ayetler ya da hadislerin kapsamına dair tereddüdü olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu şüphe ribânın haramlığı ile ilgili değildir. Zira bu konulardaki şüphe, kişiyi küfre götürebilir.⁴²²

-Sindî (ö. 1138/1726) ise Hz.Ömer'in “*Rasûlullah (a.s), bu ayetlerin hükmünü bize açıklamadan vefat etti.*” ifadesiyle, bu ayetin bütün ayrıntılarını kapsayan ve kıyasa ihtiyaç bırakmayacak şekilde kuşatıcı bir açıklamayla tefsir edilmediğini kastettiğini belirtmiştir. Ona göre Hz. Ömer, ribâ şüphesiyle hükmü hususunda şüphe bulunan şeylerin ihtiyaten terk edilmesini kastetmiştir.⁴²³

-İbn Hacer (ö.795/1393) ise Hz. Ömer'in ribâ çeşitlerine yönelik şüphesinin ribel fadl ile ilgili olabileceğini belirtmiştir. Çünkü ribe'n nesîe konusunda sahabenin ittifakı vardır. Ona göre Hz. Ömer ribâ çeşitlerinden bir kısmına dair nasî bir bilgiye sahipken diğer bir kısmı için böyle bir bilgisinin bulunmadığını göstermektedir.⁴²⁴

Kanaatimizce Hz. Peygamber (a.s.) hem ribânın çeşitleri hem de ribâ şüphesiyle ilgili hükümleri sarîh bir şekilde beyan etmiştir. Bu çerçevede ribânın haram oluşunu açık bir şekilde beyan eden ve bu yasağı ağır müeyyidelerle pekiştiren nasların bulunmasının ribâ konusunda başta Hz. Ömer olmak üzere sahâbe arasında özel bir hassasiyete yol açtığı söylenebilir. Zira helal olan bir işlemin ribâ şüphesiyle terk edildiğinin ifade edilmesi bu tavrın en büyük göstergesidir. Hz. Peygamber, ribâ ve ona dair şüpheyi yasaklamış, ribâyâ dair hükümleri beyan etmiştir. Hz. Ömer'in arzusunun ise ribâ yasağının bütün ayrıntılarını kapsayan ve kıyasa ihtiyaç bırakmayacak şekilde açıklanması olduğu söylenebilir. Muhtemeldir ki; Hz. Peygamber sonrası ortaya çıkan yeni durumlara dair kıyas yapılırken ihtiyatlı bir tavır sergilenmiştir. Ribâyâ karşı gösterilen bu hassasiyetin yansıması olarak ribâ şüphesinin esasında ribânın hakikati gibi olduğu anlayışıyla bazı meselelerin haram olması ribâ şüphesi ile gerekçelendirilmiştir.

⁴²² İbn Sultân Muhammed Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu mişkâti'l-mesâbîh*, thk. Cemâl Aytânî, c. 6 (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1422), 58.

⁴²³ Ebü'l-Hasen Nûreddîn Muhammed b. Abdilhâdî Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni İbn Mâce*, c. 3 (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1996), 73.

⁴²⁴ Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdulkadir Şeybe el-Hamd, c. 10 (Riyâd: Mektebetü Melik Fehd el-Vataniyye, 1421), 52.

SONUÇ

Câhiliye dönemi Arap toplumunda mal, para ve ribâ anlayışının; dönemin iktisadi, toplumsal ve coğrafi koşullarıyla bağlantılı olarak şekillendiği görülmektedir. “Mal” kavramı, öncelikle altın, gümüş ve deve gibi değerli varlıkları ifade ederken zamanla genişlemiş; ticari mallar, taşınmazlar ve köle gibi insan emeği dahi bu kapsamda değerlendirilmiştir. Altın ve gümüşün hem mübadele aracı hem de zenginlik ölçütü olarak kullanılması, bu madenlere dayalı bir para anlayışının oluştuğunu göstermektedir. Nitekim câhiliye döneminde paranın değişimi/mübadelesi, tartım esasına dayalı madeni kıymete riayet edilen bir yöntemle dayandırılmıştır. Bizans ve Sasani menşeli sikkeler, nominal değerleriyle değil içeriklerindeki maden oranına göre değerlendirildiği görülmüştür.

Câhiliye toplumunda ekonomik ilişkilerde yaygın biçimde yer bulan ribâ, özellikle borç ilişkilerinde ve bazı alışveriş türlerinde sistematik bir şekilde uygulanmıştır. Câhiliye döneminde ribânın; borç akitlerinin başında şart koşulan fazlalık, herhangi bir sebeple doğmuş borcun vadesinin uzatılmasıyla talep edilen fazlalık ve selem türü satışlarda üretici aleyhine gerçekleştirilen uygulamalar şeklinde tezahür ettiği tespit edilmiştir. Aynı zamanda o dönemdeki alışveriş işlemlerinde mal ve para mübadelesinde görülen aynî ve zamana bağlı fazlalıkların, Hz. Peygamber’in (a.s) “altı eşya hadisi” ile ribâ kapsamına alındığı; böylelikle yalnızca borç ilişkilerinde değil ticari ilişkilere dair de bir standart getirildiği görülmüştür.

Ribânın câhiliye toplumunda bu denli yaygınlaşmasının arkasında yatan sebepler arasında, Hicaz bölgesinin ticarete dayalı ekonomik yapısı, sermaye sahiplerinin kolay ve zahmetsiz kâr arayışları, kervan güvenliği ve üretim alanlarının sınırlı oluşu gibi faktörlerin önemli rol oynadığı görülmektedir. Ancak bu iktisadi ve coğrafi gerekçeler, ribâ gibi adaletsiz ve sömürüye açık uygulamaları meşrulaştırmak için bir bahane olarak görülmemelidir. Özellikle bu tür sebepler öne sürülerek ribâ yaygınlaşmış, dönemin önemli bir iktisadi pratiği haline gelmiştir. Öyle ki câhiliye toplumunda ribâyâ yönelik gösterilen tavır, ribânın yalnızca bireysel tercih değil, aynı zamanda kültürel bir alışkanlık hâline geldiğini göstermektedir. Sakîf kabilesinin İslâm’a giriş müzakerelerinde ribâ yasağını kabullenmekte zorlanmaları, bu yapının ne denli kökleştiğini göstermektedir.

Ribâ kavramı, Kur’ân-ı Kerîm’de hem sözlük hem de terim anlamlarıyla yer almış; “artmak, kabarmak, fazlalık” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu kavramın, zamanla borç ilişkilerinde karşılıksız olarak talep edilen her türlü fazlalığı ifade eden bir fikhî terim hâlini aldığı

görülmektedir. Ribâ yasağının nazil oluş süreci, tıpkı içki yasağında olduğu gibi, tedricî bir yöntemle gerçekleştirilmiştir. Mekke döneminde nazil olan ilk ayetlerde ribâ yerilmiş, malda görülen zahirî artışın Allah katında bir değer taşımadığı bildirilmiş, buna mukabil sadaka ve zekât gibi uygulamalar teşvik edilmiştir. Ardından Medine döneminde ribânın “kat kat artırılmış şekli” yasaklanmış, daha sonra Yahudilerin ribâ uygulamaları kınanmış ve nihayet Bakara suresinde yer alan ayetlerle ribâ kesin ve açık bir dille haram kılınmıştır.

Kur’ân-ı Kerîm’de haram kılınan ribânın, doğrudan doğruya borç ilişkileriyle ilgili olup “ribe’l-deyn” olarak adlandırılan ve “borcun vadesinin uzatılması ya da akdin başında fazlalık şart koşulması suretiyle alınan her türlü fazlalık”ı kapsadığı görülmüştür. Kur’ân’ın ribâ yasağını tarif vermeksizin doğrudan vaz’etmesi, o dönemin toplumsal yapısında ribâ kavramının açık ve bilinen bir uygulama olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla ribâ lafzının, borç ilişkilerinde cari olan ve “câhiliye ribâsı” şeklinde adlandırılan uygulamalara karşılık geldiği ve bu mahiyette bir kapalılığın bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Hz. Peygamber’in (a.s) sünneti, Kur’ân’daki bu yasağı hem pekiştirmiş hem de mahiyet ve kapsam açısından daha da detaylandırmıştır. Nitekim Hz. Peygamber (a.s), ribâlî işlemlerde bulunanları –yalnızca alanı ve vereni değil– aynı zamanda bu işlemi yazan ve buna şahitlik edenleri de lanetlemiş, bu hükmün şiddetini çeşitli söylemleriyle vurgulamıştır

Hükmü Resûlullah’ın sünnetiyle sabit olan ribâ türlerinden biri de “ribe’l-buyû” olarak bilinen alışveriş ribâsıdır. Bu tür ribâ, Hz. Peygamber’in (a.s) “eşya-ı sitte” hadisi olarak bilinen ve altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve tuzun birbiriyle mübadelesine dair getirdiği hükümlerle sabit olmuştur. Bu rivayetlerde Hz. Peygamber (a.s), aynı cins malların mübadelesinde eşitlik ve peşinlik şartı getirmiş; aksi halde ortaya çıkan fazlalığın ribâ teşkil ettiğini ifade etmiştir. Böylece alışveriş işlemlerinde de ribânın cereyan edebileceğini açık bir şekilde beyan ettiği görülmüştür.

Bu bağlamda alışveriş ribâsı iki alt başlıkta incelenmiştir. Aynı cins malların eşit olmayan miktarlarda peşin mübadelesinde ortaya çıkan fazlalık “ribe’l-fadl”, aynı veya farklı cins malların vadeli olarak mübadelesinde cereyan eden ve ortaya çıkan zamansal fazlalığa “ribe’n-nesie” olarak adlandırılmıştır. Özellikle altın-altın, buğday-buğday gibi mübadelelerde hem eşitlik hem de peşinlik şartlarının arandığı; aksi hâlde bu işlemlerin ribâ hükmü doğurduğu Hz. Peygamber’in (a.s) hadisleriyle sabit olduğu görülmektedir. Ayrıca köle ve hayvan gibi ribevî mal kapsamına alınmayan bazı malların mübadelesinde ise bu şartların aranmadığına dair rivayetler de yer almaktadır.

Hız. Peygamber'in (a.s) uygulamalarından ve sahâbe dönemi rivayetlerinden anlaşıldığı üzere, ribâ yasağının yalnızca borç ilişkilerini değil; bazı ticari işlemleri de içine alacak şekilde kapsamın genişlediği bilinmektedir. Bu durum, ribâ yasağının sadece "borç faizi" ile sınırlı olmayıp, ticari hayattaki farklı işlem türlerini de kapsadığı beyan edilmiştir.

Ribâ yasağının mahiyeti konusunda, ribâ lafzının Kur'ân'daki kullanımı üzerine yapılan tartışmalarda bazı âlimler bu lafzın "mücmel" yani açıklamaya muhtaç olduğunu savunmuş, bu görüşlerini Hız. Ömer'in "Resûlullah (a.s) ribâ hakkında bize açıklama yapmadan vefat etti" şeklindeki sözüne dayandırmışlardır. Buna mukabil bir kısım âlimler ise ribâ lafzının mücmel olmadığını, vahyin muhataplarının ribânın ne anlama geldiğini çok iyi bildiklerini ifade etmiştir. Kanaatimizce, ribâ kelimesi borç ilişkilerindeki artış anlamında mücmel olmayıp, özellikle alışverişte cereyan eden bazı türlerinin kapsamına dair Hız. Peygamber'in (a.s) beyanıyla açıklık kazanmış ve bu yönüyle sünnetle çerçevesi çizilmiştir.

Sahâbe dönemin ise ribâ yasağının Kitâb ve Sünnet'le sabit kılınmasının ardından bu yasağın pratik hayata nasıl uygulanacağına dair örnekliklerin sergilendiği dönem olmuştur. Bu dönemde ribâ, konusunda sahâbiler arasında yer yer ihtilaflar yaşanmıştır. Özellikle ribe'l-fadl meselesi, sahâbe döneminde en fazla tartışmaya konu olan ribâ türü olmuştur. Altı eşya hadisine dayanan hüküm çerçevesinde, altın, gümüş ve gıda maddelerinin aynı cinsleri arasında yapılan peşin mübadelelerde miktar eşitliğinin şart olup olmadığı hususunda sahâbiler arasında iki temel görüş ortaya çıkmıştır. Hız. Ömer, Ubâde b. Sâmit ve Ebû Saîd el-Hudrî gibi sahâbiler, söz konusu hadislerdeki lafzı esas alarak peşin mübadelede eşitlik şartının ihlâlini ribâ olarak değerlendirmişlerdir. Buna karşılık İbn Abbâs ve Muâviye b. Ebî Süfyân gibi sahâbiler ise, "ribâ ancak nesîdedir" şeklindeki Üsâme b. Zeyd rivayetine dayanarak peşin işlemlerde eşitsizlik bulunmasının ribâyâ sebep olmayacağını savunmuşlardır. Bu görüş ayrılığının, yalnızca rivayetlerin tercihinden ibaret kalmadığı, ribâ kavramını yorumlama biçimlerindeki farklılıkları da yansıttığı görülmektedir.

"Ribâ ancak nesîdedir" şeklindeki görüşü benimseyen isimlerin ribe'l-fadl'ın meşruiyetine dair görüşünden sonradan dönüp dönmediği meselesinin hem sahâbe döneminde hem de sonraki fıkıh literatüründe tartışıldığı görülmüştür. Özellikle İbn Abbas'ın Ebû Saîd el-Hudrî ve İbn Ömer gibi sahâbilerle yaptığı tartışmalardan sonra görüşünden rücû ettiğini göstermektedir. İbn Abbâs'ın içtihadî olarak ortaya koyduğu bu görüş, özellikle Medine merkezli rivayet geleneğine ve çoğunluğun icmâsına muhalefeti sebebiyle sonraki dönemlerde şâz olarak değerlendirilmiştir.

Alışveriş ribâsının bir diğer türü olan Ribe'n-nesîe, yani vadeye bağlı olarak ortaya çıkan fazlalık ise sahâbe arasında ittifakla ribâ sayılmıştır. Altı eşya hadisinin “peşin olma” şartı, vadeli işlemlerdeki fazlalığın meşruiyetini doğrudan ortadan kaldırmış; bu bağlamda ribâ yasağının en açık şekli olarak kabul edilmiştir. Ancak hayvanın hayvanla vadeli satımı gibi özel bazı meselelerde ihtilaflar ortaya çıkmış; bazı sahâbiler bunu yasak kabul ederken, bir kısmı Hz. Peygamber'in (a.s) zekât develeriyle ilgili uygulamasına dayanarak bu işlemi meşru görmüştür.

Ribe'd-deyn konusunda ise sahâbe genel olarak ittifak etmiş, vade karşılığı fazlalığın kesin biçimde ribâ olduğu kabul edilmiştir. Ancak vade kaldırılarak peşin ödenen borçta alacaklının bir kısmını affetmesi, yani iskontolu peşin ödeme meselesi tartışmalara sebep olmuştur. Mikdâd b. Esved hadisine dayanan rivayetlerde bu uygulama ribâ olarak değerlendirilmiş; Hz. Peygamber'in (a.s) bu muameleyi yasakladığı aktarılmıştır. İbn Abbâs ise bu uygulamayı meşru görmüş, Hz. Peygamber'in (a.s) Nadîroğulları ile ilgili uygulamasına istinaden bunun bir kolaylaştırma olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu görüş, söz konusu muamelenin câhiliye ribâsına benzemesi sebebiyle isabetli görülmemiştir.

Ribe'd-deyn'e ilişkin meselelerden olan borçlu ile alacaklı arasında menfaat celbeden borç işlemleri, sahâbe tarafından “her menfaat getiren borç ribâdır” kaidesi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Özellikle şart koşularak veya örfen ribâyâ dönüşecek şekilde yapılan fazlalıkların ribâ olduğu belirtilmiştir. Buna karşılık borçlu tarafın kendi rızasıyla fazladan ödeme yapması ya da borçtan dolayı hediye vermesi gibi uygulamalar, şart koşulmamak ve ribâ kastı taşımamak kaydıyla meşru görülmüştür. Hz. Peygamber'in (a.s) ve bazı sahâbilerin borçlarına fazlalıkla karşılık verdiği, borçlunun gönüllü ihsanının ribâ sayılmadığı bu tür örneklerle desteklenmiştir.

Sahâbe döneminde ribâyâ dair tartışılan meselelerden biri de Köle ile efendi arasında ribâ meselesi olmuştur. İbn Abbâs, kölenin mülk sahibi olamayacağını ve dolayısıyla ribânın cereyan etmeyeceğini ifade etmiş; buna mukabil Câbir b. Abdullah ve İbn Ömer gibi sahâbiler bu görüşe muhalefet ederek kölenin mülk edinebileceğini, bu sebeple efendi ile köle arasında ribâ yasağının geçerli olduğunu savunmuşlardır. Meseleye ilişkin ihtilafın, esasen kölenin mülkiyet ehliyeti konusundaki yaklaşım farklılıklarından kaynaklandığı görülmektedir. Dârü'l-harpte ribânın hükmü meselesi ise sahâbe döneminde az da olsa tartışılmış; özellikle Hz. Abbas'ın Mekke dönemindeki ribâ alacağı üzerinden bazı çıkarımlar yapılmıştır. sahâbe sonrası dönemde bu mesele mezheplerin görüşlerinde farklılaşmaya sebep olmuş; Ebû Hanîfe ve

İbrahim en-Nehaî gibi âlimler ribânın dârü'l-harpte cereyan etmeyeceğini savunmuş, diğer bazı imamlar ise bu görüşe muhalefet etmiştir.

Ribâ hilesi içeren muameleler meselesi de özellikle îne satımı etrafında şekillenmiştir. Şeklen meşru gibi görünen bu tür işlemler, sahâbîler tarafından içeriği itibariyle ribâyâ yol açtığı gerekçesiyle meşru görülmemiştir. Hz. Âişe'nin Zeyd b. Erkam'a yönelik sert eleştirisi, bu tür işlemlerin basit bir içtihadî mesele değil, doğrudan haramın hile yoluyla meşrulaştırılması olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, Enes b. Mâlik ve İbn Abbâs gibi sahâbîlerin de îne satışına cevaz vermediği görülmektedir.

Elde edinilen sonuçlar ışığında meselenin farklı çalışmalarda ele alınması zaruridir. Sahâbe döneminde tartışılan konuların mezheplerin illet tartışmaları bağlamında değerlendirilmesinin muhtemel yeni ve farklı çalışmalara konu olabileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir. *el-Musannef*. Thk. Habîburrahman el-A‘zamî,. 2. bs. 12 cilt. Beyrut: Tevzî‘u‘l-Mektebu‘l-İslâmî, 1403.
- Afgânî, Saîd bin Muhammed bin Ahmed. *Esvâku‘l-arab fi‘l-câhiliye ve‘l-İslâm*. -: -, 1431.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedu‘l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Thk. Şuayb el-Arnaût ve Adil Mürşid. C. 1. 45 cilt Beyrut: Müessesetü‘r-Risâle, 2001.
- Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Heytemi es-Sa‘di el-Ensari, Şihabuddin Ebu‘l-Abbas. *ez-Zevâcir an iktiraf‘il-kebâir*. 1. bs. C. 1. Beyrut: Darü‘l-Fikr, 1987.
- Aktepe, İshak Emin. *Fâiz ve Finansman Hadisleri*. 1. bs. İnceleme Araştırma Dizisi 14. İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2010.
- Akyıldız, Ali. “Para”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34:163-66. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Alî, Cevâd. *el-Mufasssal fi‘târîhi‘l-Arab kable‘l-İslâm*. 4. Baskı. 20 cilt. b.y.: Dârü’s-Sâkî, 1422.
- Ali el-Kârî, İbn Sultân Muhammed. *Mirkâtü‘l-mefâtîh şerhu mişkâtî‘l-mesâbîh*. Thk. Cemâl Aytânî. C. 6. Beyrut: Dârü‘l-kütübî‘l-ilmîyye, 1422.
- Apak, Adem. *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*. 1.Baskı. Ankara: Fecr, 2022.
- Apaydın, H. Yunus. “Karz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24:520-25. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Aybakan, Bilal. “Nakit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32:324-26. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- . “Sarf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36:137-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- . “Selem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36:402-5. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- . “Trampa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41:305-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Deyn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9:266-68. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydın, Mehmet Âkif ve Muhammed Hamîdullah. “Köle”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26:237-46. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bal, Faruk. *Arap Yarımadası’nda Ticaret*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015.
- Bardakoğlu, Ali. “Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6:13-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bârûnî, İsa Eyyûb. *er-Rekâbetü‘l-mâliyye fi‘ahdi‘r-resûl ve hulefâi‘r-râşidîn*. 1. bs. Trablus: Cem‘iyyetü‘l-Da‘veti‘l-İslâmiyye el-Âlemiyye, 1986.
- Bayındır, Abdulaziz. *Ticaret ve Faiz*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2008.
- Bayındır, Servet. “Ribanın Tarifi Konusunda Yeni Bir Yaklaşım Önerisi”. *İlahiyat Akademi*, sy. 13 (2021): 1-30.
- Baysa, Hüseyin. *Kureyş Kervanları: Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat*. 1. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü‘l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 3. bs. 11 cilt. Beyrut: Dârü‘l-Kutubi‘l-İlmîyye, 1423.
- . *Ma‘rifetü’s-süneni ve‘l-âsâri*. Thk. Abdu‘l-Mu‘tî Emîn Kal‘acî. 1. bs. 15 cilt. Karaçi: Câmi‘atu‘d-Dirâsâtî‘l-İslâmiyye, 1412.

- Birişik, Abdulhamit. “Sûre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37:538-39. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *et-Târihu'l-kebîr*. Thk. Muhammed Abdu'l-Mu'îd Hân. C. 6. 8 cilt. Haydarâbâd: Dâ'iratü'l-Ma'ârif el-Osmâniyye, t.y.
- . *Sahîhü'l-Buhârî*. Thk. Heyet. Sultanîyye. . 9 cilt. Bulak: Matba'atu'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311.
- Cessâs, Ahmed b Ali Ebu Bekr er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1405.
- Çağatay, Neşet. *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*. VII. Dizi, Sa. 111. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Çakan, İsmail Lütfî ve Muhammed Eroğlu. “Abdullah b. Abbas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1:76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çeker, Huzeyfe. “Hanefî Fıkıh Kitaplarında Ribâ Şüphesi Kavramının Kullanımı”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25, sy. 1 (Haziran 2021): 73-91.
- Çelebi, Furkan. *Cahiliye Döneminde Mekke: Ticari Bir Merkeze Dönüşme Süreci, Unsurları ve Etkileri*. 1. bs. İslam Tarihi Araştırmaları. Ankara: İlahiyat Kitap, 2024.
- Dârakutnî, Ebü'l-Hüseyn Ali. *Sünenü'd-Dârakutnî*. Thk. Şuayb el-Arnaût vd. 1. bs. C. 3. 5 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424.
- Deniz, Birnur. *Osmanlı Öncesi Orta Asya Hanefî Fıkıhında İne Akdi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Dismâdî, Sehâruddîn. “el-İmâm el-Buhârî ve ra'yuhu fî bey'î'l-heyevân bi'l-heyevân ve eseru ihtilâfî'l-ulemâi fihâ”. *Mecelletü'z-Zehrâ* 14 (2006): 37-46.
- Duman, Ali. “Sadaka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35:383-84. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. Thk. Muhammed b Abdülmuhsin et-Türkî. 1. bs. C. 1. Mısır: Dâru Hacer, 1419.
- Ebû Şâviş, Mâhir Zîb Sa'duddîn ve Muhammed b. Fevzî Abdullah el-Hâdir. “es-Sahâbetü'l-lezîne hakâ anhumu'l-hilâf fî ribe'l-fadli: cem'an ve dirâse”. *Mecelletu'l-Ulûmi's-Sher'iyye* 9, sy. 2 (2016): 613-78. <https://doi.org/10.12816/0030764>.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b İbrâhîm. *el-Âsâr*. Thk. Ebü'l-Vefâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431.
- . *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâ'i*. Haydarâbâd: Lecnetu İhyâ'i'l-Ma'ârifî'n-Nu'mâniyye, t.y.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *el-Buhûs fî'r-ribâ*. Kahire, Mısır: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1986.
- Erul, Bünyamin. “Vedâ Hutbesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42:591-93. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Farooq, Mohammad Omar. “The Riba Interest Equivalence: Is there an Ijma (consensus)?” *Transnational Dispute Management* 4, sy. 5 (Eylül 2007).
- Ferrâ', Ebû Ya'lâ. *et-Ta'likatu'l-kebîra fî mesâ'ili'l-hilâfî alâ mezhebi Ahmed*. Thk. Nûreddin Tâlib. 1. bs. C. 3. 3 cilt. Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 1431.
- Gezgin, Yusuf Erdem. *Altın Mübadele İşlemleri: İslam Hukuku Açısından Bir Değerlendirme*. İstanbul: İktisat Yayınları, 2020.
- Gözübenli, Beşir. “İslâm Borçlar Hukukuna Göre Kredi İşlemlerinde Cari Olan Ribâ”. *I. Uluslararası İslâm Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi*, ed. Mehmet Bayyigit, 607-59, 2020.
- Gül, Ali Rıza. *Sahâbîlerin Faiz (Ribâ) Anlayışları*. 1. bs. C. 65. İlâhiyat Araştırma-İnceleme. Ankara: Avrasya Yayınları, 2006.
- . *Tarihî Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Faiz (Ribâ) Yasağı*. 1. bs. Ankara: Avrasya Yayıncılık, 2006.
- Hacak, Hasan. “Mal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27:461-65. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*. Thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 1. bs. C. 2. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411.
- Hammud, Sami Hasan Ahmed. *Tatvîru'l-'a'mâli'l-masrifîyye bimâ yettefikû ve's-şerîatü'l-İslâmiyye*. 2. bs. Amman: Matbaatü's Şark, 1982.
- Hâris b. Ebî Usâme. *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*. Thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-bâkirî. 1. bs. C. 1. 2 cilt. Medine: Merkezu Hidmatu's-Sünne ve's-Sîretu'n-Nebeviyye, 1413.
- Hayat, Zeynelabidin. *Esna'f-i Sitte Hadisi Bağlamında Faiz Tartışmaları*. Doktora Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Hâzin, Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrahim b. Ömer eş-Şeyhi Ebü'l-Hasan. *Lubâbu't-te'vil fî ma'ânî't-tenzîl*. Thk. Muhammed Ali Şahin. 1. bs. C. 1. 4 cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- Heyet. "el-Mevsûatü'l fıkhiyyetü'l-kuveytiyye". Kuveyt Evkaf ve İslâmî İşler Bakanlığı, 1984.
- Hüsrev, Mehmed b Ferâmurz Molla. *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*. C. 2. Karaçi: Mir Muhammed Kitabevi, t.y.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *el-İstizkâr*. Thk. Sâlim Muhammed Atâ ve Muhammed Alî Muavvaz. 1. bs. C. 6. 9 cilt. Beyrut,: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421.
- . *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatt'â mine'l-ma'ânî ve el-esânîd*. Thk. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî. C. 2. 24 cilt. Mağrib: Vizâret-ü Umûmü'l-Evkâf ve's-Şu'ûn-İslâmiyye, 1387.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Gâlib. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed. 1. bs.. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422.
- Muhammed. 1. bs. C. 2. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b Muhammed. *el-Kitâbu'l-musannefu fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 1. bs. 7 cilt. Lübnan: Dâru't-Tâc, 1409.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Abdulkadir Şeybe el-Hamd. C. 10. Riyâd: Mektebetü Melik Fehd el-Vataniyye, 1421.
- . *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. C. 4. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*. Thk. Abdulgaffâr Süleymân el-Bendârî. 12 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn, Abdu'l-Melik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Ma'âfirî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm*. Thk. Mustafa es-Sakkâ vd. 2. bs. C. 1. 2 cilt. Kahire: Şeriketu Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1475.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyyet*. Thk. Mustafa Sekkâ-İbrâhim Ebyârî- Abdülhâfîz Şelebî. Beyrut: Daru'ihyâ't-türâsü'l-Arabiyye, 1971.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdü'l-Melik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî. *es-Sîretü'n Nebeviyye li-İbn Hişâm*. Thk. Tâhâ Abdu'r-Raûf S'ad. C. 2. 2 cilt. Kahire: Şeriketü't-Tabâ'ati'l-Fenniyyeti'l Müttehede, t.y.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşki el-Hanbelî. *İ'lâmu'l-muvakki'in*. Thk. Muhammed Abdüsselâm İbrahim. 1. bs. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî ve Abdurrahman Muhammed el-Hulû. 3. bs. 15 cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kutub li't-Tibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1417.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. C. 2. 2 cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, t.y.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 3. Baskı. 15 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm. *el-İcmâ'*. Thk. Fuâd Abdü'l-Mün'im Ahmed. 1. bs. Riyâd: Dâru'l-Müslim li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1425.
- . *el-İknâ'*. Thk. Abdullah b. Abdülazîz el-Cebrîn. 1. bs. C. 1. 2 cilt. -, 1408.
- . *el-İşrâf alâ mezâhibi'l-ulemâ*. Thk. Sağîr Ahmed Ebû Hammâd. 1. baskı. C. 6. Resû'l-Hayme, Birleşik Arap Emirlikleri: Mektebetu Mekke el-Sekâfiyye, 1425.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed. *Bidayetu'l-müctehid ve nihayetu'l-muktesid*. C. 3. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2004.
- . *el-Mukaddimâtu'l-mümejhedât*. Thk. Muhammed Haccî. 1. bs. C. 2. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Haşîmî el-Basrî. *Tabakâtü'l-kübra*. Thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 1. bs. C. 6. 9 cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1410.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Ebü'l-Ferec. *Zâdü'l-mesîr fî İlmi't-tefsîr*. Thk. Abdurrezzak el-Mehdî. 1. bs. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422.
- Işık, Halim. "Eski ve Yeni Ahid'de Para ve Faiz". *Marife* 6, sy. 1 (2006): 51-76.
- Kallek, Cengiz. *Sosyal Servet: İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*. 2. bs. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- . "Ukiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42:67-70. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kasım b. Sellam, Ebu Ubeyd. *Garîbü'l-hadîs*. Thk. Üstad Abdüsselam Harun Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref. 1. bs. 5 cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li-Şuûni'l Matâbi'l-Emîriyye, 1404.
- Kayapınar, Hasan. "Sahabenin Faiz Hakkındaki Bazı Görüşlerinin Değerlendirilmesi". *2nd International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS)*, 197-203. Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, 2017.
- Koca, Ferhat. "Mefhum". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28:350-53. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- . "Mücmel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 31:453-54. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr. *El-Müfhim li-mâ eşkele min telhîsi kitâbi Müslim*. Thk. Muhyiddin Dîb Misto vd. 1. bs. C. 4. 7 cilt. Şam: Dâru İbn Kesîr, 1417.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Müdevvene*. 1. bs. 7 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417.
- . *Muvatta'*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf vd. 1. bs. C. 2. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412.
- Mannan, M. A. *İslam Ekonomisi (Teori ve Pratik)*. Çev. Bahri Zengin. İstanbul: Fikir Yayınları, 1973.
- Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mejdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *en-Nihayetu fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. Thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 1. bs. C. 4. 5 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399.
- Mecelletü'l-buhûsi'l-İslâmiyye*. C. 66. er-Riyâsetu'l-Âmme li-İdârâti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 2012.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Faiz*. Ed. Faik Akcaoğlu. Çev. Ali Genceli. İstanbul: Hilal Yayınları, 2015.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullah Mahmûd Şehâte. 1. bs. C. 1. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1423.

- Münâvî, Muhammed Abdurraûf. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi 'i's-sağîr*. Thk. Mâcid el-Hamvî. C. 5. Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetu'l-Kübrâ, 1356.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebû'l-Hüseyn. *Sahîh-i Müslim*. Thk. Muhammed Fuâd Abdu'l-Bâkî. 1. bs. C. 3. Kahire: Matb'atu Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâhu, 1374.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû 'şerhu'l-mühezzeb*. C. 10. 10 cilt. Kahire: İdâretu't-Tıbbâ'ati'l-Munîriyye, 1344.
- Ömerî, Abdülaziz İbrahim. *el-Hırafu ve's-sinâ'âtu fî'l-Hicâz fî ahdi'r-Resûl sallâllâhu aleyhi ve sellem*. b.y.: Dârü'n-Neşr, 1405.
- Özdemir, Mahmut. "Faiz (Riba) Kavramına İslami Bir Yaklaşım". *Eskiyeni*, sy. 18 (2010): 62-76.
- Özel, Ahmet. "Dârülharp". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8:536-37. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özsoy, İsmail. "Faiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12:110-26. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- . "Faiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12:110-26. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- . *Faiz ve Problemleri*. İzmir: Nil Yayınları, 1993.
- Öztürk, Mustafa ve Hakan Şahin. *Ribâ ve Faiz: Nedir, Ne Değildir?* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- Qureshi, Anwar Iqbal. *Faiz Nazariyesi ve İslâm*. Çev. Salih Tuğ. İkinci Baskı. İstanbul: İrfan Yayınevi, t.y.
- Rahman, Fazlur. "Faiz ve Riba". Çev. Hakan Şahin. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 20, sy. 1 (2020). <https://orcid.org/0000-0002-5420-4370>.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *et-Tefsîru'l-kebîr*. 3. bs. 32 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Saatî, Abdürrahim Abdülhamid. "el-İlletü'l İktisadiyye li-tahrîmi ribe'n resi'e ve'l-fadl". *Mecellet Camiat el-Melik Abdülaziz: el-İktisad el-İslami* 25, sy. 2 (2012): 33-75.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur 'ân*. 1. bs. C. 21. Cidde,: Dârü't-Tefsîr, 2015.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 30 cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.
- . *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr*. Şeriketu's-Şarkıyye li'l-İ'lânât, 1971.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleyman b Eş'as b İshâk b Beşîr b Şeddâd b Amr el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. C. 3. Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1431.
- Sindî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî. *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni İbn Mâce*. C. 3. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1996.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddîn. *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur 'ân*. Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 1. bs. C. 1. 4 cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâbi, 1394.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Umm*. 2. bs. C. 7. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983.
- . *İhtilâfu'l-Hadis*. Thk. Âmir Ahmed Hâyardar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1985.
- Şerif, Ahmed İbrahim. *Mekke ve Medine fî'l-câhiliyye ve ahdi'r-Resûl sallallahu aleyhi ve sellem*. Kahire: Dâru'l-Fikru'l-Arabî, 2010.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Neylu'l-evtâr*. 1. bs. C. 5. 8 cilt. Mısır: Darü'l-Hadis, 1413.

- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l kebîr*. Thk. Hamdî bin Abdülmecîd Sâlfî. 2. bs. 25 cilt. Kahire: Mekteba İbn Teymiyye, 1431.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân*. 24 cilt. Mekke: Dâru't-Terbiyeti ve't-Turâsî, t.y.
- . *Tarihü't Taberi*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2. bs. C. 2. 11 cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1387.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu Me'âni'l-âsâr*. Thk. Muhammed Zuhri en-Neccâr ve Muhammed Seyyid Câdü'l-Hak. 1. bs. C. 4. 5 cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1414.
- . *Şerhu Muşkilu'l-âsâr*. Thk. Şuayb el-Arnaût. 1. bs. C. 8. 16 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Rîsâle, 1415.
- Tahir, Ibrahim Nuhu. "The Reason Why the Companion Ibn Abbas Changed His Opinion on Riba Al-Fadhl". *International Journal of Social Science and Humanity*, sy. 6 (Haziran 2016): 476-80.
- Tehânevî, Zafer Ahmed. *İ'lâü's-sünen*. Thk. Muhammed Tâki Osmâni. C. 14. Karaçi: İdâretu'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1418.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2. bs. C. 3. 5 cilt. Kahire: Şeriketu Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395.
- Topal, Şevket. "Re'sülmâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm'da Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış*. 5. bs. Çağdaş İslâm Düşüncesi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd. *el-Megâzî*. Thk. Marsden Jones. 3. bs. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409.
- Yaşar, Mehmet Aziz. "Erken Ödeme İndirimi Muamelesinin Şer'î Hükmü ve Cahiliye Ribâsı İle İlişkisi Açısından Tahlili". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6, sy. 2 (2019): 117-52. <https://doi.org/10.33718/tid.561992>.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf*. 3. bs. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed. *Nasbu'r-râye*. Thk. Muhammed Avvâme. 1. bs. C. 4. 4 cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Rayyân, 1418.
- Zeylai, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed. *Tebyînü'l hakâik Şerhu Kenzü'd Dekâik*. 1. bs. C. 4. 6 cilt. Kahire: el-Matba'atu'l Kübrâ'l-Emiriyye, 1313.